JIŘÍ VYKOUKAL, BOHUSLAV LITERA,
MIROSLAV TEJCHMAN

Východ.
Vznik, vývoj a rozpad sovětského bloku 1944–1989

NAKLADATELSTVÍ LIBRI
PRAHA 2000

Tab. 7 – **Finanční exploatace území okupovaných nebo kontrolovaných nacistickým Německem**

území	období	celková částka v miliónech říšských marek	přepočet na hlavu v USD
Protektorát			
Čechy a Morava	03. 1939 – 04. 1945	15 760	850
Slovensko	03. 1939 – 04. 1945	500	75
Generální gouvernement	01. 1940 – 12. 1944	5 100	170*
Srbsko	04. 1941 – 12. 1944	3 600	375
Chorvatsko	04. 1941 – 12. 1944	1 175	67**
Maďarsko	04. 1941 – 12. 1944	3 000	80
Rumunsko	04. 1941 – 12. 1944	2 000	50
Bulharsko	04. 1941 – 12. 1944	900	50
Albánie	03. 1939 – 07. 1943	–300	–120***

* údaje neznámy, částky označují pouze výši válečné daně, která je u ostatních zemí zahrnuta
** Chorvatsko platilo okupační náklady napůl Německu a Itálii
*** záporné hodnoty jdou na vrub rozsáhlého italského exportu

Zdroj: Radice E. A., Economic Developments in Eastern Europe under German Hegemony, in: Communist Power in Europe, London and Basingstoke 1977, s. 9

Zapojení středovýchodní Evropy do německých válečných aktivit spolu s přímými válečnými škodami znamenalo razantní zásah do národních ekonomik zemí tohoto regionu a celkový pokles jejich výrobního potenciálu ve všech oblastech.

Zmíněná data je nutné brát v úvahu nejen proto, že ilustrují rozsah

Tab. 8 – **Sektorový index za rok 1945** (1943 = 100)

země	ropa	uhlí	ocel	energie
Československo	–	46	37	67
Polsko	–	22	20	–
Maďarsko	78	52	17	38
Rumunsko	88	69	35	80
Jugoslávie	–	46	26	75
Bulharsko	–	63	–	119
Albánie	24	–	–	–

Zdroj: Radice E. A., Economic Developments in Eastern Europe under German Hegemony, in: Communist Power in Europe, London and Basingstoke 1977, s. 18

a hloubku exploatace zemí středovýchodní Evropy za války, ale také dávají jistý obraz problémů, které před těmito zeměmi stály na konci války, kdy se formulovaly principy jejich poválečné rekonstrukce.

CESTY K MOCI (1945–1953)

MEZINÁRODNÍ VZTAHY: OD SPOLUPRÁCE KE KONFRONTACI

Diplomacie na konci války

Bez ohledu na vyčerpání, které způsobila Sovětskému svazu válka, lépe řečeno právě proto, se Moskva snažila zajistit si „plody vítězství". Stalin usiloval nejen o britské a americké uznání anexe rozsáhlých území z let 1939–1940, tedy z doby, kdy byl ještě Hitlerovým spojencem, ale také o potvrzení dominantní role Sovětského svazu ve státech střední a jihovýchodní Evropy. Pozdější postup sovětské armády na západ výrazně posílil vyjednávací pozice Sovětského svazu, který uvedené země plně kontroloval a bez ohledu na západní spojence v nich mohl uskutečňovat vlastní politiku.

O poválečném uspořádání světa jednaly ještě během války konference Velké trojky, kterou tvořili nejvyšší představitelé hlavních válčících států protihitlerovské koalice: generální tajemník ÚV Všesvazové komunistické strany (bolševiků) a předseda vlády SSSR Josif Vissarionovič Stalin, prezident USA Franklin Delano Roosevelt a předseda vlády Velké Británie Winston Spencer Churchill. První konference Velké trojky se konala ve dnech 28. listopadu – 1. prosince 1943 v íránském Teheránu. Kromě projednání další strategie vedení války dostal Stalin od svých partnerů souhlas se změnou hranic Polska. Sovětský svaz si měl podržet tu část polského území, kterou obsadil na základě německo-sovětského paktu z 23. srpna 1939, Polsku však příslušela kompenzace z německého území na západě a u Baltského moře. Stalin na oplátku vyšel vstříc Rooseveltově snu o „novém světovém řádu" a souhlasil s vytvořením celosvětové univerzální organizace, pozdější Organizace spojených národů (OSN), která měla zajišťovat mír. Přislíbil mu také, že Sovětský svaz po porážce Německa vstoupí do války i proti Japonsku.

Rok 1944 byl rokem těžkých a vítězných tažení Rudé armády. Nejkratší cesta na Berlín sice vedla přes Polsko, Stalin však část armády odklonil na Balkánský poloostrov a obsadil Rumunsko, Bulharsko, Maďarsko a částečně

také Jugoslávii. Operace na Balkáně sledovaly kromě vojenských také politické cíle, protože sovětská vojenská přítomnost umožňovala Stalinovi ovlivňovat další vývoj v této oblasti a byla výhodná při jednání se spojenci. Zvláště to platilo v těch případech, kdy se jednalo o poražené země, bývalé spojence Německa. Tažení sovětské armády na Balkán a existence silného komunistického odbojového hnutí v Jugoslávii a Řecku přiměly W. Churchilla k říjnové návštěvě Moskvy, kde navrhl Stalinovi rozdělení sfér vlivu na poloostrově. Uzavřená procentová dohoda dávala Sovětskému svazu rozho-



Velká trojka (Stalin, Roosevelt, Churchill) v Teheránu v roce 1943

dující vliv ve všech balkánských státech s výjimkou Řecka, Maďarska a Jugoslávie. Řecko bylo „vyhrazeno" pro Británii, v Maďarsku a Jugoslávii měl být vzájemný poměr vlivu obou států stejný, v Jugoslávii měl navíc silné pozice komunistický odboj.

Tzv. procentová dohoda mezi Churchillem a Stalinem bývá často přeceňována či neadekvátně hodnocena jako počátek rozdělení Balkánu a jeho komunizace. Je nutné podotknout, že sféry vlivu navrhované britským premiérem a akceptované sovětským vůdcem byly mnohem více chápány jako bezpečnostní zóny (podobně jako později v Jaltě). Touto dohodou Churchill

nedal Stalinovi volnou ruku k sovětizaci Balkánu a Stalin v této době nic takového neměl v úmyslu. Význam dohody zeslábl po sovětské okupaci balkánských satelitů Osy, což však na druhé straně neznamenalo úplný zánik závazků, které z ní vyplývaly. Stalin důsledně ponechával řecké komunisty jejich osudu v době občanské války, na druhé straně Churchill výslovně a s odkazem na zmíněnou dohodu odmítl na počátku roku 1945 podpořit rumunskou monarchii proti sovětsko-komunistickému nátlaku. Dohoda ztratila definitivně smysl za situace, kdy o osudu příslušné země začal převážně rozhodovat sovětský vliv a místní komunisté. Byl to i případ Polska, kterého se procentová dohoda netýkala a které zaujímalo ve velmocenských vztazích specifické postavení především s ohledem na sovětský zájem zajistit si mezinárodní uznání anexe východních polských území ze září 1939.

Vztahy mezi Sovětským svazem a polskou londýnskou emigrační vládou byly značně chladné. Rozkol vyvrcholil na jaře 1943 v souvislosti s katynskou aférou. Sovětský svaz tehdy přerušil s polskou exilovou vládou diplomatické vztahy. Plně se pak orientoval na alternativní, prosovětské síly polského odbojového hnutí, které 21. července 1944 vyhlásily v Lublinu Polský výbor národního osvobození. Ten se 31. prosince téhož roku přeměnil v prozatímní vládu (první). Sovětský svaz ji vzápětí uznal za jedinou právoplatnou polskou vládu. Silný nekomunistický odboj, orientovaný na emigrační vládu, byl oslaben nejen likvidací varšavského povstání (1. srpna – 2. října 1944), kterému sovětská armáda poskytla jen minimální pomoc, ale i přímým pronásledováním a likvidací jednotkami NKVD či sovětské armády. Sovětský postoj vůči varšavskému povstání však na druhé straně vyvolal značné pochyby u řady činitelů amerického ministerstva zahraničních věcí ohledně skutečných záměrů Sovětského svazu ve střední a východní Evropě.

V době konání další konference Velké trojky v Jaltě na Krymu 4. – 11. února 1945 ovládala sovětská armáda již velkou většinu východní a jihovýchodní Evropy a stála jen několik desítek kilometrů od Berlína. Jednání byla předznamenána očekávanou brzkou kapitulací Německa, a tak otázka správy poraženého státu byla jedním z hlavních bodů konferenční agendy. Německo mělo být rozděleno na čtyři okupační zóny, spravované vítěznými mocnostmi (jednu zónu dostala také Francie), a podle stejného klíče bylo rozděleno jeho hlavní město Berlín. V otázce Polska konference potvrdila dřívější dohody o polských hranicích a, což bylo velmi důležité, prosovětská polská prozatímní vláda se měla stát základem příští polské vlády. V obecné rovině měla určovat politiku Velké trojky v poválečné Evropě *Deklarace o osvobozené Evropě*, podle které velmoci přislíbily „napomáhat národům osvobozeným z nadvlády nacistického Německa i národům bývalých satelitních států Osy v Evropě, aby demokratickými prostředky vyřešily své naléhavé politické a hospodářské problémy." Deklarace však neobsahovala žádné nástroje a kontrolní mechanismy, které by zajišťovaly její naplnění.

Další vývoj v zemích středovýchodní Evropy, z nichž většina se měla zanedlouho stát sovětskými satelity, dal vzniknout jaltskému mýtu, podle kterého mělo na konferenci na základě tajných dohod dojít k rozdělení světa mezi vítězné mocnosti. Tato představa neztratila na životnosti ani poté, co byly všechny jaltské dohody publikovány, a to zejména v dotčených zemích. Ve skutečnosti žádné takové dohody uzavřeny nebyly. Veškerá rozhodnutí na konferenci byla přijímána jednomyslně, avšak jejich vágní formulace umožňovaly různé interpretace.



Churchill, Roosevelt a Stalin na Jaltské konferenci v únoru 1945

K rozdělení Evropy, které šlo fakticky proti duchu dokumentů přijatých v Jaltě, došlo až později v souvislosti s konfrontacemi studené války, které jaltské dohody a principy deformovaly a negovaly. Je nutné ovšem připustit, že v době konání Jaltské konference již v hlavních rysech podmínky pro rozdělení světa připraveny byly. Sovětský svaz mocensky ovládal východní a střední Evropu a Roosevelt dal navíc v Jaltě najevo, že ho tato oblast příliš nezajímá. Spojené státy naproti tomu měly eminentní zájem o Evropu západní, včetně Itálie, dále o Japonsko a tichomořské ostrovy, vhodné jako základny pro válečné námořnictvo.

Američtí vojenští plánovači v této době odhadovali, že se další vojenské operace proti Japonsku protáhnou nejméně do roku 1946 a způsobí americké armádě ztráty ve výši až 1 miliónu mužů. Roosevelt si proto na Stalinovi vymohl opětovné potvrzení závazku, že SSSR vstoupí do tří měsíců po porážce Německa do války proti Japonsku. Sovětský svaz měl za to získat jižní část Sachalinu, Kurilské ostrovy, dále nájem přístavu Port Arthur, výsadní práva v přístavu Dairen a další koncese. Stalin naproti tomu učinil jisté ústupky v záležitosti OSN. Vzdal se požadavku, aby velmoci měly právo veta i v procedurálních otázkách a aby mohly zablokovat již samotné projednávání „nepříjemných" otázek. Současně také souhlasil, aby kromě Sovětské-



Stalin s americkým prezidentem Harry S. Trumanem v Postupimi v létě 1945

ho svazu byly v OSN zastoupeny jen dvě svazové republiky, Bělorusko a Ukrajina, namísto původního maximalistického požadavku všech republik. Ostatně, Spojené státy mohly požadovat 49 míst, ale žádaly jen jedno.

Roosevelt považoval sovětskou spolupráci na poválečném uspořádání světa za nezbytně nutnou. Jeho ústupky sovětským požadavkům a ignorování řady problémů a sporných bodů měly Stalinovi mimo jiné ukázat, že Spojené státy akceptují Sovětský svaz jako rovnocenného partnera. Americký prezident také nechtěl vyvolávat třenice, které by mu zkomplikovaly dosažení jeho vlastních cílů a ohrozily jeho představu poválečné spolupráce Velké trojky. Navíc Roosevelt a řada dalších západních politiků, mezi nimi například Edvard Beneš, podlehli klamu, že válka Sovětský svaz a jeho

chování změnila a že tato země projde jakousi demokratickou evolucí.

Přes naděje, které Jaltská konference přinesla, však záhy po jejím skončení došlo k ochlazení vztahů mezi anglosaskými spojenci a Sovětským svazem. Příčinou byla především polská otázka, přesněji problém vytvoření nové polské vlády. Západní spojence také znepokojovalo chování Sovětského svazu v obsazených zemích, zvláště jeho zásah v Rumunsku. Úmrtí prezidenta Roosevelta 12. dubna 1945 a nástup nového prezidenta Harryho S. Trumana předznamenaly postupné změny americké politiky.

Druhou světovou válku svým způsobem završila poslední schůzka Velké trojky, jež proběhla v Postupimi u Berlína 17. července – 2. srpna 1945. Tato schůzka měla současně znamenat přechod k poválečnému uspořádání Evropy. Spojené státy zastupoval H. Truman, který se teprve začínal orientovat v zahraničněpolitických otázkách, Velkou Británii v první fázi jednání W. Churchill, po volbách pak nový ministerský předseda labouristické vlády Clement Attlee. Zástupcem Sovětského svazu byl samozřejmě Stalin.

Jednání se soustředila především na řešení konkrétních problémů spojených s okupací a budoucností Německa. Velmoci také stanovily definitivní západní hranici Polska, která vedla po linii řek Odra – Lužická Nisa, přičemž Polsku připadl i přístav Štětín se zázemím. Konference rozhodla o principech odsunu německých menšin z Polska, Československa a Maďarska a zabývala se také přípravou mírových smluv se satelity Německa a dalšími otázkami. Zahraniční politiku Spojenců v poválečném světě měla koordinovat nově vytvořená Rada ministrů zahraničních věcí, která měla také řešit aktuální problémy ve vzájemných vztazích mezi nimi. Západní spojenci však v Postupimi odmítli požadavky Moskvy, aby SSSR dostal do správy bývalou italskou kolonii Libyi, a zvláště pak aby Turecko vrátilo Sovětskému svazu provincie Kars a Ardahan v Zakavkazsku, které získalo po první světové válce. Stálý sovětský tlak v tomto směru byl sice bezvýsledný, byl však vedle Trumanovy kritiky sovětské politiky ve východní Evropě jedním z faktorů, které přispívaly ke zhoršování vztahů mezi dosavadními spojenci.

Sovětský svaz světovou velmocí

Dobytí Berlína Rudou armádou na přelomu dubna a května 1945 ukázalo, že se Sovětský svaz stal mocností, která bude silně ovlivňovat vývoj zemí střední a jihovýchodní Evropy včetně samotného Německa. Zásah ve válce proti Japonsku v srpnu 1945 pak jen potvrdil, že se stal světovou velmocí, i když zdevastovanou válkou, a proto zatím jen s omezeným vlivem. Po skončení druhé světové války si Sovětský svaz začal vytvářet kondominium států ve střední a východní Evropě, které bylo pod jeho přímým vlivem. Ta-

to skupina zemí, která se brzy stala známou jako „sovětský blok", nepochybně posílila jeho postavení ve světě, dala mu nové příležitosti a možnosti, ale současně se pro něho stala zdrojem problémů a napětí.

Svět po se válce však velmi podstatně lišil od světa, jaký existoval mezi světovými válkami. Z politické mapy světa zmizela řada dřívějších velmocí: Německo, Itálie, Japonsko a některé menší státy. Byly poraženými, okupovanými státy a alespoň na několik prvních poválečných let se staly pouhým objektem mezinárodní politiky. Jedním z výrazných rysů poválečného světa byla nová role Spojených států. I v meziválečném období, kdy vůdčím principem americké zahraniční politiky byl izolacionismus, převládal v některých oblastech světa vliv Spojených států, které z ekonomického hlediska byly prvořadou světovou velmocí již dávno. Nová však byla vojenská a politická úloha USA a také šíření kulturního vlivu, a to nejen v některých oblastech, nýbrž v globálním, celosvětovém měřítku. Před válkou měly USA nevelký vojenský rozpočet, nebyly zapojeny do žádné vojensko-politické aliance a žádné americké vojenské jednotky nebyly rozmístěny mimo území pod kontrolou USA. Válka globalizovala roli Spojených států. Vojenský rozpočet USA se zvláště v souvislosti s korejskou válkou prudce zvýšil, byla ustavena Meziamerická dohoda o vzájemné pomoci (Rijský pakt, 1947) a NATO (1949), v nichž USA hrály dominantní roli. Americká armáda se podílela na okupaci Německa, Itálie, Japonska a Rakouska a měla vojenské základny v řadě států světa. V roce 1955 měly Spojené státy asi 450 základen ve 36 státech.

Spojené státy byly ekonomicky zdaleka nejsilnějším státem světa. Zatímco ostatní mocnosti utrpěly za války těžké ztráty, americká ekonomika prudce expandovala a plně využila svého potenciálu. Hrubý domácí produkt USA vzrostl z 209,4 miliardy dolarů v roce 1939 na 355,3 miliardy dolarů v roce 1945 a tvořil téměř polovinu HDP celého světa. S 6 % světové populace Spojené státy produkovaly 46 % světové výroby elektrické energie, 48 % rozhlasových přijímačů, 54 % telefonů a americké společnosti kontrolovaly na 60 % tehdejších ložisek ropy. Přes rychlou demobilizaci měly Spojené státy nejsilnější válečné námořnictvo a letectvo a až do roku 1949 měly monopol na jaderné zbraně. I poté si však udržovaly značný technologický náskok před SSSR.

Ve Spojených státech sice přežívala rezidua izolacionismu a jejich zájmy nebyly stejně intenzivní ve všech částech světa, celkově však byly globální. Ovlivňovaly podstatně větší část světa než Sovětský svaz a jejich vliv byl většinou hlubší, pronikavější a trvalejší než sovětský, založený pouze na mocenské kontrole. Americký faktor byl komplexní a sahal od ekonomického, politického a vojenského vlivu, až po kulturní sféru. Sovětskému svazu naproti tomu trvalo několik desetiletí, než se pokusil hrát skutečně globální roli.

Tab. 9 – **Celkový hrubý národní produkt a hrubý národní produkt na obyvatele jednotlivých mocností v roce 1950** (v dolarech z roku 1964)

	celkový hrubý národní produkt (v miliardách)	hrubý národní produkt na obyvatele
Spojené státy	381	2 536
Sovětský svaz	126	699
Velká Británie	71	1 393*
Francie	50	1 172
SRN	48	1 001
Japonsko	32	382
Itálie	29	626*

* údaje z roku 1951

Zdroj: Kennedy P., Vzestup a pád velmocí. Ekonomické změny a vojenské konflikty v letech 1500–2000, Praha 1996, s. 447

Mocenská základna Sovětského svazu nebyla srovnatelná s americkou. Za války utrpěl SSSR mimořádné ztráty, a i když do roku 1950 více méně obnovu dokončil, výše jeho národního důchodu* v této době byla asi třetinová proti HDP Spojených států. Jako jeden z vítězů druhé světové války, jenž navíc nesl na svých bedrech hlavní tíži bojů v Evropě, měl Sovětský svaz jistou dobu po válce značnou politickou moc a autoritu, která však poměrně rychle erodovala. Skutečnou velmocí byl však ve vojenské sféře, zvláště pokud šlo počty vojáků a konvenční zbraně. V situacích, kdy Spojené státy mohly využít široké škály nástrojů, sahajících od politických a ekonomických až po vojenské, byl Sovětský svaz závislý především na své vojenské síle.

V poválečné době stál nicméně Sovětský svaz na druhém místě za Spojenými státy. Jeho expanze a zájmy byly geograficky podstatně limitovanější, avšak připoutání řady zemí k SSSR bylo nesrovnatelně pevnější. Samotné sovětské území se zvětšilo. Ke svému původnímu území připojil Sovětský svaz tři státy v Pobaltí, východní Karélii a Petsamo (na úkor Finska), východní část Polska a Východní Prusko (na úkor Německa), Podkarpatskou Rus (na úkor Československa), Besarábii a severní Bukovinu (na úkor Rumunska), jižní Sachalin a Kurilské ostrovy (na úkor Japonska). Vliv Sovětského svazu v oblastech, které s ním přímo nesousedily, byl v době krátce po skončení války, až na výjimky, celkem minimální. Přesto však, díky obrovskému teritoriu a geopolitické poloze Sovětského svazu, se řada oblastí stala pro sovětské předáky téměř automaticky velmi důležitými. O tom, že Evropa byla klíčová jak pro Moskvu (východní část kontinentu), tak pro Spojené státy (západní Evropa), nebylo pochyb. Postavení Sovětského svazu v důsledku války však zesílilo také na asijském kontinentě, zvláště ovšem po vítězství čínských komunistů v občanské válce v roce 1949.

* Národní důchod, ND, byl v komunistických státech definován jako nově vytvořená hodnota vzniklá využitím prostředků, které byly ve společenském vlastnictví. Z propočtu tedy vylučoval tzv. neproduktivní síly, například osobní dopravu, cestovní ruch, školství, kulturu, peněžnictví, ale hodnotil tento agregát v tržních cenách, tedy s připočtením nepřímých daní, daně z obratu apod. Hrubý domácí produkt, HDP, používaný ve vyspělých státech a námi udávaný v západních odhadech sovětského ekonomického růstu, je obvykle definován jako celková peněžní hodnota toků statků a služeb vytvořená za dané období (většinou jeden rok) výrobními faktory národního hospodářství bez ohledu na to, jsou-li vlastněny občany států nebo cizinci.

Třetím vítězným státem a velmocí zároveň byla v roce 1945 Velká Británie. Její válečné úsilí bylo pozoruhodné a její ministerský předseda Winston S. Churchill se stal symbolem nepokoření a odporu vůči hitlerovskému Německu a hrál i důležitou roli ve vztazích Velké trojky. Velká Británie však vyšla z války ekonomicky a finančně tak vyčerpaná (po válce měla státní dluh ve výši 3,35 miliardy liber), že se musela obrátit na USA s žádostí o velkou půjčku. Spojené státy však půjčku podmínily konvertibilitou libry k dolaru, po jejímž zavedení se britské ekonomické potíže ještě zvýšily, takže konvertibilita musela být zakrátko pozastavena. Situaci komplikoval i fakt, že Velká Británie měla stále velké množství nejrůznějších závazků prakticky na celém světě. Navíc se po roce 1945 začalo rozpadat i samotné britské impérium. Možnosti Velké Británie a její mezinárodní vliv proto prudce klesaly.

Francie, která utrpěla v roce 1940 zdrcující porážku, přes veškerou snahu vůdce Svobodných Francouzů generála Charlese de Gaulla již nikdy nedosáhla postavení, jakému se těšila před válkou, a to ani v Evropě. Francouzské ekonomické problémy byly podobné jako britské, komplikované též rozkladem koloniální říše. Francie se proto stejně jako Velká Británie a ostatní evropské státy obávala nástupu izolacionismu ve Spojených státech, které byly jediným zdrojem finanční a ekonomické pomoci a konec konců i vojenské ochrany. To byl jeden z hlavních důvodů, proč se evropské státy snažily udržet USA v Evropě.

Mezinárodní vztahy po druhé světové války přešly poměrně velmi rychle od válečné spolupráce k ostrému soupeření velmocí, ve studenou válku. Frekvence a intenzita sporů mezi bývalými spojenci narůstala již v průběhu roku 1945, i když ani předchozí období nebylo zdaleka idylické; od roku 1946 se vztahy prudce zhoršovaly a v roce 1947 již scénu definitivně ovládla studená válka. V prvních letech se pozornost soustřeďovala na problémy střední a jihovýchodní Evropy, a především na německý problém. Zde však postoje mocností záhy vykrystalizovaly a studená válka se posléze globalizovala. Její těžiště se pak přeneslo na asijský kontinent, který na přelomu 40. a 50. let prožíval dramatický vývoj. Vznikl zde komunistický čínský stát, v Koreji vypukla válka a válečný konflikt probíhal také v Indočíně.

Sovětská zahraniční politika se v posledních letech Stalinovy diktatury stala v podstatě defenzivní v tom smyslu, že se zaměřila na obranu „plodů vítězství". Nyní však již nikoli jen území, kterých se Sovětský svaz zmocnil anexemi v letech 1939–1940 či v roce 1945, ale především pozic, které získal v sousedních státech. V první fázi Stalin tyto státy pevně připoutal k Moskvě tak, aby zde vzniklo nárazníkové pásmo spřátelených zemí s promoskevskými vládami. Tento blok států měl znemožnit či alespoň znesnadnit případný útok proti Sovětskému svazu. Na počátku tohoto prvního období nebylo ještě nezbytně nutné, aby se tyto země staly hned komunistickými, „přátelství" vůči Sovětskému svazu a silné místní komunistické strany zastoupené v koaličních vládách měly být dostatečnou bezpečnostní zárukou. Teprve na sklonku tohoto období a v kontextu počínající studené války, čili v letech 1946–1947, Stalin usoudil, že „bezpečnější" z hlediska zájmů Sovětského svazu bude úplná kontrola těchto zemí, tedy převzetí moci místními komunisty poslušnými příkazů z Moskvy.

Stalin si nepochybně uvědomoval svou situaci: válku sice vyhrál, avšak země z ní vyšla vyčerpaná. Uvědomoval si i to, že ve srovnání se Spojenými státy nemá Sovětský svaz v případném konfliktu naději na vítězství. Navíc se již delší dobu, i když neúspěšně, pokoušel od USA získat hospodářskou a finanční pomoc. Soustředil se proto na prosazení své kontroly nad těmi státy, které již k sobě připoutal, přičemž v řadě otázek zaujal tvrdý, nekompromisní postoj, který měl ukázat, že i Sovětský svaz je připraven hájit své zájmy. Sovětský vůdce i další sovětští předáci zcela evidentně uvažovali v kategoriích vytyčení sfér vlivu pro jednotlivé mocnosti, což výstižně ilustruje úryvek ze Stalinova poselství Churchillovi z 24. dubna 1945, který se týká polské otázky: „Polsko je pro bezpečnost Sovětského svazu to, co jsou Belgie a Řecko pro bezpečnost Velké Británie... Nevím, zda byla v Řecku ustavena skutečně reprezentativní vláda, či zda je belgická vláda skutečně demokratická. Sovětský svaz nebyl konzultován, když byly tyto vlády vytvářeny a ani si nevyhradil právo zasahovat do těchto věcí, neboť si uvědomuje, jak důležité jsou Belgie a Řecko pro bezpečnost Velké Británie. Proto nerozumím tomu, proč se v diskusích o Polsku nikdo nepokusil zvážit zájmy Sovětského svazu z hlediska jeho bezpečnosti."

Polská otázka byla také jedním z dominantních problémů válečných jednání Velké trojky. Jednalo se jak o hranicích Polska, tak zvláště na konferenci v Jaltě o vytvoření reprezentativní polské vlády. Spojené státy a Velká Británie pokračovaly ve spolupráci s polskou londýnskou exilovou vládou a prosazovaly vytvoření reprezentativní vlády složené převážně z osob stojících mimo okruh lublinské prokomunistické vlády. Sovětský svaz naopak požadoval, aby anglosaské mocnosti uznaly lublinskou vládu. Střet mezi Churchillem a Stalinem v této otázce na Jaltě vyústil nakonec v kompromis výhodný pro Moskvu. Závěrečná formulace totiž konstatovala, že „prozatímní vláda, která nyní působí v Polsku (tj. lublinská vláda, pozn. autor), by tedy měla být přetvořena na širší demokratické základně tím, že by byli přibráni přední demokratičtí činitelů z Polska samého a z Poláků zahraničních". Nová vláda pak měla co nejdříve uskutečnit svobodné volby.

Nicméně právě diskuse o způsobu reorganizace vyvolala ostré mezispojenecké střety a byla jedním z prvních výrazných projevů jejich nesouladu. Britové a Američané se pokusili zvrátit nevýhodný kompromis z Jalty, odmítali jednat s polskou prozatímní vládou a prosazovali polské politiky v exilu. Sovětský svaz zaujal opačný postoj. Spor odstranila až návštěva Roosseveltova soukromého emisara Harryho Hopkinse v Moskvě koncem května 1945. Hopkins a po něm prezident H. Truman vyslovili souhlas s tím, že v nové polské vládě bude mít rozhodující zastoupení stávající prozatímní vláda, která bude rozšířena přibráním několika zástupců londýnské emigrační vlády. Znamenalo to fakticky souhlas s tím, že v poválečném Polsku bude mít rozhodující vliv Sovětský svaz. Druhá polská prozatímní vláda byla zformována v červnu 1945 a tuto vládu pak Spojené státy a Velká Británie diplomaticky uznaly. Dosavadní polská exilová vláda tak ztratila svou mezinárodněprávní subjektivitu. Vývoj v Polsku naznačoval směr, jakým se budou vyvíjet události v ostatních státech pod sovětskou kontrolou.

Vytvoření bloku sovětských satelitů bylo plně dokončeno v letech 1946–1947. Sovětská politika přešla od kontroly zmíněného nárazníkového pásma, jehož hlavní cíle byly bezpečnostní, k vlastní sovětizaci regionu, která sice začala také již za války, byla však zásadně urychlena až po zformování sovětského bloku, tj. po roce 1948. Její průběh a cíle nepochybně ovlivnila studená válka, jež vstupovala do svého nejvyhrocenějšího období. Sovětizace měla přinést naprosté přizpůsobení politických, ekonomických, sociálních, kulturních struktur, institucí i hodnot sovětským vzorům a normám, a to bez jakýchkoliv ohledů na národní tradice a zájmy jednotlivých zemí.

Jedním z nástrojů dalšího utužení sovětské kontroly nad východní Evropou bylo založení Informačního byra komunistických a dělnických stran* na poradě v Szklarské Porębě ve dnech 22.–27. září 1947. V projevu sovětského delegáta Andreje Ždanova se objevilo základní klišé o rozdělení světa na dva nepřátelské tábory, které minimálně do poloviny 80. let určovalo ideologii a propagandu Sovětského svazu a zemí jeho bloku. Pod zorným úhlem této teze byly hodnoceny veškeré události ve světě a postoj k nim. Využitelnost Informbyra jako nástroje unifikace sovětského bloku a boje proti odchylkám se vzápětí dramaticky prokázala za sovětsko-jugoslávské roztržky.

Moskva se v poválečných letech pokoušela sledovat v Jugoslávii v pod-

* Zkráceně se užívá pojem Informbyro nebo také Kominforma, což má zvýraznit souvislost s původní Kominternou, formálně rozpuštěnou v roce 1943.

statě stejnou politiku jako v ostatních zemích středovýchodní Evropy. Její součástí byla i snaha podřídit si jugoslávské komunisty. V Jugoslávii však narazila na sebevědomého Tita, který sice souhlasil se sovětskými metodami a cíli, ale chtěl provádět svou zahraniční a vnitřní politiku relativně nezávisle, a to v některých případech i v rozporu se zájmy Moskvy. Titova Jugoslávie požadovala například sovětskou podporu územních nároků, které vznášela vůči Itálii, Maďarsku, Rakousku, Řecku či Albánii, pokoušela se nastolit vlastní hegemonii na Balkánském poloostrově a chtěla dokonce hrát i roli druhého centra v komunistickém hnutí. Snaha jugoslávských komunistů o vlastní nezávislou politiku byla naprostém rozporu se snahou Stalina o absolutní podřízenost zemí bloku vůči Moskvě a musela vést ke konfliktu. Roztržka začala být zřejmá od počátku roku 1948. Koncem května 1948 předal Stalin „jugoslávskou zradu ve věci socialismu" k projednání v Informbyru.

První rezoluce Informbyra v záležitosti Jugoslávie byla zveřejněna 28. června 1948 a kromě opakování dřívějších obvinění jugoslávského vedení ze zrady marxismu-leninismu vyzvala jugoslávský lid ke svržení Titova vedení a nastolení skutečně proletářské a internacionální, tj. plně prosovětské vlády. Tento pokus se však ukázal jako chybná kalkulace, protože Tito situaci zvládl. Nepomohly ani politické a ideologické útoky, ani totální ekonomická blokáda. Jugoslávie nebyla samozřejmě pozvána ani na ustavující zasedání nové ekonomické organizace států sovětského bloku, Rady vzájemné hospodářské pomoci (RVHP), která vznikla 25. ledna 1949. Vyvrcholením roztržky byla až hysterická protijugoslávská propagandistická kampaň, a dokonce vojenské provokace. K otevřenému vojenskému zásahu se však Stalin neodhodlal.

Sovětsko-jugoslávská roztržka měla řadu důsledků, z nichž k nejzávažnějším patřilo rozhodnutí Sovětského svazu radikálně posílit „semknutost" svého stále ještě relativně značně diferencovaného bloku a jeho ideologickou jednotu urychlením sovětizace. Jiné než sovětské názory na „výstavbu socialismu" byly označené za propagaci titoismu, pravicové či jiné úchylky a jejich zastánci likvidováni ve vlně procesů a poprav, která proběhla zeměmi sovětského bloku na přelomu 40. a 50. let.

Počátky studené války

V centru sovětské pozornosti byla Evropa a v ní nabývala stále větší důležitosti německá otázka. Ta se také vedle sovětské politiky ve východní Evropě stala jedním z nejdůležitějších zdrojů narůstajícího napětí mezi Sovětským svazem a jeho válečnými spojenci. Ze sovětského hlediska bylo

prioritním úkolem zabránit případné obnově ekonomické a vojenské síly Německa, která by mohla ohrozit vytvářený obranný perimetr satelitních států, případně i SSSR samotný. Moskva proto v Německu v zásadě sledovala dvě hlavní linie: na jedné straně se pokoušela posilovat své pozice pokud možno ve všech okupačních zónách, na straně druhé pro případ, že by se v ostatních zónách prosadil západní vliv, bránit před ním vlastní zónu a modelovat ji podle svých představ.

Na konci druhé světové války již žádná velmoc, s výjimkou Francie, nechtěla rozdělení Německa. Také Sovětský svaz v této době prosazoval vytvoření silné německé ústřední vlády, která by byla schopna zajistit dodávky reparací, na nichž měl eminentní zájem a jejímž prostřednictvím by mohl posílit i svůj vliv v ostatních zónách. Na Postupimské konferenci byly dohodnuty základní principy přeměny Německa: demilitarizace, denacifikace, v ekonomické sféře dekartelizace a demokratizace. V otázce reparací nebylo dosaženo plné shody. Sovětský svaz požadoval náhradu ve výši 10 miliard dolarů, ale Spojené státy a Velká Británie se po zkušenostech s reparacemi z první světové války obávaly, že pokud by sovětské požadavky byly přílišné, musely by Německo samy sanovat. Bylo proto rozhodnuto, že každá mocnost bude čerpat reparace z vlastní okupační zóny. SSSR měl část reparací dostávat ze západních zón, ty však byly limitovány a Moskva neměla vliv na jejich výši. Uvedené rozhodnutí bylo v zásadě v rozporu se závěrem, že se s Německem bude zacházet jako s jednotným hospodářským celkem. První malý krok k jeho rozdělení byl učiněn, i když ještě nebyl nezvratný.

Ekonomická a sociální situace zdevastovaného Německa byla však tak katastrofální, že možnost „vytěžit" z něho reparace byla minimální. Tato snaha by naopak mohla snadno vést k jeho úplnému zhroucení se všemi sociálními důsledky, které by museli řešit anglo-američtí spojenci. Ostatně právě rychle se zhoršující ekonomická a sociální situace v britské okupační zóně, především akutní nedostatek potravin a hrozící hladomor, nutily britskou vládu, aby naléhala na spojení americké a britské okupační zóny ve větší celek, v Bizónii.

Začínající střety v otázce čerpání německých reparací se časově shodovaly s dalším konfliktem, který silně ovlivnil politiku Spojených států a výrazně přispěl k rozvoji studené války. Jednalo se o Írán. Vzhledem k tomu, že Írán (tehdejší Persie) prováděl na počátku války silně proněmeckou politiku, byl 26. srpna 1941 obsazen na jihu britskými, na severu sovětskými vojsky. Podle dohody z roku 1942 se měla vojska obou mocností stáhnout ze země do 6 měsíců po skončení války, tj. nejpozději do počátku března 1946. Britská armáda se stáhla, sovětská však nikoliv. Sovětský svaz se opět pokusil využít výhodné situace a začal podporovat levicově orientovaný separatismus v íránském Ázerbájdžánu a íránské Kurdy a současně požadoval na ústřední vládě udělení koncesí na těžbu ropy v severním Íránu.

Washington reagoval ostře. Přiměl íránskou vládu, aby problém předala k projednání v Radě bezpečnosti OSN a americký ministr zahraničí James Byrnes Sovětský svaz veřejně odsoudil. Američané rovněž protestovali proti sovětsko-íránským dohodám, jimiž Sovětský svaz dostal zmíněné koncese a některé další výhody výměnou za stažení sovětských vojsk země do počátku května 1946. Íránský parlament nakonec uvedené dohody neschválil, ale postup Moskvy v oblasti vyvolal obavy americké administrativy ze sovětské expanze na jih, směrem k ropou oplývající oblasti Perského zálivu. Krize měla ale i další důsledky. Ukázalo se, že pokud Moskva narazí na soustavný a silný odpor, nebude riskovat konfrontaci a ustoupí.

V době, kdy byla íránská krize v plném proudu a kdy americká politika vůči Sovětskému svaz procházela změnami, přispěl sám Stalin k dokončení tohoto procesu a ke zhoršení vzájemných vztahů. Ve velkém projevu před volbami do Nejvyššího sovětu 9. února 1946 nejen že nevyslovil svoji podporu poválečné spolupráci tří válečných Spojenců, nýbrž naopak spekuloval o možnostech další světové války. V úvodu svého projevu Stalin rozebíral z marxistických pozic a v nejobecnější rovině vývoj ve světě. Nevíme, zda tak učinil záměrně či zda se pouze přidržel ideologických postulátů, v každém případě zdůraznil, že „světový kapitalismus se v současnosti nerozvíjí klidně a plynule, nýbrž prostřednictvím krizí a válečných katastrof". Pokračoval tvrzením, že státy, které získaly méně surovin a trhů, se pokoušejí vojenskou silou přerozdělit sféry vlivu, a „v důsledku toho vzniká rozkol kapitalistického světa na dva nepřátelské tábory a války mezi nimi". Spekulace o možnosti mírového periodického přerozdělování zdrojů a trhů mezi kapitalistickými státy kategoricky odmítl s tím, že je „není za nynějších kapitalistických podmínek rozvoje světového hospodářství možné uskutečnit".

Stalin vyslal Západu problematické poselství: Sovětský svaz počítá s další světovou válkou, která by se měla odehrát mezi dvěma kapitalistickými bloky. V dané situaci ovšem přicházela v úvahu jen válka mezi Spojenými státy a Velkou Británií, což byla tak absurdní představa, že se jí většina pozorovatelů a politiků vůbec nezabývala a chybně vztáhla Stalinova slova na válku mezi Sovětským svazem a Spojenými státy. Stalinův projev byl proto přijímán jako další potvrzení sovětské agresivity a posílil ve Washingtonu nejistotu ohledně dalších záměrů a celkové politiky SSSR. Státní department proto požádal George Kennana, svého chargé d'affaires na vyslanectví v Moskvě, o rozbor sovětské politiky. Výsledkem byla rozsáhlá depeše, již Kennan odeslal z Moskvy 22. února 1946.

Tento tzv. „dlouhý telegram" zásadním způsobem ovlivnil americkou zahraniční politiku a proces jejího přehodnocování ve vztahu k SSSR. V závěru depeše totiž Kennan podtrhl: „Máme zde politickou sílu (SSSR, resp. komunistickou stranu, pozn. autora), která fanaticky věří, že se Spojenými státy nemůže existovat stálý modus vivendi, a která v zájmu zajištění své

moci považuje za žádoucí a nezbytné rozbít vnitřní harmonii naší společnosti, zničit náš tradiční životní styl a mezinárodní autoritu našeho státu. Tato politická síla zcela ovládá energii jednoho z největších národů světa, nejbohatší území na přírodní zdroje a působí spolu s hlubokými a mocnými proudy ruského nacionalismu. Vedle toho má pečlivě propracovaný a dlouhodobě působící aparát pro šíření svého vlivu v jiných zemích, aparát, který je nadán ohromnou pružností a přizpůsobivostí, který je řízen lidmi, jejichž zkušenost a umění v podvratných metodách patrně nemají v dějinách obdoby. Konečně, jak se zdá, je ve svých základních reakcích imunní vůči vlivům reality."

Současně Kennan poukázal na skutečnost, že Západ je daleko silnější než Sovětský svaz, který teprve zahajoval poválečnou obnovu. Nicméně bez ohledu na tuto skutečnosti charakterizoval SSSR jako fanatickou sílu, která usiluje o zničení USA a ovládnutí světa, s níž by proto Spojené státy neměly usilovat o stálý modus vivendi. Svůj fatalistický pohled na SSSR Kennan poněkud zmírnil konstatováním, že Moskva nemá sklon k dobrodružným akcím a že rozumí logice síly. Proto nepodstupuje zbytečná rizika a v případě, že narazí na silný odpor, stáhne se. Uvedená teze se o rok později stala základem jeho, resp. americké strategie zadržování komunismu (*containment*).

Telegram byl ve Washingtonu plně akceptován, neboť přišel ve vhodnou chvíli, kdy se většina amerických politiků, včetně prezidenta Trumana, již definitivně přikláněla k závěru, že se Sovětským svazem spolupráce možná není. Kennan tak vycházel vstříc nejen tehdejším změnám názorů na ministerstvu zahraničí na další spolupráci válečných spojenců, ale také proměnám na americké vnitropolitické scéně, neboť jeho teze byly v souladu s ostrou antisovětskou a antikomunistickou linií republikánské strany. Kennanova analýza poskytovala jednoznačný koncepční rámec, který dostatečně vysvětloval sovětskou politiku a její hybné síly, ospravedlňoval kritiku sovětského postupu, a především plně zdůvodňoval nutnost a nezbytnost obratu v americké politice vůči SSSR a možnostem další poválečné spolupráce, k čemuž došlo v plné míře o rok později.

Dalším nepřehlédnutelným signálem této změny byl proslulý fultonský projev W. Churchilla z 5. března 1946, v němž hovořil o „železné oponě", která rozděluje Evropu od Štětína po Terst. Přítomnost amerického prezidenta na tribuně znamenala faktické schválení Churchillova poselství světu, v kterém veřejně vyjádřil to, co Kennan uvedl ve svém tajném dokumentu, a to přestože v některých amerických kruzích a novinách byli Truman i projev ostře kritizováni.

I když od jara 1946 se vztahy mezi Spojenými státy a Sovětským svazem soustavně zhoršovaly, obě velmoci ještě neusilovaly o vymanévrování druhé strany. Každá z nich měla své strategické a taktické zájmy, které považo-

vala za prioritní, a nejdůležitější z nich byly jistě bezpečnostní otázky. Při jejich prosazování a realizaci podnikala ovšem každá strana kroky, které druhou stranu zneklidňovaly a které považovala za útok proti svým vlastním zájmům. Vzájemné protesty a obviňování pak jen zvyšovaly nedůvěru a vedly k další eskalaci napětí, jehož výsledkem bylo vypuknutí studené války.

Definitivní ukončení etapy nejasností přinesl však až rok 1947. Nejdramatičtější změnou bylo rozhodnutí Trumanovy administrativy převzít od Velké Británii náklady na vojenskou a ekonomickou pomoc řecké královské vládě v občanské válce s komunistickými povstalci. Pod hrozbou hospodářského zhroucení byla Attleeho vláda 21. února 1947 nucena sdělit Spojeným státům, že již nemůže podporovat Řecko a že mu pomoc zastaví k 31. březnu téhož roku. Washington měl jediné schůdné východisko, totiž převzít britské závazky. Prezident Truman a státní podtajemník Dean Acheson si ale byli vědomi toho, že Kongres nebude příliš ochotný uvolnit značné finanční prostředky na pomoc Řecku a Turecku, které bylo stále pod sovětským psychologickým tlakem. Od listopadu 1946 ovládali Kongres ve finančních otázkách šetrní republikáni, navíc mezi nimi měly poměrně silné zastoupení izolacionistické síly. Truman i Acheson proto zdůraznili nebezpečí plynoucí z možnosti rozšíření komunistických režimů nejen na Blízkém východě, ale také v západní Evropě, kde tehdy ještě v Itálii a ve Francii byly komunistické strany zastoupeny ve vládách.

Příslušné poselství přednesl Truman v Kongresu 12. března 1947. Upozornil v něm na situaci Řecka a Turecka a na jejich strategický význam. Konstatoval, že Spojené státy nebudou moci „realizovat své cíle", pokud nebudou schopny „podpořit svobodné národy, aby si uchovaly své svobodné instituce a svoji národní integritu proti agresivním hnutím, která se jim snaží vnutit totalitní režimy". Vyslovil proto přesvědčení, že „musí být politikou Spojených států podporovat svobodné národy všude, kde se brání ozbrojeným menšinám nebo vnějšímu nátlaku, snažícím se o jejich podmanění". Představa celosvětové komunistické hrozby ovlivnila Kongres, který v květnu 1947 program schválil. S masivní americkou podporou pak řecká královská vláda koncem 40. let porazila komunistické síly v zemi. K porážce komunistů v Řecku paradoxně přispěla i jejich věrnost Sovětskému svazu. V sovětsko-jugoslávské roztržce se řečtí komunisté postavili na Stalinovu stranu, a Tito proto nechal uzavřít jugoslávské hranice, přes které dostávali podporu.

V červenci 1947 byl v prestižním časopise *Foreign Affairs* otištěn článek *Zdroje sovětského chování*, podepsaný autorem „X", jímž, jak se záhy ukázalo, byl již zmíněný G. Kennan. Jeho studie se považovala za vyjádření oficiálního amerického postoje a zformulování teorie zadržování komunismu (*containment*). Podle Kennana byly sovětské akce nepřetržitým proudem snažícím se dostat se všude, kde je to jen možné, ke konečnému cíli, tj. zni-

čení kapitalismu. Tento sovětský postup navíc neměl být ani nijak časově podmíněn. Americkou reakcí na tuto sovětskou politiku mělo proto být dlouhodobé, trpělivé, ale pevné zadržování sovětského expanzionismu. Spojené státy měly v geograficky měnících se oblastech, tak jak Sovětský svaz měnil priority své politiky, vždy aplikovat protisílu. Svoji dále rozpracovávanou doktrínu Kennan později ještě doplňoval o další aspekty, především o podporu odstředivých tendencí v komunistických státech, zvláště nacionalismu.

Řecká krize a změny sovětské politiky přiměly Spojené státy, aby obrátily svoji pozornost na válkou zničenou Evropu. Rozsah jejích problémů si uvědomily především za cesty nového ministra zahraničí George C. Marshalla po západní části kontinentu na jaře 1947. Evropské země trpěly kritickými ekonomickými problémy a všude působilo silné sociální napětí, vyvolané válkou. Situaci ještě vyostřila těžká zima 1946–1947, během které se západoevropské ekonomiky téměř zhroutily. Velká Británie se proto v této době vzdala všech tíživých závazků, kromě podpory Řecka také mandátu v Palestině, Britské Indie, dřívější perly impéria, a dalších kolonií, i když důvody pro zahájení procesu dekolonizace vyplývaly také z programu labouristické vlády.

Tehdy se také plně ukázalo se, že v Evropě nezůstalo kromě SSSR žádné mocenské centrum a že tíživé sociálně ekonomické problémy radikalizovaly veřejnost západoevropských zemí do té míry, že hledala východisko z krize i v obratu ke komunismu a v podpoře Sovětského svazu. Washington dospěl k závěru, že je třeba zformulovat koncepci evropské politiky, která by již nebyla založena jen na vojenských opatřeních.

Zásadní krok učinil G. Marshall ve svém projevu na Harvardově univerzitě 5. června 1947, kde vylíčil rozvrat evropských ekonomik a neschopnost měst dodávat venkovu průmyslové zboží výměnou za potraviny. Zdůraznil, že nedostatek potravin pak nutí vlády, aby je ze svých velmi omezených valutových prostředků kupovaly v cizině. Marshall podtrhl, že tento začarovaný kruh musí být s americkou pomocí prolomen, aby se tak zabránilo krizi, která by měla vážné důsledky i pro ekonomiku USA. Vyzval proto evropské státy, aby projednaly své finanční problémy a definovaly požadavky na výši americké pomoci, která by odstranila jejich pasivní obchodní bilanci a uvolnila zdroje pro obnovu, investice a rozvoj.

Pozvání se formálně týkalo také Sovětského svazu a východoevropských států, americké ministerstvo zahraničí bylo však přesvědčeno, že ho Moskva odmítne. Bylo totiž krajně nepravděpodobné, že by šetřivý Kongres v atmosféře stále se prohlubujícího nepřátelství schválil obrovské prostředky na obnovu sovětské ekonomiky. Marshall proto preventivně upozornil, že žádná vláda, která by chtěla svými manévry zabránit obrodě ostatních, nemůže očekávat americkou pomoc. Současně prosadil další podmínku, že státy žádající o zapojení do plánu musely mj. zveřejnit detailní informace

o svých národních hospodářstvích. To byl požadavek, o kterém se takřka jistě dalo předpokládat, že ho Moskva odmítne.

Sovětský svaz sice přijal pozvání na úvodní pařížskou konferenci, která měla nastínit požadavky evropských států na americkou pomoc, záhy ji však rozzlobený sovětský delegát Vjačeslav Molotov opustil. Rozhořčeně odmítl poskytnout Spojeným státům požadované údaje o ekonomice Sovětského svazu a ještě před odjezdem odsoudil plán jako vměšování do vnitřních záležitostí jiných zemí a snahu Spojených států dostat evropské země pod svoji kontrolu. Ty středoevropské země, které měly o plán zájem (ČSR a Polsko, ale také Finsko), Moskva donutila k odmítnutí. Marshallův plán, schválený americkým Kongresem na jaře 1948, se tedy týkal jen západoevropských států. Podstatnou měrou přispěl k obnově jejich ekonomik a je některými autory považován dokonce za prapočátek pozdější západoevropské integrace.

S prohlubujícím se rozdělováním Evropy na dva tábory, které velmi zřetelně demonstrovaly reakce na Marshallův plán, Stalin urychloval plné přebírání moci komunistickými stranami ve východoevropských zemích. Současně kladl stále větší důraz na ideologickou „jednotu" zemí sovětského bloku, uskutečňovanou prostřednictvím Informbyra, jehož založení bylo konkrétní odpovědí Moskvy na vyhlášení Marshallova plánu.

Další reakcí Moskvy na americké kroky byl pokus zvrátit vývoj v západní Evropě a znemožnit přijetí amerických projektů. Krátce po založení Informbyra dostaly komunistické strany v západní Evropě nové instrukce. Měly se pokusit svrhnout vlády ve svých zemích a zahájit akce proti přijetí Marshallova plánu. Scénář byl jednoduchý: Moskva nepochybně předpokládala, že se naskýtá jedna z posledních možností ke svržení stále ještě nepříliš stabilních západoevropských vlád, zvláště ve Francii a Itálii. Nové, komunisty ovládané vlády by se orientovaly přímo na Moskvu, což by znamenalo zásadní a dalekosáhlé změny v poválečném uspořádání Evropy. Jinou alternativou byla destabilizace vnitropolitické situace, která by oslabila státy západní Evropy, a tím i pozice USA. Ukázalo se však, že vlády těchto zemí byly, sice s vypětím všech sil a se silnou americkou podporou – v případě Itálie se dokonce uvažovalo o americké vojenské intervenci – schopny zvládnout vlnu bouří a stávek. Poněkud zoufalý pokus nakonec vyzněl pro Sovětský svaz kontraproduktivně. Orientaci a politiku západoevropských států nejen že nezměnil, ale znepřátelil mu široké vrstvy umírněného obyvatelstva, které dosud sympatizovalo s ním i místními komunistickými stranami. Většina lidí se postavila na obranu práva a pořádku a politika místních komunistických stran i Sovětského svazu utrpěla silnou ztrátu důvěryhodnosti a prestiže.

Německá otázka a globalizace studené války

Součástí sovětských pokusů zvrátit či alespoň zastavit vývoj, tentokrát v Německu, byla berlínská krize z roku 1948. Sovětská politika v Německu sledovala již zmíněný dvojí cíl: na jedné straně obhajovat jednotu země a vytvoření silné ústřední vlády, na straně druhé sledovat ve své zóně vlastní politiku, která nakonec v závislosti na celkovém vývoji německé otázky vyústila v rozdělení Německa. Povolení činnosti komunistické strany a některých dalších nekomunistických stran, zprvu jen na lokální úrovni, a pak zvláště sloučení komunistické a socialistické strany v dubnu 1946 ukazovalo, že Sovětský svaz začíná ve své okupační zóně uplatňovat podobný postup jako v ostatních státech východní Evropy.

Ostrý sovětský postoj v reparačních otázkách byl sice pochopitelný, narážel však na soustavný odpor Spojených států a Velké Británie. Problém spočíval, mimo jiné, v charakteru okupačních zón jednotlivých mocností. Sovětská zóna byla zemědělsko-průmyslová s relativním dostatkem potravin. Sovětský svaz odtud zprvu demontoval a odvážel zařízení celých továren, později však odebíral reparace z produkce smíšených sovětsko-německých podniků. Naproti tomu byly z hlediska zásobování potravinami britská a americká zóna silně deficitními. Spojené státy a Velká Británie totiž dostaly nejlidnatější, nejprůmyslovější, ale také nejvíce zničená území. Jejich zásobování potravinami bylo zvláště pro Brity těžkým břemenem, o jehož odstranění usilovali minimálně od jara 1946. Současně se obávali, stejně jako Američané, že sovětské reparační požadavky povedou k oslabení průmyslu v jejich zónách a ztíží tak ekonomickou obnovu Německa, kterou stále více považovali za základ ekonomické obnovy celé západní Evropy.

Situace se vyostřila, když 3. května 1946 nařídil velitel americké okupační zóny, generál Lucius Clay, jednostranné zastavení reparačních dodávek Sovětskému svazu z americké zóny. Sověti marně protestovali. Americký postup byl reakcí na neschopnost čtyř mocností dohodnout se na společných ekonomických principech a jednotné správě Německa, které předpokládaly již dohody z Postupimi. Bývalá koalice nebyla dokonce schopná se sjednotit ani na výši německé průmyslové výroby. Iniciativu v německé otázce postupně přebíraly Spojené státy, které v červenci 1946 navrhly možnost sjednocení okupačních zón s americkou. Sovětský svaz a Francie odmítly, Velká Británie, jejíž zóna se dostávala do kritického stavu, návrh akceptovala. Známá Bizónie, tj. sloučená americká a britská okupační zóna, pak vznikla oficiálně k 1. lednu 1947. Její vytvoření však znovu ukazovalo, jak výrazně se již mocnosti rozcházejí v pohledu na budoucnost Německa.

Změny americké politiky vůči Německu vyjádřil ministr zahraničí James Byrnes 6. září 1946 ve stuttgartském projevu, který ukázal, že Německo pře-

stávalo být pro Spojené státy poraženým nepřítelem a má se stát budoucím partnerem. Byrnes dal najevo, že americké vojenské jednotky budou proti dřívějším očekáváním v Německu tak dlouho, dokud bude trvat okupační režim, a zdůraznil, že Spojené státy usilují o sjednocení země. Potvrdil však, že pokud by úsilí Spojených států v tomto směru nebylo úspěšné, podpoří obnovu ekonomiky země jen v západních okupačních zónách, kde také podle jeho slov měli Němci ve stále větším rozsahu přebírat řízení své země.

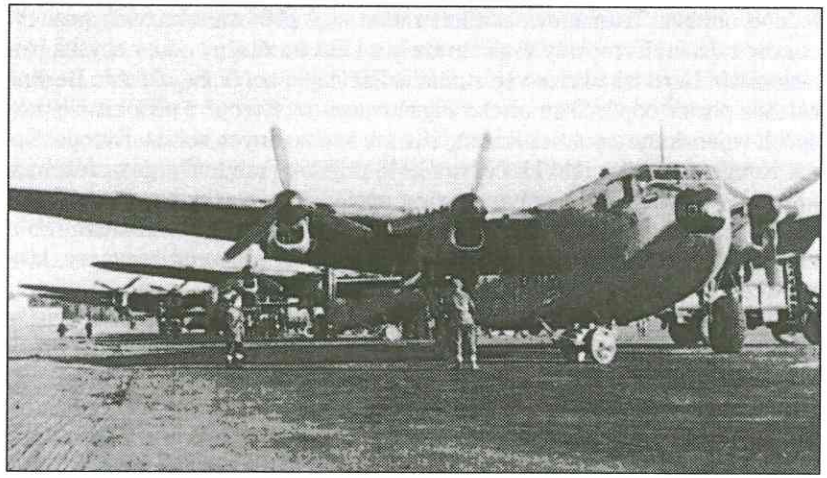
Ze sovětského hlediska se Byrnes současně dotkl dalšího, snad ještě citlivějšího místa, a to otázky hranic. Na Postupimské konferenci bylo rozhodnuto, že západní polská hranice povede po linii Odra – Lužická Nisa a přes Štětínské Pomořany západně od Štětína. Z formálního hlediska však měla být otázka německo-polských hranic definitivně zakotvena v mírové smlouvě s Německem. Západní mocnosti počítaly s tím, že povede po zmíněné linii, Byrnes však ve Stuttgartu přesto hrozil, že by Spojené státy mohly, vzhledem ke změněné situaci, požadovat přehodnocení polské západní hranice. Jeho postoj musel vyvolat v Sovětském svazu šok, protože v důsledcích zpochybňoval celé uspořádání dohodnuté na konferencích v Jaltě a Postupimi. Nové určení západní hranice Polska považovala Moskva za jeden z hlavních výsledků války. Jeho ohrožením by vznikl precedens, který by umožnil zpochybnit všechny nové hranice, a tudíž i sovětské válečné zisky.

Ze Stalinova hlediska byl dosavadní vývoj v Německu jasný. Sovětský svaz byl zastavením reparací, neschopností dohodnout se na správě Německa a rozhodnutím vytvořit Bizónii vytěsněn nejen z Porúří, o které projevoval velký zájem, ale z celé větší části země, která měla mimořádný ekonomický potenciál. Jednota Německa byla již fikcí a západní a sovětská zóna se rychle rozcházely. Marshallův plán ovšem znamenal, že západní zóny budou integrovány do západoevropské spolupráce a že dojde k obnově ekonomické síly Německa se všemi možnými důsledky. Sovětský svaz se proto pokusil uvedený vývoj zvrátit.

Zlá ekonomická situace a realita studené války znemožnily také Francii, aby si v německé otázce udržovala dosavadní nezávislý postoj, a proto v březnu 1948 připojila svoji okupační zónu k Bizónii, čímž vznikla Trizónie. Současně bylo připravováno vytvoření německé federální vlády a mělo se sejít Ústavodárné shromáždění. Ekonomická obnova a zastavení inflace však nebyly možné bez měnové reformy. O ní jednala od počátku roku 1948 Spojenecká kontrolní komise pro Německo. Vzhledem k tomu, že se názory SSSR a západních mocností diametrálně lišily, sovětský delegát jednání opustil. Dne 30. března 1948 pak prohlásil generál Clay, že má připraven plán separátní měnové reformy. Následujícího dne reagovali Sověti zostřenou kontrolou spojeneckých vojenských vlaků, projíždějících jejich zónou do západních okupačních zón v Berlíně. Tehdy se ukázalo, že si západní mocnosti smluvně nezajistily přístup do Berlína pozemními cestami.

Na měnovou reformu v Trizónii a v západních okupačních zónách Berlína odpověděl Sovětský svaz 24. července 1948 totální pozemní blokádou Berlína, z níž tvořily výjimku jen tři letecké koridory do města, neboť Stalin nevěřil, že je možné město zásobovat letecky. Spojené státy a Velká Británie jich však využily k vytvoření leteckého mostu do západních sektorů Berlína, který trval do konce blokády v květnu 1949.

Blokáda Berlína byla zatím nejdramatičtější a nejostřejší sovětskou akcí po druhé světové válce. Moskva poprvé použila sílu, resp. hrozbu síly k tomu, aby prosadila změny ve sféře vlivu západních mocností, i když konkrétní cíle tohoto postupu nejsou příliš jasné. Maximálním cílem bylo zabránění vzniku separátního státu v západním Německu a obnovení čtyřstranné kon-



Přistání britských letadel tvořících součást leteckého mostu na západoberlínském letišti Gatow

troly nad celým Německem, minimálním izolace západních sektorů v Berlíně a případně snaha dostat je pod svůj vliv či kontrolu. Výkonnost anglo-amerického leteckého mostu však předčila nejoptimističtější očekávání a díky němu se podařilo eliminovat riziko velkého střetu a zcela anulovat účinnost sovětské blokády. Sověti nemohli zastavit dodávky, aniž by se uchýlili k přímému použití síly, a k tomu se neodhodlali. V květnu 1949 proto Moskva souhlasila s ukončením blokády, aniž by čehokoliv dosáhla.

Letecký most během blokády Berlína měl ohromný morální dopad: Západ fakticky a otevřeně přijal úlohu ochránce formujícího se západoněmeckého státu. Den po skončení blokády vyslovili vojenští velitelé Trizónie souhlas s novou západoněmeckou ústavou a vzápětí se zrychlil proces formování ně-

meckých státních orgánů. Byl zvolen parlament a prezident, ustavena vláda a 7. září 1949 byl formálně vyhlášen vznik nového státu – Spolkové republiky Německa (SRN). Sovětský svaz reagoval 7. října 1949 vytvořením druhého německého státu ve své okupační zóně – Německé demokratické republiky (NDR).

Blokáda Berlína se tak ukázala nejen jako bezvýsledná, ale z hlediska Sovětského svazu měla další, opět velmi kontraproduktivní důsledky. Na Západě, a v první řadě ve Spojených státech, vyvolala krajní znepokojení a podtrhla nutnost zajistit obranu západní Evropy. 17. března 1948 sice Velká Británie, Francie a státy Beneluxu podepsaly *Bruselský pakt o vzájemné obraně*, bylo však zřejmé, že bez silné politické a vojenské pomoci Spojených států si nemohou relativně slabé západoevropské země zajistit dostatečnou obranu. Trumanova administrativa sice plánovala kroky k posílení obrany západní Evropy, ty však narážely v USA na značný odpor zbytků izolacionistů. Berlínská krize vše změnila. Začínající sovětská blokáda Berlína oslabila pozice odpůrců americké angažovanosti v Evropě a působila ve prospěch vojenského a politického angažování se Spojených států v Evropě. Senát Kongresu proto mohl 11. června 1948 přijmout Vandenbergovu rezoluci, která dávala vládě USA právo uzavírat spojenecké svazky s neamerickými státy. Rozhovory o vytvoření obranného společenství pro euroatlantickou oblast byly završeny 4. dubna 1949 podpisem *Washingtonské smlouvy*, kterou vznikla Severoatlantická aliance.

V několika měsících, které následovaly po ratifikaci *Washingtonské smlouvy* americkým Kongresem (25. července 1949), se staly dvě události, které výrazně ovlivnily tehdejší svět a současně globalizovaly studenou válku. Koncem srpna 1949 zjistili američtí vědci v atmosféře stopy radioaktivního spadu, který byl odlišný od amerického. To znamenalo jediné: Sovětský svaz vyzkoušel svoji vlastní jadernou zbraň. Spojené státy tak ztratily jaderný monopol o mnoho let dříve, než původně předpokládaly. Vlastnictví ničivých zbraní oběma velmocemi (a později k nim přibyly ještě další – Velká Británie, Francie a Čína) velmi podstatně ovlivnilo jejich vojensko-politickou strategii, i když si Spojené státy až do přelomu 60. a 70. let udržovaly kvantitativní a kvalitativní náskok.

Zvláště silný šok však způsobila ve Spojených státech porážka Čankajškova nacionalistického režimu místními komunisty ve třetí čínské občanské válce. Vyhlášení nového státu, Čínské lidové republiky (ČLR) 1. října 1949, alarmujícím způsobem podtrhovalo další postup komunismu. Zatímco v USA vedla „ztráta Číny" ke hledání viníků a výrazně přispěla k rozmachu mccarthismu, sovětská reakce na vznik komunistické Číny byla poněkud rozpačitá. Veřejně ji Stalin samozřejmě plně oslavoval, avšak téměř nijak nepřispěl k vítězství, kterého čínští komunisté dosáhli pouze vlastními silami, z čehož také pramenilo jejich sebevědomí. Po čerstvých zkušenostech s nepokořenou Jugoslávií měl totiž sovětský vůdce dobré důvody k obavám ze vzniku relativně nezávislého a velikostí srovnatelného komunistického státu. V krátkodobém ohledu byl však Mao Ce-tungův režim na Moskvě silně závislý a v této fázi byl pro ni cenný také jako spojenec. Projevilo se to zejména v čínské roli v korejské válce, válce ve Vietnamu a ve spolupráci na mezinárodním poli. Předpokladem byl ovšem soulad obou zemí, které v únoru 1950 uzavřely smlouvy o přátelství a sovětské finanční a hospodářské pomoci ČLR.

Svoji doktrínu zadržování komunismu se Spojené státy odhodlaly poprvé plně vyzkoušet v praxi za korejské války. Korejský poloostrov byl v roce 1945, po odsunu japonských sil, které zemi několik desetiletí okupovaly, obsazen na severu sovětskou, na jihu americkou armádou. Dočasná linie na 38. rovnoběžce severní šířky, která z praktických důvodů oddělovala obě armády, se však v podmínkách studené války fakticky přeměnila v stálou hranici, rozdělující dva znepřátelené státy. Na severu vytvořili komunisté Korejskou lidově demokratickou republiku v čele s Kim Ir-senem, na jihu ovládl politickou scénu autoritativní Li Syn Man. Oba režimy se obviňovaly z rozdělení země a vyhlašovaly, že ji opětovně sjednotí, a to jakýmikoliv prostředky.

Iniciativa k válce vzešla od Kim Ir-sena, který plán předložil Stalinovi a Maovi, a ti s ním vyslovili souhlas. Nevěřili, že by Spojené státy intervenovaly v tak vzdálené oblasti, která navíc, podle slov amerického státního tajemníka Deana Achesona z ledna 1950, stála mimo americký obranný perimetr. Opět se hluboce zmýlili. Severokorejská agrese, která začala 25. června 1950 útokem na jih, nebyla ve Spojených státech považována jen za vnitrokorejskou válku. Trumanova administrativa tvrdila, že se ze strany Sovětského svazu jedná o další zkoušku odhodlanosti a vůle Západu. Obrana Koreje byla proto označena za životně důležitou pro americkou národní bezpečnost.

Spojené státy musely z právních důvodů předložit záležitost Radě bezpečnosti OSN. Její zasedání však sovětský delegát od ledna 1950 bojkotoval, neboť Sovětský svaz požadoval, aby Čínu v Radě bezpečnosti reprezentoval zástupce ČLR, nikoliv stále představitel Čankajškova režimu, jehož vláda uprchla před komunisty na Tchaj-wan. Bez obav ze sovětského (a ovšem i čínského) veta proto Rada bezpečnosti jednomyslně schválila rezoluci požadující stažení severokorejských vojsk a o dva dny později další, vyzývající ke zformování vojsk OSN, která by odrazila útok. Moskvě se tak vymstila těžká diplomatická chyba, jakou byl bojkot Rady bezpečnosti.

Počátkem listopadu 1950 vstoupila do války i vojska ČLR. Po prvním útoku se stáhla, když se však vojska OSN, jejíž hlavní část tvořily americké jednotky, přiblížila k čínské hranici, velká protiofenziva „čínských dobrovolníků" vytlačila mezinárodní síly hluboko zpět do jižní Koreje. Sovětský svaz se

držel stranou, i když politicky, materiálně i řadou „dobrovolníků", které vyslal do Číny, podporoval čínská a severokorejská vojska. Teprve v březnu 1951 se fronta stabilizovala prakticky na výchozích postaveních, tj. na 38. rovnoběžce. Urputné boje zde trvaly ještě dva roky a teprve po Stalinově smrti bylo 27. července 1953 uzavřeno příměří, které více méně potvrdilo *status quo ante bellum*. Mírová dohoda o definitivním ukončení války však nebyla dodnes podepsána.

Korejská válka a rozhodnutí Spojených států, že budou bránit Tchaj-wan proti případnému útoku ČLR, extremně zhoršily čínsko-americké vztahy. Takovými zůstaly po celá dvě desetiletí a k jejich normalizaci došlo až počátkem 70. let. V průběhu korejské války se výrazně zostřil americký postoj vůči šíření komunismu, byť by šlo jen o náznaky. Spojené státy nyní byly ochotny proti němu zasahovat téměř automaticky, jak to demonstrovala americká pomoc Francii v první válce v Indočíně. To jim však později způsobilo množství problémů a zavleklo je do dalšího, velmi dlouhého a všestranně nákladného konfliktu ve Vietnamu. Mocenská realita v Evropě nutila na druhé straně Spojené státy, aby respektovaly sovětský vliv v zemích „jeho" bloku.

Při pohledu zpět je patrné, že primárním poválečným cílem sovětské zahraniční politiky bylo zajištění bezpečnosti. To zahrnovalo připoutání sousedních zemí k SSSR nejen v zahraničněpolitickém směru, ale také vměšování se do jejich vnitřních záležitostí. Nebyl to Stalinův nový přístup, jednalo se v podstatě o starý ruský problém otevřené a nezajištěné hranice, který ovšem implikoval územní expanzi a vytvoření nárazníkového pásma mezi ním a západní Evropou. Stalin nevěřil v dobrou vůli sousedních států a usiloval o jejich kontrolu, která byla tvrdší úměrně tomu, jak se zhoršovaly vztahy SSSR se Západem, přičemž se až panicky obával obnovení síly Německa. Za jedinou účinnou kontrolu považoval stav absolutní nadvlády, který vytvořil v samotném Sovětském svazu. Jeho pohled na demokracii a neruské komunisty byl ovlivněn zkušenostmi z 20. let. Demokracii podle něho požadovali intelektuálové, aby mohli vytvořit frakce a sabotovat ta rozhodnutí bolševické strany, s nimiž nesouhlasili. Zastával „klasický" názor, že pokud strana (Stalin) stanoví cíl a politiku, musí být ostatní při jejich uskutečňování zcela jednotní a musí se této politice podřídit.

Jako bývalý komisař národností měl dostatek příležitostí seznámit se s neortodoxními postoji neruských komunistů a jejich interpretacemi marxismu-leninismu, vztahem k centru a zájmem o jistou nezávislost na něm. Ve 30. letech a často ještě dříve usiloval proto o jejich zlikvidování. Propagace různých cest výstavby socialismu a tolerování těchto představ u komunistů východoevropských zemí byly proto ze strany SSSR jen taktickým manévrem. Stalin ve skutečnosti znal a uznával jediný socialismus, sovět-

ský. Autonomie či relativně nezávislá politika byly, jak ukázal jugoslávský případ, nepřípustné.

Politika Sovětského svazu ve východoevropských zemích a jeho další požadavky zneklidnily Spojené státy, vyvolávaly jejich odpor, podezřívavost a napětí ve vzájemných vztazích. Jiným zdrojem studené války, který silně zapůsobil na Spojené státy, byl sovětský postup v Persii a vzápětí v německé otázce. Stalin se v této době dopustil několika fatálních omylů (spekulace o válce v projevu v únoru 1946, blokáda Berlína, „svolení" ke korejské válce atd.), které měly pro Sovětský svaz vysoce kontraproduktivní důsledky; nejen že dále vyostřovaly studenou válku, ale omezily i další sovětský postup.

SOVĚTSKÝ SVAZ V OBDOBÍ POZDNÍHO STALINISMU

Vnitropolitický vývoj

V roce 1945, v době vítězství Sovětského svazu ve válce proti Německu, Stalinova sláva a kult osobnosti dosáhly nových výšin. Totéž ale nebylo již možné říci o stavu jeho kontroly nad zemí a společností. Válka totiž výrazně oslabila dřívější ideologické sevření a uniformitu sovětského systému.

Již na samotném začátku Velké vlastenecké války byla výrazně modifikována propaganda. Za války, hlavně v první fázi, byl položen mimořádný důraz na ruský patriotismus, všemožně posilovaný příklady ze slavného a hrdinného boje ruského národa, a nejen jeho, proti cizím interventům. Vyzdvihovány byly takové postavy z ruských dějin jako Alexandr Něvský či maršál Michail Kutuzov a další. Propaganda se dále nesla ve znamení návratu ke starým, tradičním formám lidské solidarity založeným na rodině, což byly hodnoty, které předtím komunistická strana nejenže nezdůrazňovala, nýbrž se je pokoušela oslabovat a ničit ve prospěch loajality vůči ní samé a vůči systému. Za války se proto hlavními axiomy propagandy staly militarismus, antifašismus a nacionalismus. V tomto směru byl symptomatický již první Stalinův projev, který přednesl 3. července 1941. Místo dřívějšího rituálního oslovení „soudruzi" a „občané", nyní nazýval své posluchače „bratry" a „sestrami", a dokonce „svými přáteli".

Změnil se také předválečný nepřátelský postoj státu a komunistické strany vůči pravoslavné církvi. Její působení bylo nejen tolerováno, ale, opět především v prvních fázích války, podporováno a využíváno k posílení nové linie v propagandě. Dřívější politickou a ideologickou unifikaci sovětské spo-

Stalin pohlížel na válečné zajatce jako na zrádce. Za rizikový faktor pro sovětský systém považoval režim i ty, kteří se jakýmkoliv způsobem dostali do styku s cizinci či žili v cizí zemi. Podle zatím dostupných pramenů bylo jen do října 1945 repatriováno asi 4,1 miliónu sovětských občanů zpět do SSSR. Z uvedeného počtu se více než polovina lidí posléze mohla vrátit do svých domovů, kde ovšem jako druhořadí občané podléhali diskriminaci místních úřadů. Další asi pětina byla zařazena do vojenských jednotek, zbylých 14,5 % vojáků, jednalo se o 608 000 mužů, bylo odveleno do pracovních praporů. Prakticky všichni důstojníci, kteří přežili zajetí (273 000 mužů), byli zařazení do zvláštní kategorie vězňů a deportováni do vězeňských táborů „souostroví Gulag", které vylíčil ve své stejnojmenné knize spisovatel Alexandr Solženicyn.

Pracovní tábory byly významným zdrojem levné otrocké pracovní síly a hrály důležitou funkci v sovětské ekonomice. Vězňové byli nasazováni na největších a nejtěžších stavbách, při těžbě dřeva, zlata apod. Jejich pracovní normy byly mimořádně vysoké a příděly potravin a „privilegia" závisely na jejich plnění. Gulag byl průběžně doplňován novými vězni, odsouzenými například za protisovětskou agitaci, kontrarevoluční činnost, či jako „sociálně nebezpečný element", případně po válce i jako „obdivovatel americké demokracie". Jestliže v roce 1945 bylo v pracovních táborech a koloniích na 1,46 miliónu vězňů, pak k 1. lednu 1950 jich bylo již na 2,56 miliónu a v roce 1953 2,47 miliónu.

K těmto údajům bychom však měli přičíst údaje o vysídlencích. Jejich počty podle některých údajů dosáhly k říjnu 1946 počtu 2,464 miliónu osob, v lednu 1953 jich bylo 2,753 miliónu. Válečné přesuny obyvatel pokračovaly i po roce 1945 v souvislosti s posunem sovětských západních hranic. Rusové, Ukrajinci a Bělorusové, kteří žili na západ od nové sovětsko-polské hranice, mohli přesídlit do Sovětského svazu. Polákům a zbylým Židům, nikoliv však příslušníkům jiných národů, kteří byli k 17. 9. 1939 polskými občany a žili na východ od nové hranice, bylo povoleno vysídlení do Polska. Polsko tak opustilo přes půl miliónu osob a naopak se do něho přestěhovalo asi 1,5 miliónu lidí. S nimi odešlo mnoho Židů, kteří většinou později emigrovali dále do Izraele. Židé deportovaní koncem 40. let v rámci boje proti kosmopolitismu, nebyli však posláni do Birobidžánu, židovské autonomní oblasti na Dálném východě, nýbrž do Jakutska. Do Birobidžánu byla se zřejmým záměrem uměle „promíchat" obyvatelstvo a vytvořit národnostní přehrady naopak deportována část krymských Tatarů.

V pohraniční polsko-ukrajinské oblasti vedli po druhou polovinu 40. let boj proti sovětské moci ukrajinští nacionalisté. V roce 1948 prý jejich gerilové jednotky měly na 6 000 mužů. Sověti sice zem ovládli za cenu tisíců mrtvých, ale ještě v roce 1957 musely být tunely na ukrajinských železnicích střeženy armádou. Sociální základnu ukrajinských nacionalistů zničila

kolektivizace oblasti, která posílila kontrolu nad obyvatelstvem. Obdobně tomu bylo v Pobaltí, kde byl odboj a odpor proti obsazení republik a jejich sovětizaci ještě silnější. Nejvýrazněji se projevoval v prvních poválečných letech a z jednotlivých republik patrně na Litvě. V letech 1945–1948 zde působilo asi 30 000 partyzánů, v Lotyšsku asi 15 000 a v Estonsku na 10 000. Jejich ztráty byly obrovské, a i když podle různých odhadů způsobili Sovětům ztráty ve výši asi 4 000 až 13 000 vojáků a milicionářů, byl jejich boj marný.

Vzhledem k síle místního odporu se Sověti nemohli spolehnout na místní obyvatelstvo, a proto museli využít příslušníků jiných národů a vysílat do oblasti tisíce úředníků a funkcionářů. Polovinu členské základny komunistické strany v Estonsku a 2/3 v Lotyšsku proto tvořili Rusové. Příslušníci pobaltských národů se podíleli asi třetinou, ale i pak se většinou jednalo o ty, kteří sem přišli z východu, kde před tím žili v exilu.

Stejně jako na západní Ukrajině podlomila i tady sociální základnu odboje kolektivizace, provázená deportacemi. Jejich první vlna následovala po obsazení celého Pobaltí. Koncem roku 1947 bylo deportováno asi 70 000 Litevců a dalších 70 000 v květnu 1948, neboť se postavili proti kolektivizaci. Od března 1949 bylo deportováno asi 60 000 Estonců, 50 000 Lotyšů a 40 000 Litevců. Dalších 40 000 Litevců následovalo pak v létě 1949.

Změny v národnostní struktuře byly také ovlivněny industrializací, která zasáhla více Estonsko a Lotyšsko než Litvu, kde se proto se usídlil poněkud menší počet osob jiných národů včetně Rusů. Do Estonska tak jen v letech 1944–1947 přišlo na 180 000 imigrantů a v Lotyšsku se v letech 1945–1959 usadilo na 400 000 Rusů a 100 000 příslušníků jiných národů. V důsledku demografických změn klesl podíl Lotyšů na celkovém počtu obyvatel republiky v roce 1953 na 60 %, a Estonců v Estonsku na 72 %.

PROBLÉM SOVĚTIZACE

Pojem sovětizace (*sovietization*, *Sowjetisierung*, *sowjetyzacja*) se velmi běžně používá pro pojmenování či výklad vnitropolitických reálií střední a jihovýchodní Evropy ve druhé polovině 40. let, i když ne vždy je úplně jasné, co se jím rozumí. Pro některé autory znamená především definování způsobu vzniku místních komunistických režimů, ať již v historické, politologické či sociologické rovině, jiní tento pojem vztahují na změnu geopolitických reálií po druhé světové válce a jiní zase považují poválečná léta jako celek za „sovětizaci". Různé kladení akcentů má za následek různě pojaté koncepce, rozprostírající se od situačních analýz vnitřní a zahraniční politiky (příčiny studené války) přes pokusy o politologickou a sociologickou systematiku so-

větizace (teorie totalitarismu) až po strukturální výklady, hledající původ komunismu ve více či méně vzdálených nebo hlubinných historických trendech (modernizace a periferalismus).

Ve zpětném pohledu se vývoj v zemích (spojeneckých i satelitech Osy), které se s koncem války dostaly do sovětské sféry vlivu, jeví jako stadiální proces postupného zužování existujících politických alternativ od omezeného pluralismu tzv. lidové demokracie až k ustavení stalinistické diktatury. Jako mezníky tohoto procesu vystupují různé typy národních front, množství různě pestrých prozatímních vlád, dříve či později konané více či méně svobodné nebo manipulované volby a po nich první koaliční vlády, dříve či později zahájená likvidace stran a skupin opozičních vůči komunistům a vznik monopartijního politického systému, završeného zpravidla vynuceným slučováním komunistických a sociálně demokratických nebo socialistických stran, striktním podmaněním dalších občanských politických stran (agrárních, křesťansko-demokratických a liberálně-občanských) po nastolení monopartijního systému a konečně i rozsáhlými čistkami v komunistických stranách.

Z tohoto hlediska můžeme ve vývoji zemí střední a jihovýchodní Evropy ke konci druhé světové války a po ní sledovat výskyt řady velmi podobných a někdy i shodných prvků a tendencí v míře, která vzhledem k výsledku tohoto vývoje často vedla k přesvědčení, že tu existoval nějaký plán, jehož projevem zmíněné analogie byly. Tento plán je obvykle vylíčen jako paralelní nápor lokálních komunistických strana a sovětské politiky, pod jejichž údery se v marném boji a odporu hroutí nekomunistické politické varianty. Problém však spočívá v tom, že ani z tohoto vývoje ani na základě nově zveřejňovaných archivních pramenů nelze odvodit a potvrdit, že sovětská politika ve střední a jihovýchodní Evropě postupovala podle nějakého takového předem vytvořeného plánu, z něhož komunismus vyplynul v té podobě, kterou známe z jeho další existence.

Především tento proces probíhal v jednotlivých zemích způsobem, pro který byl příznačný tak velký časový rozptyl uvedených mezníků, že se jen těžko dá mluvit o koordinovaném vývoji podle nějakého předem vytvořeného plánu. Národní (lidové, vlastenecké aj.) fronty chápané jako „předvládní", pseudoparlamentní instituce, sdružující později legálně působící politické strany, se etablovaly v rozsáhlém časovém pásmu od listopadu 1942 v případě Jugoslávie (AVNOJ) po březen 1945 v Československu, resp. po únor 1947 v Polsku. Zde ovšem od léta 1945 až do lednových voleb v roce 1947 působila silná agrární opozice mimo blok stran tvořících jádro klasické národní fronty, která se však konstituovala právě až po zmíněných volbách. Naopak v Bulharsku v červenci 1945 Petkovovi agrárníci vystoupili z Vlastenecké fronty a zformovali, podobně jako Mikołajczyk v Polsku, samostatnou opozici mimo vládní blok. V Československu splývá založení Národní

fronty s ustavením první prozatímní vlády a ve Finsku „klasická" národní fronta vůbec nevznikla. Komunisté tu dali dohromady jen několik sociálních demokratů a navíc dominantní silou vnitřní politiky byli konzervativní politici. Národní fronty se tak z hlediska svého vzniku prostírají v chronologickém úseku 28, resp. 51 měsíců, z hlediska svého trvání (to jest do vzniku první prozatímní vlády) se pohybují v rozsahu od 29 měsíců (Jugoslávie) po existenci *de facto* nulovou (Finsko, Československo) nebo trvající jen několik týdnů (Maďarsko).

Podobně tomu bylo s prozatímními vládami, jejichž vznik souvisel s dobou ukončení války, schopností místní politiky tuto vládu ustavit, sovětským (v menší míře západním) vlivem na její sestavení a potřebou tuto vládu mít, aby existovalo alespoň nějaké elementární centrum výkonu státní moci. To platí pro všechny země regionu včetně satelitů Osy, ale s určitou výjimkou Německa, kde ve věci sestavení vlády do hry vstupovala otázka velmocenské komunikace v rámci okupačních zón Německa. Prozatímní vlády (zahrnující komunisty) se ustavovaly od září 1944 (Albánie, Bulharsko) do března 1945 (Československo, Jugoslávie a Rumunsko), někde až po několika pokusech (Rumunsko), ve Finsku se dokonce ani o prozatímní vládě v tomto smyslu mluvit nedá. Trvání těchto vlád, které bylo vlastně definováno jaltskými dohodami, čili naplněním požadavku na blíže neupřesněný termín prvních poválečných a svobodných voleb, se opět pohybuje ve velkém časovém intervalu: od 9 měsíců v Jugoslávii po 25 měsíců v Polsku.

Opět podobnou situaci nacházíme v případě termínu prvních poválečných voleb, které probíhaly od března 1945 (Finsko) do ledna 1947 (Polsko), tedy v rozsahu 23 měsíců, přičemž v některých případech byly volby z vnitřních i vnějších důvodů odkládány. Doba trvání politických konstelací, které z těchto voleb vzešly, byla znovu velmi odlišná, což závisí na tom, zda za jejich konec považujeme mocenskou eliminaci hlavních oponentů na „pravici" (ať již přímou represí, formou puče nebo v důsledku manipulovaných voleb) nebo nastolení monopartijního systému (slučovací či sjednocovací sjezdy místních komunistických a socialistických stran) se všemi dalšími důsledky. V prvním případě se pohybujeme v pásmu, které začíná nulovým intervalem v Albánii, kde volby znamenají současně zahájení i ukončení sovětizace, a končí 22měsíční periodou v případě Bulharska, Maďarska a Československa. Ve druhém případě jde o časové pásmo, které opět začíná „nulovou" Albánií, a jde dále přes 20 rumunských, 23 polských a 25 československých až ke 32 bulharským a maďarským měsícům mezi volbami a nastolením monopolního postavení jedné strany. Dokonce i v této fázi, která je od podzimu 1947 pod sílící sovětskou kontrolou prostřednictvím Kominformy, stále existují časové rozdíly mezi jednotlivými zeměmi a koordinační prvek se projevuje hlavně v sovětském nátlaku na jednotlivé komunistické strany.

Kromě značného časového rozptylu mezníků a fází vnitropolitického vý-

voje nacházíme další moment, který mluví proti existenci předem připraveného plánu: ve vnitřním vývoji zemí střední a jihovýchodní Evropy nelze vystopovat a prokázat jeden model sovětizace ve smyslu všudypřítomné analogie vztahu či úměry sovětské politiky a vnitřních proměn jednotlivých zemí, uskutečňovaných v režii místních komunistů. Naopak, zhruba již v době končící války se vývoj dělí na určité typy, v nichž značnou roli hraje lokální specifika té které země, a především rozmístění vojenských sil.

Z hlediska úspěšnosti prosazování komunistické politiky v podstatě nejrychlejší a nejméně komplikovaný vývoj zaznamenávaly Albánie, Jugoslávie, ale také Řecko (ovšem jen do britské intervence), naopak sílící tendenci k pomalejšímu a komplikovanějšímu vývoji sledujeme od Bulharska přes Rumunsko, Maďarsko, sovětskou okupační zónu v Německu, Polsko a Československo až k Finsku (které se komunistickým státem nakonec nestalo). Ze zmíněného hlediska se úspěšnými staly ty země, v nichž nebyly přítomny ani sovětské jednotky, ani Moskvou ovládané spojenecké kontrolní komise (Albánie, Jugoslávie, ale také Řecko před britskou intervencí), a kde dokonce za války působily ve spolupráci s komunistickými partyzány západní vojenské a zpravodajské mise. Naopak státy, které byly sovětskou armádou okupovány a sídlily v nich Moskvou řízené spojenecké komise (Maďarsko, Bulharsko, Rumunsko, Finsko) nebo sovětské okupační orgány (Německo) nebo přes jejichž území sovětská armáda postupovala do Německa a po válce na nich ještě pobývala jistou dobu, během níž poskytovala místním komunistům výraznou pomoc při vojenském potlačování nekomunistického odboje (Polsko) nebo vytváření výhodné politické pozice (Československo), procházely jednotlivými stadii sovětizace mnohem pomaleji a komplikovaněji.

Rychlý postup komunistů v Albánii, Jugoslávii a Řecku souvisel s tím, že tu velmi rychle založili a ovládli národní fronty, jejichž prostřednictvím zčásti zničili, zčásti pohltili a rozmělnili potenciální politické rivaly, a to v důsledku kruté občanské války, probíhající paralelně s bojem proti vnější okupaci. Tyto země směřovaly přes nepatrná „klopýtnutí" prozatímních vlád a prvních voleb přímo k nastolení komunistických režimů, které splývalo s koncem války. Podobná situace existovala i v Řecku, kde místní národní fronta EAM po ústupu německé armády kontrolovala naprostou většinu řeckého území a teprve od října 1944, po uzavření „procentní" dohody mezi Churchillem a Stalinem a britské intervenci, se postavení řeckých komunistů ztížilo a svůj boj o moc nakonec prohráli.

Politická a fyzická likvidace možných oponentů byla do značné míry totožná s takřka totálním kolapsem většiny předválečných politických garnitur a programů. V Albánii se za celou válku nepodařilo vybudovat mezinárodně uznanou exilovou vládu, což také významně ovlivnilo fakt, že místní komunističtí partyzáni, podporovaní britskou vojenskou misí (komunistická

strana vznikla teprve v listopadu 1941), dosáhli svého cíle tak rychlým způsobem. Politická scéna v Jugoslávii byla rozbita v zásadě mezi exil, domácí odboj, ovládaný komunisty, kteří vyřadili ze hry na exil napojené četnické hnutí, a kolaborantské státy či kolaborantská politická seskupení, přičemž jediní komunisté získali rozhodující vojenskou iniciativu (důkazem byla britská podpora komunistických partyzánů) a současně byli schopni prosadit program s výrazně integrační a přitažlivou povahou (národnostně spravedlivý jugoslávský stát). Opačný vývoj probíhal v Řecku, kde po britské intervenci místní politické kruhy, kolaborující za války s mocnostmi Osy, stíhají levicové (nejen komunistické) partyzány, kteří proti nim za války bojovali.

Na druhé straně stály země, kde národní fronty byly pro místní komunisty zdrojem značných potíží. V Polsku byl tzv. lublinský výbor sice schopen přebírat mocenskou iniciativu na územích obsazovaných sovětskou armádou (tzv. lublinské Polsko), ale proti němu stál jednak až do porážky varšavského povstání jednoznačně silnější londýnský odboj, jednak až do léta 1945 legální exilová vláda. Ani vládní rekonstrukce v létě 1945 nepřinesla vyjasnění situace, protože moc byla rozštěpena mezi lublinský výbor a vnitrovládní legální opozici až do parlamentních voleb v roce 1947. Teprve poté se dá mluvit o „klasické" národní frontě. Národní fronta v Československu vznikla souběžně s ustavením první prozatímní vlády, ve které proti komunistům tři roky stál silný blok dalších politických stran. V Maďarsku byla první národní fronta (Maďarská fronta) ustavena ještě před příchodem sovětských vojsk, ale zničil ji fašistický puč. Teprve druhá národní fronta, operující v týlu sovětské armády, přetrvala, ale komunisté v ní představovali politickou periferii a jejich vliv, posilovaný sovětskými okupačními orgány, byl dlouho a více než dostatečně vyvažován silnou agrární opozicí, která navíc s převahou vyhrála první poválečné volby v listopadu 1945.

Podobně i v Rumunsku byl před vznikem klasické národní fronty ustaven v červnu 1944 konkurenční politický útvar (Národně demokratický blok, sdružující odpůrce diktatury maršála Antonesca), který v srpnu 1944 svrhl dosavadní režim. Z tohoto bloku se vyčlenily tři prozatímní vojenské vlády bez výrazného podílu komunistů, takže národní fronta s výraznou účastí komunistů se objevila až v říjnu 1944 a prozatímní vláda podle představ komunistů se tu ustavila až po sovětském vojenském zásahu v průběhu politické krize na přelomu února a března 1945. Bulharsko představuje zvláštní variantu této situace, jelikož vývoj se tu po ustavení národní fronty nejprve odehrával podle jugoslávského modelu, avšak od léta 1945 tu převládla tendence delšího a složitějšího vývoje. Finsko, ačkoliv formálně mělo statut srovnatelný s Maďarskem, Rumunskem a Bulharskem, čili šlo o poraženou zemi pod dozorem Spojenecké (sovětské) kontrolní komise (ale nebylo vojensky okupováno), pak dokonce procházelo jakousi sovětizací naruby, jeli-

kož v každém jejím stadiu místní komunisté ztratili část svého vlivu a nakonec svůj boj o moc prohráli.

Také v těchto zemích byla legitimnost předválečných garnitur narušená, i když ne stejným způsobem a stejnou měrou. Ve srovnání s Jugoslávií a Albánií, kde likvidaci „starých pořádků" uskutečňovali hlavně komunisté, se v dalších zemích tento spor řešil ještě před vstupem komunistů do politiky a často ve spolupráci s ostatními politickými stranami. Nejméně je to patrné v Bulharsku, kde svržení proněmeckého režimu splývalo s komunistickým povstáním a přímou fyzickou likvidací politické konkurence, které se však některé skupiny vyhnuly včasným vstupem do spojenectví s komunisty. V případě Rumunska došlo ke svržení Antoneskova režimu jeho bývalými stoupenci také v době, kdy místní komunisté byli spíše v pozici slabé sekty než mocné politické strany. V Maďarsku se ještě ta skupina politiků, která zatáhla Budapešť do války na straně Osy, pokoušela z již nevýhodného spojenectví vycouvat. Její vliv zanikl po německé okupaci a fašistickém puči a teprve po vstupu sovětské armády se začalo odehrávat jakési zúčtování se starým režimem, při kterém již asistovali také komunisté. V Polsku docházelo k první velké výměně garnitur již od září 1939, kdy na nátlak a ve spolupráci s Francií vytvořila exilovou vládu bývalá opozice proti předválečnému sanačnímu režimu, která dosavadní prominenty odstavila od moci. Předválečný spor však trval a projevil se i v exilu a podzemním hnutí odporu ostrými konflikty nebo alespoň vzájemnou nechutí, kterou někdy nebyl schopen odstranit dokonce ani společně sdílený odpor ke komunistům a Sovětskému svazu. V Československu byla značná část pravicových sil (českých i slovenských) kompromitována ať již skutečnou nebo údajnou kolaborací s Německem a zbavena přístupu k poválečné politice dohodami exilu a KSČ ještě v průběhu války. Také ve Finsku došlo k soudnímu postihu politiků, kteří se měli podílet na zatažení země do války na nesprávné straně. Tady však výjimečně nevede dělící čára mezi levicí a pravicí a finské politické spektrum v zásadě vstupovalo do poválečného období nenarušené, ovšem pod přímou kontrolou Moskvy.

V této skupině zemí byl začátek sovětizačního procesu již ve fázi ustavování národních front komplikován buď značnou slabostí místních komunistických stran (tradiční nebo ovlivněnou represemi v době války) nebo tím, že proti nim stála silná opozice, nebo přítomností silných politických partnerů. Jistou přechodnou výjimku opět představovalo Bulharsko, kde místní komunisté i přes enormní represe v době války získali rychle významný vliv, který zúročili v období zakládání Vlastenecké fronty. I tady však proti nim stála silná agrární opozice, navazující na nezkompromitovanou předválečnou tradici Zemědělského svazu Alexandra Stambolijského, což mimo jiné také od podzimu 1944 obracelo bulharský vývoj ke druhé skupině zemí. Zvláštní případ představuje Řecko, kde s ohledem na britskou intervenci byl

politický vývoj deformován vojenskými aspekty (komunisté a levice bojkotovali volby), a také Finsko, kde vývoj zmíněnými fázemi sice probíhal, ale s opačným výsledkem.

Z hlediska souvislosti politického „vkladu", kterým byly na počátku sovětizace národní fronty, a sovětského vlivu můžeme vyčlenit tři typy vnitropolitického vývoje, čili sovětizace:

1. Typ „hladké" sovětizace (Albánie, Jugoslávie, Řecko): prosazování komunismu splývá ještě s aktivitami národních front, sovětský vliv nepůsobí přímo.
2. Typ „smíšené" sovětizace (Bulharsko): mocenský potenciál místních komunistů připomínal první typ, avšak z vnějších důvodů se vývoj změnil, přímý sovětský vojenský vliv.
3. Typ „komplikované" sovětizace (Polsko, Československo, Maďarsko, Rumunsko, „východní" Německo, Finsko): vývoj probíhá pomaleji, přímá sovětská vojenská přítomnost nebo vojenská a politická kontrola v rámci bezpečnostní zóny.

V dalším vývoji se situace mění. Albánie ztratila formálně souvislost s dalšími typy ve chvíli ustavení Demokratické vlády (další fáze vnitřního vývoje, srovnatelné s ostatními zeměmi, neexistují), fakticky se z nich ale vyčlenila již založením národní fronty (všechny fáze stlačeny do jednoho úseku). Podobně odpadla od uvedené typologie Jugoslávie, formálně s nástupem zvolené vlády v únoru 1946, fakticky však neohrozitelnost pozic komunistů připomínala spíše albánskou situaci: s výjimkou formální hry na prozatímní vládu s exilem byly všechny fáze sovětizace stlačeny do krátkého úseku. V obou zemích tedy sovětizaci reprezentovaly vlastně jen národní fronty, které položily základ pro urychlené zavedení režimu sovětského typu. Ostatní země včetně Bulharska s většími či menšími odchylkami následovaly vývoj zahrnující všechny fáze vnitřního vývoje (národní fronta, prozatímní vláda, volby, koalice, ničení opozice, slučovací sjezdy). Finsko těmito fázemi prošlo s opačným výsledkem (pod sovětskou kontrolou) a Řecko předala Moskva do péče Londýnu.

Z hlediska průběhu a dosaženého výsledku zůstávají tři modely či typy sovětizace:

1. Typ „hladké" sovětizace: Albánie, Jugoslávie. Další fáze po založení národní fronty proběhnou extrémně rychle, resp. jsou stlačeny do velmi krátkých období, sovětský vliv dále působí jen zprostředkovaně nebo dokonce kontraproduktivně, obě země budují stalinistický režim mimo rodící se sovětský blok, Albánie do roztržky, Jugoslávie natrvalo.
2. Typ „komplikované" sovětizace: Polsko, Československo, Maďarsko, Rumunsko, Bulharsko, „východní" Německo, vývoj probíhá pomaleji a všemi

fázemi, působí tu sovětská vojenská přítomnost nebo možnost vyvíjet trvalý politický a vojenský tlak.
3. Typ „neúspěšné" sovětizace (Finsko, Řecko), sovětská politika buď rezignuje na vytváření modelových analogií (Finsko), nebo pouští danou zemi (Řecko) ze své sféry vlivu.

Shrňme tedy nastíněné skutečnosti. Vývoj v Albánii a Jugoslávii ukazuje, že tam, kde nebyla fyzicky přítomná sovětská armáda a komunisté vůbec nepřipustili vznik nebo na minimum omezili rozvoj lidové demokracie v podobě známé ze střední Evropy, proběhla hladká sovětizace. Bez britského zásahu by s největší pravděpodobností i v Řecku proběhl autochtonní komunistický převrat, který by však Moskva nebyla schopná přímo kontrolovat. V těchto případech byl rejstřík politických alternativ od počátku vázán na dominantní až monopolní politickou sílu, která ostatní vůbec nepustila ke slovu. Přímá sovětská asistence nebyla ani nutná, lépe řečeno, zřejmě právě proto, že Moskva neměla šanci přímého zásahu, mohlo tu rovnou dojít k ustavení komunistického systému. Výsledek sovětizace byl však velmi rozdílný: Jugoslávie budovala vlastní stalinismus proti Stalinovi, spolu s ní také Albánie až do roztržky. Řecko i s jeho nadějnou komunistickou revolucí Stalin opustil, komunisté tu byli poraženi a konečným výsledkem byl antikomunistický režim.

Naopak v zemích, které sovětská armáda obsazovala při svém západním postupu a kde tudíž, z čistě technického hlediska, mohla ve spolupráci s místními komunisty celkem bez problémů začít budovat komunismus v jeho stalinské verzi již krátce po válce, byl vývoj naopak odlišný. Komunisté bez ohledu na svou vstupní pozici a sílu, avšak jednotně závislí na sovětské vůli, spoluvytvářeli model lidové demokracie, který samozřejmě nebyl *čistou* parlamentní demokracií, ale nebyl také *čistým* stalinismem, jehož nástup tu byl, na rozdíl od Albánie a Jugoslávie, oddálen o několik let. Ve finském případě byl vnitřní vývoj dokonce uzavřen zachováním státní suverenity a klasické parlamentní demokracie s komunisty v opozici, i když ve vnějších vztazích byla země zcela (minimálně do roku 1953) podřízená Moskvě (tzv. finlandizace). Jen pro úplnost připomeňme, že po válce vydržoval Sovětský svaz jakýsi okupační minirežim na dánském ostrovu Bornholm, který opustil v roce 1946, a také se podílel na okupaci Rakouska, které se však nestalo ani komunistickou zemí, ani trvalou součástí sovětského bloku.

Vývoj zemí, které přicházely v úvahu jako „adepti" na sovětizaci, obsahoval řadu shodných, analogických, ale také zcela odlišných situací, přičemž nelze prokázat nějaký univerzální model či plán, v němž by tyto konstelace skrze nějakou logiku souvisely s konečným výsledkem. Šlo mnohem více o aproximaci jednotlivých situací, založených na průniku lokálních odchylek a míry a možnosti sovětského vlivu, který byl výrazný (pokud je přítomný)

na velmocenské a často i lokální úrovni, ale v regionálním měřítku reagoval na vznikající fakta a improvizoval podle konkrétní situace. Přesto však v případě většiny zemí skončil prosazením stalinistických režimů. Než se pokusíme odpovědět na otázku, co tedy bylo příčinou výsledku, který nevyplynul z nějakého „ďábelsky" rafinovaného plánu, podívejme se, jak vypadalo dění v konkrétních zemích.

„SBZ" aneb jaké Německo, taková Evropa?

Ve srovnání s většinou zemí střední a jihovýchodní Evropy, které se na konci druhé světové války dostaly do sovětské sféry vlivu a o několik let později vytvořily základ sovětského bloku v Evropě, představovalo Německo zvláštní a výjimečný případ sovětizace. Mnohem více než v ostatních případech tu rozhodovaly velmoci, a to o regionu, který přestal existovat jako stát a svou státnost získal teprve po prosazení základní politické kostry jednak západního Německa, jednak místního komunistického režimu na východě bývalého jednotného Německa. Jestliže pro ostatní komunistické země byla příznačná oscilace mezi jejich postavením v sovětském bloku a pokročilostí jejich vnitřní transformace, ve východoněmeckém případě se k tomu přidával problém německo-německých vztahů, resp. výkyvy ve zvýraznění nebo utlumování představy budoucí Německé demokratické republiky jako prvního „spravedlivého" státu na německém území nebo naopak „sezónního" státního útvaru, závislého na momentálních vztazích mezi Východem a Západem.

Od roku 1943 začaly poválečný osud Německa ve stále větší míře určovat rozhodnutí učiněná na úrovni členů protihitlerovské koalice. Na jednání anglo-americké konference v Casablance ve dnech 14.–24. ledna 1943, jehož výsledek akceptoval Stalin v květnu téhož roku, bylo rozhodnuto žádat po Německu bezpodmínečnou kapitulaci. To znamenalo, že po jejím dosažení nebude na německém území působit žádná vláda nebo jiná podobná politická instituce reprezentující celoněmecké zájmy. Na konferenci ministrů zahraničí v Moskvě v říjnu 1943 byla vytvořena Evropská poradní komisi (*European Advisory Commission* – EAC), která se scházela v letech 1944–1945 v Londýně nejprve ve složení anglo-americkém, 27. listopadu 1944 se členem komise stala také Francie. Na teheránské konferenci se diskutovala možnost rozdělení Německa, avšak velmoci nedosáhly konkrétnějšího řešení.

Do konce roku 1944 přijala EAC několik zásadních dokumentů, které předurčovaly spojeneckou politiku vůči Německu. Prvním byl dokument, doplňující jednání z Casablanky, kterým se mocnosti 25. července 1944 znovu

zavázaly ke společnému přijetí bezpodmínečné kapitulace Německa, což mělo eliminovat případné spory v jejich německé politice. Druhým byl protokol z 12. října 1944 o rozdělení okupačních zón v dobytém Německu. Britové navrhli rozdělení Německa do čtyř okupačních zón, přičemž 40 % německého území mělo připadnout Sovětskému svazu (sovětská okupační zóna; *Sowjetische Besatungszone* – SBZ), 60 % mělo být rozděleno mezi Francii, Spojené státy a Velkou Británii. Dodatkem k říjnovému protokolu byl doplňující protokol o správě Velkého Berlína ze 14. listopadu 1944 (návrh na vytváření smíšených okupačních kontingentů sovětská strana odmítla). Třetí dokument ze 14. listopadu 1944 zahrnoval základní principy spojenecké spolupráce v německé otázce.

Na počátku roku 1945 se však v důsledku vývoje vojenských operací změnilo strategické postavení jednotlivých členů koalice v německé otázce. Západní armády teprve překračovaly Rýn, zatímco sovětské jednotky se již chystaly k útoku na Berlín. Tato změna ovlivnila i průběh únorové Jaltské konference, která se zaměřila na problém reparací, francouzské účasti na okupaci Německa a územní kompenzace ve prospěch Polska. Na této konferenci se Spojenci dohodli na rozdělení a převzetí společné kontroly nad Německem, přičemž Stalin odmítal jakékoliv pokusy o jeho rozdělení. Od společného postupu očekával jednak zvýhodnění v otázce reparací, jednak možnost ovlivňovat dění i v těch částech Německa, které budou mimo jeho přímý vojenský vliv. Společná správa Německa však byla od samotného počátku dost obtížná, což předznamenala i aféra s podpisem kapitulace: německé velení se vzdalo nejprve 7. května v Remeši západním silám a teprve v noci z 8. na 9. května sovětskému velení v Berlíně.

Po zatčení zbytků německé vlády 22. května 1945 vzniklo v Německu politické vakuum, které potvrdili Spojenci v berlínské deklaraci z 5. června 1945. Po ní byla ustavena Spojenecká kontrolní komise, založená na spolupůsobení čtyř spojeneckých velitelů. Vojenské rozdělení poraženého Německa bylo definitivně dokončeno na počátku července 1945, kdy anglo-americké jednotky vyklidily území za demarkační čárou (Sasko, Durynsko a Meklenbursko), na která dospěly ke konci války. Současně západní spojenci obsadili i své okupační sektory v Berlíně. Do hry nyní vstoupila otázka dalšího vnitřního vývoje Německa.

Sovětská politika se v Německu, podobně jako v dalších zemích, které se dostaly pod kontrolu Moskvy, spoléhala na vlivové skupiny komunistů, které tu měly zajišťovat její zájmy. Německá skupina byla založena z iniciativy Waltera Ulbrichta a Ericha Weinerta v červnu 1943 pod názvem Národní výbor Svobodné Německo (*Nationalkomitee „Freies Deutschland"*) v Krasnogorsku, kde byl umístěn německý zajatecký tábor. Ve vedení výboru se sešlo 25 zástupců zajatých německých vojáků a důstojníků, mezi nimi také maršál Friedrich Paulus, velitel seskupení poraženého u Stalingradu,

Tab. 11 – **Rozloha a počet obyvatel v jednotlivých okupačních zónách Německa v roce 1945**

zóna	rozloha (km²)	počet obyvatel
americká	107 459	17 254 945
britská	97 698	22 303 504
francouzská	42 713	5 932 586
sovětská	107 181	17 313 734

Zpracováno podle Cziomer E., Historia Niemiec 1945–1991.
Zarys rozwoju problemu niemieckiego od podziału do jedności, Kraków 1992, s. 22

a 15 komunistických emigrantů z Německa. Kromě zmíněného Ulbrichta a Weinerta například Wilhelm Pieck, Anton Ackermann, Herrmann Matern a další. Prvním cílem výboru mělo být propagandistické působení na dosud bojující německé vojáky, které ovšem bylo zcela neúspěšné. Komunisté ve výboru sice tvořili menšinu, avšak určovali jeho vývoj, zatímco „většina" tvořila jen jakousi fasádu komunistických aktivit. „Svobodné Německo" tak bylo specifickou obdobou národních výborů či front, které vznikaly pod sovětskou patronací v průběhu posledních válečných let. V rámci této vlivové skupiny byly formulovány první představy o poválečném osudu Německa.

Na počátku roku 1945, kdy byla porážka Německa neodvratná, se výbor aktivizoval. Moskva přišla s tezí o kolektivní německé odpovědnosti za Hitlera a válku (a tím i za další osud Německa). Na tomto principu postavila sovětská politika svůj další postup, který směřoval k vytváření celoněmecké antifašistické fronty, v jejímž rámci měli komunisté hrát určující roli. Protože však v Německu, tak jako v některých dalších zemích (Maďarsko, Rumunsko, Polsko), nebyla okamžitě k dispozici organizovaná a dostatečně vlivná skupina, museli sem být komunisté dopraveni zvenčí.

K tomu došlo ještě před ukončením války. 30. dubna 1945, těsně před pádem Berlína, v den, kdy spáchal Hitler sebevraždu, byly ve východních oblastech Německa vysazeny tři skupiny německých komunistů. První, vedená W. Ulbrichtem, byla dopravena do Berlína, druhá (A. Ackermann, H. Matern) do Saska a třetí (Gustav Sobottka) do Meklenburska. Cílem této sovětské akce bylo využít krátkého času, který zbýval do definitivního pádu nacistického režimu, a vytvořit zárodečná personální centra nové moci, která by byla použitelná po ukončení války pro kontrolu nad okupovanou částí Německa. Kolem těchto skupin se záhy shromáždilo několik desítek aktivistů, kteří pod sovětským vedením začali vytvářet první správní centra.

Sovětská politika měla v této době mnohem větší zájem na zajištění elementárního pořádku a kontroly dění v Německu než na komunistech nebo komunismu. Veškeré aktivity, které tento rámec přesahovaly, byly elimino-

vány samotnými komunisty, což dokumentovala záležitost z počátku května, kdy na různých místech spontánně vznikaly antifašistické výbory, lokální výbory Komunistické strany Německa (KSN), ale organizovaly se také zbytky protihitlerovské opozice z léta 1944. Příslušníci zmíněných komunistických skupin pak nejrůznějšími cestami působili na rozpouštění těchto iniciativ a jejich převádění do vznikající správy. Důvodem však nebyla jen preference správního momentu, nýbrž také obava, že v důsledku probouzejících se možností veřejného života začnou vznikat politické strany a organizace, aniž by na to němečtí komunisté nebo sovětské vojenské orgány měli vliv.

Význam, který sovětská strana přikládala ovládnutí správy, dokládá také dění v Berlíně, kde se sovětská strana přímo enormně snažila prosadit do popředí „vlastní" lidi ještě předtím, než bude město bude rozděleno do jednotlivých okupačních zón. (Britsko-americká byla zřízena v červnu 1945, francouzská v srpnu 1945.) Po spolupráci mezi sovětským velitelem dobytého Berlína a Ulbrichtovou skupinou tak již 14. května 1945 vznikla městská rada pod vedením Arthura Wernera, v níž komunisté ovládali 8 míst ze 16. Podobné pokusy se odehrávaly i v dalších německých městech, takže komunisté ještě předtím, než byli legalizováni jako politická strana, získali výrazný vliv na komunální dění. Necelý měsíc po německé kapitulaci, 5. června 1945, převzala správu Německa Spojenecká kontrolní komise (*Allied Control Commission*), složená z vrchních velitelů okupačních sil každé ze čtyř zón. Spojenecké velitelství pro Berlín bylo ustaveno až 11. července 1945. Jelikož konkrétní postup spočíval zcela v rukou příslušného velitele, vznikla možnost odlišného vývoje, která se zvýraznila především v sovětské zóně.

Dne 9. června 1945 vznikla Sovětská vojenská správa (*Sowjetische Militäradministration in Deutschland* – SMAD, *Sovetskaja Vojennaja Administracija Germanii* – SVAD), jež sídlila v Karlshorstu. Jejím velitelem byl nejprve maršál Georgij K. Žukov, kterého v dubnu 1946 nahradil maršál Vasilij D. Sokolovskij. Ten byl po třech letech vystřídán v březnu 1949 generálem Vasilijem I. Čujkovem. Kromě velitele SMAD sehrál výraznou roli v prvních měsících existence SMAD podplukovník Sergej I. Ťulpanov, oficiálně zodpovědný za propagandu, jinak člověk, který zásadním způsobem ovlivňoval politický život sovětské okupační zóny. Jeho zpráva o vývoji v sovětské okupační zóně, kterou přednesl moskevskému politbyru v září 1946, představuje velmi cenný zdroj jak k poznání místních reálií, tak i sovětských záměrů.

Den po svém vzniku vydala SMAD „rozkaz č. 2", který umožnil zakládání politických stran a odborů, pokud si jako svůj cíl vytkly „vykořenění zbytků fašismu", posílení demokracie a občanské svobody. Zda tomu tak skutečně bylo, určovala registrace programů nebo statutů, předkládaných spolu

s osobním seznamem vedení politických organizací místní správě a sovětským vojenským velitelům. Vojenská správa pak měla kontrolovat, zda činnost stran je v souladu s jejich statuty, současně tím byla zrušena všechna dosavadní nařízení, která činnost antifašistických politických stran a organizací zakazovala. SMAD tímto způsobem vytvářela základní politickou kostru sovětské okupační zóny, umožňovala sovětské politice její efektivní ovládání především v kontextu mezinárodním, ať šlo již o otázku reparací nebo o celkový postoj protihitlerovské koalice k německé otázce. Rozkaz č. 2 byl překvapivým krokem jak pro západní státy, tak pro německé komunisty. Původní spojenecká ujednání předpokládala pozdější ustavení politických stran spíše na lokální úrovni. Tady však na úrovni celé zóny byla dána možnost zakládání stran, jejichž územní působnost však byla nejasná, jelikož rozkaz mluvil o založení a činnosti v rámci zóny (*Im Bereich der sowjetischen Besatzungszone...*), avšak charakter této činnosti vztahoval nad rámec zóny (*...in Deutschland*). Jelikož neexistovala společná vojenská komise pro řízení Berlína, byl tento model závazný také pro něj. V západních zónách se podobný přístup uplatnil až po několika měsících: v srpnu v americké, v září v britské a teprve v prosinci ve francouzské zóně.

Jestliže rozkaz „přesáhl" očekávání Západu, v případě komunistů vedl k rozčarování, které se projevilo na počátku června, kdy se na jednáních v Moskvě dozvěděli, že strany budou vznikat individuálně, a to včetně sociální demokracie, zatímco původně se předpokládalo rovnou ustavení jednotné dělnické strany. Sovětská politika ve svém názoru na utváření politického systému však vycházela z informací zprostředkovaných návštěvou místopředsedy vlády Anastase I. Mikojana z 9. května 1945, který měl potvrdit, že antifašistické síly jsou připraveny převzít osud řízení země do svých rukou. Sovětská strana musela být překvapena, kolik antifašistů v Německu zůstalo a hlásí se k nové šanci, avšak možnost ovlivňovat nově vytvářeným politickým systémem celoněmeckou politiku vyhodnotila jako důležitější. Druhým zásadním důvodem byla zcela evidentní a urgentní potřeba řešit vysloveně praktické problémy, vyplývající ze stavu, ve kterém se Německo na konci války ocitlo.

Jako první se 11. června 1945 legalizovala komunistická strana (*Kommunistische Partei Deutschlands* – KPD). Týž den se konalo zasedání jejího ústředního výboru, které se v duchu rozkazu č. 2 vyslovilo pro odstranění všech pozůstatků nacismu, současně se však distancovalo od zavádění komunismu v Německu a podpořilo ideu vytváření demokratické parlamentní republiky na bázi seskupení antifašistických sil. Navrhované změny KPD interpretovala v zásadě jako dokončení demokratické revoluce roku 1848. Hospodářský program kladl důraz na svobodný obchod a soukromé podnikání, opírající se o soukromé vlastnictví. Zakládající dokument KPD podepsalo celkem 16 lidí, z nichž 13 přišlo ze sovětské emigrace, přičemž větši-

nou to byli lidé, kteří se již před válkou podíleli na bolševizaci své strany, a protože přežili čistky na konci 30. let, byli sovětskou stranou pokládáni za spolehlivé vykonavatele její vůle. Za pomoci zmíněných tří skupin se ještě před vlastní legalizací podařilo v regionech ovládnout tradiční stoupence KPD, kteří nechtěli čekat a netrpělivě požadovali okamžité zahájení socialistické revoluce.

O čtyři dny později, 15. června 1945, se ustavila sociální demokracie (*Sozialdemokratische Partei Deutschlands* – SPD), v jejímž ústředním výboru zasedli Otto Grotewohl, Max Fechner, Erich Gniffke, Gustav Dahrendorf a další. Sociální demokraté se přihlásili k demokracii na úrovni státu a obce, socialismu v ekonomice a společnosti. Paradoxně tak SDP potvrdila svůj marxistický charakter mnohem výrazněji než komunisté, a to nejen programem, nýbrž i výzvou k organizační jednotě německého dělnického hnutí, jinak řečeno, ke sloučení s komunisty. To ostatně Fechner navrhoval Ulbrichtovi bezprostředně po německé kapitulaci spolu s dalšími členy vedení strany. Poučeno Moskvou však vedení KPD toto „urychlení" odmítlo, a to dokonce i když podobné návrhy vzešly z řad samotné komunistické strany. Když komunisté ze špandavské organizace v Berlíně již den po založení KPD navrhli vytvoření německé dělnické strany, byl tento pokus eliminován stejně rychle jako předchozí snahy o spontánní zakládání komunistických organizací. Deklarace SPD však nadále ideu sjednocení obsahovaly a KPD se mohla tvářit, že není jejím hlavním zastáncem a aktivním propagátorem.

Došlo k volbě jiné taktiky. Obě strany založily 19. června 1945 „společný pracovní výbor", do kterého delegovaly po pěti svých zástupcích, přičemž tento postup pomohl hlavně KPD obnovit s pomocí sociálních demokratů své pozice z doby před rokem 1933. Důvodem této taktiky byla početní slabost KPD, která se potřebovala proměnit v masovou stranu, aby si vytvořila silnou bázi a neutralizovala vliv předválečného ortodoxního členstva. Výzvy k opuštění sektářských postojů a současné otevírání strany všem, kterým leží na srdci budování svobodného a pokrokového národa, však v sobě obsahovaly tíživé dilema. Na jedné straně si němečtí komunisté osobovali zásluhy nejúhlavnějších nepřátel nacistického režimu, na straně druhé akceptovali již ve své ustavující výzvě kolektivní odpovědnost Němců za nacistický režim a podle toho vycházeli vstříc Moskvě v její okupační politice, ať už šlo o reparace, německé válečné zajatce či chování sovětských vojáků vůči civilnímu obyvatelstvu. Tato politika jim přirozeně odebírala podporu a nutila vedení KPD opírat se o odsuzované sektářské jádro.

Po levicových stranách se do pohybu dal také politický střed. 26. června 1945 vznikla křesťansko-demokratická strana (*Christlich-Demokratische Union* – CDU), skládající se ze tří předválečných proudů. Zakladatelskou iniciativu reprezentovalo asi 20 lidí z bývalé katolické strany Centrum (*Zentrum*), 20 dalších pocházelo z protestantských seskupení a 10 z bývalé

demokratické strany (*Deutsche Demokratische Partei*). V užším vedení pak vynikali Andreas Hermes, Walther Schreiber, Ernst Lemmer, Jakob Kaiser a další. CDU se ve svém programu vyslovila pro soukromé vlastnictví a právní stát, znárodnění přírodních zdrojů a průmyslu a rozdělení velkých pozemkových fondů mezi drobné rolníky. Vznik této strany sovětské okupační orgány zaskočil, neboť počítaly s prostým obnovením strany Centrum a toto rozšířené křesťanské seskupení do svých představ nezahrnuly.

Ve snaze čelit tomuto příliš autonomnímu politickému subjektu zorganizovala sovětská vojenská správa 5. července 1945 založení nové strany středu (*Liberal-Demokratische Partei* – LDP), v jejímž čele stanuli Waldemar Koch, Wilhelm Külz a Eugen Schiffer. Jelikož strana tohoto typu nemohla mít program příliš odlišný od křesťanských demokratů, přidala k již řečenému nezávislost státní správy a soudnictví. S ohledem na zvláštní způsob vzniku šlo o početně velmi slabou stranu, která byla ve větších městech posilována různými „liberálními skupinami", hlásajícími stejné programové zásady a organizační příbuznost. Tím se LDP dostala později na úroveň předchozích tří stran. Všechny čtyři strany se sešly Berlíně 14. července 1945 a opět v duchu předchozích sovětských představ založily Jednotnou frontu antifašisticko-demokratických stran (*Einheitsfront der antifaschistisch-demokratischen Parteien*), známou pod zkratkou *Antifa-blok*.

Vedle politických stran vznikaly také další typy tzv. masových nebo společenských organizací. 15. června byl z iniciativy sovětské vojenské správy založen přípravný výbor odborového hnutí, v jehož rámci se sešli zástupci předválečných odborových svazů, spojených s komunistickou stranou (Hans Jendretzky, Roman Chwalek, Paul Walter), sociálními demokraty (Bernhard Göring, Otto Brass, Herrmann Schlimme), bývalých křesťanských odborů (Jakob Kaiser) a také politicky nezávislé tzv. Hirsch-Dunckerovy odbory (Ernst Lemmer). Na tomto zasedání byl poté založen nový Svobodný německý odborový svaz (*Freier Deutscher Gewerkschaftsbund* – FDGB). Umělci a intelektuálové se sdružili 4. července 1945 v Kulturním svazu demokratické obnovy Německa (*Kulturbund zur demokratischer Erneuerung Deutschlands*), jehož předsedou se stal prominentní komunistický spisovatel Johann R. Becher. Do přípravné organizační fáze vešlo rovněž mládežnické hnutí. Na základě činnosti mládežnických výborů vznikla pak 7. března 1946 organizace Svobodné německé mládeže (*Freie Deutsche Jugend* – FDJ), v jejímž čele stanul Erich Honecker. Ten vedl FDJ až do roku 1955, kdy mu bylo 43 let, a získal si tím přezdívku *Trumpeten Erich*, neboli trumpetkový Erich, podle tehdy frekventovaného obrázku pionýra vytrubujícího na polnici. Podobně bylo vytvořeno hnutí žen, které se ustavilo 7. března 1947 pod názvem Demokratický svaz žen Německa (*Demokratische Frauenbund Deutschlands* – DBD) a Sdružení vzájemné rolnické pomoci (*Vereiningung der gegenseitigen Bauernhilfe* – VdgB), založené 22. listopadu 1947.

Politický slepenec stran, organizací a hnutí, který od léta 1947 fungoval v rámci *Antifa-bloku*, byl jasně rozdělen tím, že pro většinovou část představoval pouze jakýsi minimální program, resp. výchozí čáru dalšího rozvoje směrem ke komunismu, zatímco pro menšinovou část, kterou představovala vlastně jen CDU a skupiny v dalších stranách a organizacích, konečnou čáru, za níž výraz „parlamentní republika" ztrácel na významu. Každá z politických stran měla uvnitř bloku své vlastní zájmy a každá jej potřebovala z jiného důvodu. „Minimalisté" blok využívali, aby posílili svou pozici a postupně zmenšovali rozdíl mezi pojmy národní, socialistický a komunistický, což však nevylučovalo jejich vzájemnou konkurenci, „maximalisté" jej potřebovali, aby mohli vůbec existovat. Již tímto faktem byla dána mimořádná disproporce a abnormalita politických poměrů, které existence bloku pouze posilovala.

Krátce po legalizaci politických stran se sešla Postupimská konference (17. června – 2. srpna 1945), v jejímž průběhu došlo k úpravě okupačních poměrů v Německu. Západní jednotky se stáhly z částí Saska, Durynska a Meklenburska za určenou demarkační čárou, kterou v průběhu vojenských operací překročily, a jejich místo zaujala 1. července 1945 sovětská armáda. O dva dny později převzaly USA a Velká Británie své okupační zóny v Berlíně (Francie až 12. srpna), což konečně ustálilo hraniční poměry a vymezilo teritorium, které po odečtení území, převzatých nejprve sovětskou armádou a poté Polskem za Odrou a Lužickou Nisou, představovalo rozlohu 107 862 km². Na Postupimské konferenci se Spojenci dohodli, že prozatím nebude vytvořena centrální vláda, ale že by pro některé důležité oblasti měly být ustaveny správní instituce (finance, doprava, zahraniční obchod a průmysl). Rozšíření pravomocí těchto institucí na celé Německo zabránila Francie, která ve snaze zajistit si Sársko a kontrolu Porúří využila svého práva veta na zablokování otázky celoněmecké správy. Francouzské obstrukce, které Moskva považovala za součást širšího amerického úsilí, vedly k tomu, že ve své okupační zóně začala sovětská správa s reformami, které znamenaly dlouhodobě odlišný vývoj této oblasti od zbytku Německa.

Dne 25. července 1945, po odchodu západních jednotek, ustavila SMAD zemskou státní správu v Sasku, Durynsku a Meklenbursku a provinční správu v Braniborsku a Sasku-Anhaltsku, která spočívala v rukou příslušníků sociální demokracie a komunistů. 27. července 1945 pak byla zřízena ústřední německá správa v sovětské okupační zóně (*Deutsche Zentrall Verfassung* – DZV), i když jak na centrální, tak regionální úrovni šlo především o pomocné instituce sovětských okupačních orgánů. Jejich prostřednictvím začala SMAD také organizovat úkoly, zadané Postupimskou konferencí, především denacifikaci. Do srpna 1947, kdy skončila, bylo propuštěno ze státní správy kolem 520 000 lidí, prověrkami prošlo 10 000 členů SS, 2 000 příslušníků Gestapa a kolem 4 300 politických prominentů NSDAP. Celkem 12 807 lidí

bylo odsouzeno, z toho 118 k trestu smrti. Personální čistky výrazně napomohly komunistům, kteří z pochopitelných důvodů pod sovětskou záštitou buď denacifikaci prováděli nebo nastupovali na místa po těch, kteří odešli.

Vedle státní správy postihovala denacifikace také soudnictví (rozkaz SMAD č. 49 ze září 1945), které bylo víceméně plně v sovětských rukou včetně zajateckých táborů. V nich sovětské orgány držely přes 120 000 osob, některé odhady hovoří dokonce o 300 000. Mezi vězněnými zajatci nebyli jen bývalí nacisté, ale také nepohodlní příslušníci legalizovaných politických stran včetně komunistů.

Obnova správních orgánů byla nutným předpokladem normalizace poválečných poměrů v sovětské okupační zóně a s ní souvisejících reforem. Stabilizační politika se musela vyrovnat v první řadě s enormně silnou migrací. Její příčinou byly jak pohyby obyvatelstva v průběhu válečných operací (útěky a evakuace), tak pozdější návraty válečných zajatců a příchod lidí, odsunutých ze středoevropských zemí. Ke konci roku 1945 žilo na území sovětské okupační zóny o 1,2 miliónu lidí více než v roce 1939, podle sčítání z října 1946 to bylo již o 3,4 miliónu více, celkem bylo napočteno na tomto území 18,4 miliónu lidí. Počet osob, které různým způsobem přišly na okupované německé území, tedy do všech čtyř zón, se odhaduje na 10 miliónů.

V rámci této vlny ještě poté přešlo 900 000 Němců ze sovětské zóny do

Tab. 12 – **Německá imigrace do jednotlivých okupačních zón do konce roku 1947**

zóna	počet imigrantů
americká	2 904 000
britská	3 193 000
francouzská	50 000
sovětská	3 949 000
celkem	10 096 000

Zpracováno podle Cziomer E., Historia Niemiec 1945–1991. Zarys rozwoju problemu niemieckiego od podziału do jedności, Kraków 1992, s. 27

západních a sovětská zóna ještě po roce 1947 přijímala v omezeném počtu vysídlené Němce.

Tento pohyb bylo nutné uvést do souladu jednak se sociálními podmínkami (potraviny, bydlení a zdravotní péče), jednak s potřebami poválečné rekonstrukce. Zjednodušeně řečeno, lidé museli dostat základní zaopatření, aby přežili, a posléze mohli pozdvihnout zemi z trosek. Mimo vlastních válečných škod, které určovaly výchozí startovní čáru, byly všechny okupační zóny postiženy reparačními dávkami. Do roku 1946 došlo k poklesu hutní výroby o 80%, výroby cementu či papírenství o 35%. V další fázi odebíral So-

větský svaz již produkty fungující výroby prostřednictvím podniků, které s ním byly propojeny v akciových společnostech (*Sowjetische Aktiengesellschaft* – SAG), kterých bylo v roce 1946 asi 200. Celkově se reparační dávky, odčerpané ze sovětské okupační zóny, odhadují na 4,3 miliardy dolarů.

V roce 1946 tak průmyslová výroba dosahovala kolem 20 % úrovně roku 1936, podobně to vypadalo i s životní úrovní, zvláště kalorické příděly potravin se zhusta pohybovaly pod hranicí životního minima. Většina kroků hospodářské politiky se tak logicky zaměřovala na udržení základních životních podmínek, což jak pro komunisty, tak pro Moskvu vytvářelo možnost koncipovat politiku socialistické transformace skoro od bodu nula, a politický, sociální a ekonomický základ dalšího vývoje východního Německa byl tudíž od počátku velmi výrazně umístěn v okruhu radikální levicové koncepce. Velmi výrazně se to ukázalo na příkladu agrární reformy, jež probíhala pod heslem zničení junkerské tradice. Již 3. září 1945 vydala saská správa první nařízení v tomto směru, o pět dní později pak k reformě vyzvala také komunistická strana, která ji hodlala provést s podporou sovětské vojenské správy. Zásah postihl 7 000 statkářů s půdním fondem nad 100 hektarů. Tím se získalo celkem 2 500 000 hektarů, které spolu s 600 000 hektary, jež byly zkonfiskovány bývalým nacistům, představovaly zhruba 35 % celkového půdního fondu. Vyvlastněná půda a konfiskáty byly rozděleny mezi půl milionu lidí, kteří tak získali celkem 2 100 000 hektarů. Vzniklo kolem 200 000 nových hospodářství, z toho asi jednu třetinu obsadili lidé, odsunutí z území na východ od Německa. Zbytek přešel do vlastnictví zemské, krajské a obecní správy. Vzhledem k tomu, že asi polovina vyvlastněné půdy byla rozdělena do přídělů pod 20 hektarů, vznikala od začátku nerentabilní hospodářství, což byl, mimo jiné, jeden z faktorů, který na počátku 50. let donutil jejich majitele ke vstupu do zemědělských družstev (*Landwirtschaftliche Produktionsgenossenschaft* – LPG). Na plánu i uskutečnění agrární reformy se rovnou měrou podílely všechny politické strany, pouze v CDU došlo ke sporu ve vedení, který na nátlak sovětské vojenské správy skončil odstoupením Andrease Hermese a Walthera Schreibera a jejich nahrazením Jakobem Kaiserem a Ernstem Lemmerem.

Ještě větší zásah představovala průmyslová reforma, znovu prováděná ve spolupráci se sovětskou vojenskou správou v říjnu 1945. Vybrané podniky byly převedeny do SAG, zbytek byl v březnu 1946 předán místní správě a jejich další osud předznamenalo zestátnění bank a spořitelen. Aby změna vlastnických poměrů byla politicky průchodná, zorganizovali komunisté ve spolupráci se SMAD v Sasku, kde bylo rozmístěno kolem 70 % ze 7 000 podniků, které připadaly v úvahu, lidové referendum o jejich převedení pod státní správu. Tomuto postupu se snažili čelit křesťanští a liberální demokraté, avšak pod sovětským nátlakem referendum 30. června 1946 proběhlo. Z necelých 3,5 miliónu (93 % počtu oprávněných) se 2,6 miliónu (77,6 %)

vyslovilo pro zestátnění. Protože tyto podniky, jak je definovaly říjnové rozkazy SMAD č. 124 a 126, představovaly bývalý říšský majetek nebo majetek nacistických organizací, mohl být i tady, podobně jako předtím v případě agrární reformy, využit ideologický slogan o „vyvlastnění válečných zločinců". Tato akce samozřejmě překonala lokální rozměr a rozšířila se i na další regiony, takže do jara 1948 bylo zestátněno dalších 10 000 podniků, i když se vymykaly z uvedených rozkazů. Celkem bylo zestátněno 40 % průmyslové základny.

Školská reforma měla podobný průběh jako reformy předchozí. Potřeba sociálního otevření školského systému se nejprve definovala na pomezí potřeb poválečné rekonstrukce a požadavku demokratizace vzdělání, což bylo v zájmu všech politických stran. V tomto smyslu jejich vedoucí představitelé v listopadu 1945 shodně definovali úkol reformy jako otevření „volné cesty" ke vzdělání. Jako v předchozích případech i zde se s reformou svezla ideologická výzva k očištění učitelského sboru od bývalých nacistů, neboť ze 40 000 učitelů jich 28 000 patřilo k NSDAP. Výsledkem reformy bylo zavedení jednotného školského systému s osmiletou základní školou, čtyřletou střední školou nebo tříletým učebním oborem.

Podoba a průběh reforem roku 1945 vedly v jeho závěru k obnovení úvah o poměru obou levicových stran, které měly úzkou souvislost s celoněmeckou situací. Po několika měsících samostatné existence SPD v ní zesílil autonomní proud, který původně akceptovanou ideu sjednocení začal odmítat. Tento postoj, jenž podporovala SPD v západních zónách, a především její předseda Kurt Schumacher, vyústil na přelomu léta a podzimu 1945 v řadě sebevědomých prohlášení vedoucích představitelů sociální demokracie (Otto Grotewohl, Erich Gniffke, Max Fechner), jež tvrdila, že ze všech existujících politických seskupení je pouze SPD jako největší německá strana schopna zastávat v celém Německu vedoucí roli a komunikovat efektivním způsobem s okupačními mocnostmi. Tato prohlášení znamenala rozrušení původní ideje jednoty dělnického hnutí, odsouvala komunistickou stranu na vedlejší kolej a vystavovala ji nebezpečí izolace jako nesamostatné agenturní skupiny řízené sovětskou vojenskou správou.

Podobně jako v jiných zemích i tady velmi velký dojem vyvolaly parlamentní volby v Maďarsku v listopadu 1945, které komunisté prohráli. Pro německé komunisty vznikla obtížná situace, i když ne v úzce mocenském smyslu, protože případná volební prohra v sovětské okupační zóně nemusela znamenat vůbec nic. Ta ostatně neznamenala nic ani v samotném Maďarsku, kde místní komunisté neztratili žádné pozice v koaliční vládě, protože si to nepřála místní, Vorošilovem vedená Spojenecká kontrolní komise. Bylo tedy nepředstavitelné, že by právě v sovětské okupační zóně Německa jakýkoliv politický akt, uskutečněný v rámci formálních pravidel parlamentní demokracie, mohl něco změnit na faktickém mocenském uspořádání. Poli-

tický pohyb tak probíhal pod sovětskou kontrolou, vyjevil komunistům faktický stav politické konkurence a umožnil upřesnění jejich další taktiky. Následné ovládání a pohlcování politických oponentů pak bylo nutné proto, aby jako jediná legitimní politická síla v zemi mohla vystupovat pouze KPD, čímž by byly sovětské záměry zajištěny. Dalším praktickým důvodem pro sjednocování bylo i to, že zatímco sociální demokracie v průběhu roku 1945 obnovila svou tradiční stranickou základnu, v případě komunistické strany převážilo nové členstvo nad starými kádry, a jelikož šlo často o nekvalifikované lidi, KPD mohla potřebné „kádry" získávat buď prostřednictvím ovládaných politických stran nebo přímo sloučením se sociální demokracií.

Sílící snaha dosáhnout sjednocení vyvolala ve vedení sociální demokracie napětí. Postupně se zde pod nátlakem komunistů a sovětské vojenské správy prosazovala skupina stoupenců spojení, zatímco jeho odpůrci byli stále více zatlačováni do pozadí nebo vázáni na Schumacherovu SPD v západních zónách Německa. Obě levicové strany vyslaly 20. prosince 1945 do Berlína po třiceti zástupcích na tzv. konferenci šedesáti, která se měla problémem sjednocení zabývat. Otto Grotewohl za SPD vysvětlil důvody její dosavadní zdrženlivosti tím, že sjednocení obou stran má smysl pouze v celoněmeckém měřítku. Posléze vytkl komunistům podporu sovětské vojenské správy, odmítl společnou volební listinu a požadoval úplné a faktické vyrovnání KPD a SPD. Odpor sociálních demokratů pokračoval, když v lednu 1946 znovu odmítli sjednocení argumentem, že pokud nedojde k celoněmeckému rozhodnutí, nepřichází tato věc v úvahu. Sociální demokraté předložili navíc komunistům 10 bodů, jež byly předtím projednány mezi Grotewohlem a Schumacherem a které měla KPD respektovat, aby se o unii obou stran mohlo vůbec uvažovat. Nastoupila tedy sovětská vojenská správa, která zahájila krátké, avšak účinné represe proti odpůrcům sjednocení. Jejich odpor začal rychle slábnout a 10. února 1946 sociální demokracie kapitulovala, když se její vedení vyslovilo pro spojení obou stran.

V samotném Berlíně však komunistické aktivity nevedly k předpokládanému výsledku. Západní SPD vyvolala 31. března 1946 ve třech západních sektorech města nezávislé hlasování o poměru KPD a SPD (*Urabstimmung*). Ze 32 547 členů sociální demokracie v západním Berlíně hlasovalo celkem 23 755 lidí, z toho 19 526 proti sjednocení (82 %), i když stále asi 62 % bylo pro další spolupráci s komunisty. V sovětském sektoru bylo hlasování zakázáno.

KPD si kromě sovětské asistence a represe vypomáhala také ideologickými argumenty, které měly sociální demokracii v sovětské okupační zóně učinit sloučení stravitelnějším. Příkladem tohoto postupu byl článek Antona Ackermanna o „zvláštní německé cestě k socialismu" jako svérázné směsici komunismu a demokracie. Tento postup byl potvrzen také jednáním KPD ve dnech 19.–20. dubna 1946, které model „demokratického socialismu" prohlásilo za přijatelnou platformu sjednocení. Podobně jednalo ve stejných dnech a se stejným výsledkem vedení SPD. Model demokratického socialismu, který zhruba odpovídal koncepci lidové demokracie v ostatních zemích sovětské sféry vlivu, znamenal nové pojetí dalšího vývoje, které od návaznosti na rok 1848 směřovalo více k sovětskému pojetí socialismu, avšak stále jej neprosazovalo jako dominantní způsob politiky.

Dne 20. dubna 1946 se sešel slučovací sjezd obou levicových stran, v jehož průběhu komunisté udělali řadu ústupků, ať již v podobě Ackermannova článku nebo striktního dodržování paritního zastoupení bývalých členů KPD a SPD ve všech orgánech nové strany. Slučovací sjezd dal počátek straně, která pod názvem Jednotná socialistická strana Německa (*Sozialistische Einheitspartei Deutschland* – SED) zahrnula členskou základnu čítající 1,3 miliónu lidí. Nová strana se deklarovala jako síla, reprezentující zájmy německé dělnické třídy, i když stále sloužila jako nástroj sovětské okupační moci. Sjednocení a vznik této strany však měly ještě dlouho formální charakter. Řada sociálních demokratů nevražila na komunisty a opačně, řada komunistů považovala SED za zradu revoluce, sociální demokraté zase za zradu demokracie. Představitelé obou bývalých stran pak nejednou vyjadřovali názor, že tato situace je dočasné provizorium, a novou stranickou teoretickou revue *Einheit* (Jednota), na jejíž vydávání dozíral Otto Grotewohl, nečetli často ani řadoví členové SED, ani její vedoucí představitelé. Představitelé sovětské vojenské správy, jmenovitě podplukovník Ťulpanov, navíc dokládali, že není zcela jisté, zda vedení a členové SED nezastávají nacionalistické a šovinistické postoje.

Založení SED vystavilo do nepříznivé situace další dvě politické strany, které se snažily vystupovat proti SED jako jednotné seskupení a budovat vztahy se svými protějšky v západních okupačních zónách. Trochu překvapivě hlavně liberální demokraté, vedení Wilhelmem Külzem, chtěli hrát roli hlavní alternativy vůči SED, avšak jejím faktickým a logickým konkurentem byli „východní" křesťanští demokraté. Ti se pod vedením Jakoba Kaisera pokusili zaplnit mezeru v politickém spektru, která vznikla přistoupením SPD k SED, svou doktrínou jakéhosi křesťanského socialismu, popřípadě definováním CDU jako strany, která bude přispívat k utváření Německa jako geopolitického a kulturního mostu mezi Východem a Západem. Své úmysly a nároky opírala CDU o výsledky komunálních voleb v západních okupačních zónách (v lednu 1946 v americké a v září v britské a francouzské), kde „západní" křesťanští demokraté výrazně uspěli a CDU očekávala podobné výsledky i na východě. Sovětská strana nebyla postupem CDU překvapena, předpokládala, že její členstvo obecně nebude vůči sovětským orgánům příliš příznivě naladěno a „reakční" sklony křesťanských demokratů jaksi zahrnula do svých politických kalkulací. Zklamáním však bylo chování LDP, která měla sloužit jako protiváha křesťanských demokratů. Li-

berální demokraté se začali chovat příliš samostatně a plukovník Ťulpanov k jejich proměně poznamenal: „Hřáli jsme hada na svých prsou." Podobnou nespokojenost vyvolával také *Kulturband*, jehož předseda Johann. R. Becher údajně dával přednost západnímu myšlení, dokonce i anglo-americkému, styděl se za své členství v ústředním výboru SED a namísto soudruhu se zásadně nechával oslovovat *Herr Becher*.

V sovětské zóně byly komunální volby naplánovány na září 1946 a kromě tří polických stran do nich vstoupily také *Kulturband* a *Vereiningung der gegenseitigen Bauernhilfe* (VdgB ovšem podporující SED). Svou předvolební kampaň koncipovali křesťanští demokraté jako výzvu SED: CDU je strana přinášející alternativu křesťanského socialismu. SED ve snaze kompenzovat tlak CDU odrážela její útoky nejen sliby tolerance vůči křesťanství, ale dokonce, se sovětským svolením, i účelovým zpochybňováním posunu německo-polské hranice na Odru a Lužickou Nisu.

První volby proběhly 1. září 1946 v Sasku, kde SED opět „vypomohla" SMAD, v jejíž pravomoci bylo schvalování volebních listin. Sovětská vojenská správa zpozdila nebo úplně znemožnila registraci některých kandidátů CDU a LDP, takže tímto způsobem získala SED 53 %, zatímco LDP jen 22 % a CDU jen 21 % hlasů. Podobným způsobem probíhaly komunální volby také 9. září 1946 v Durynsku a Sasku-Anhaltsku, i když hlavně ve větších městech obě konkurentky SED získaly více než předtím. To bylo zřetelné v případě voleb v Braniborsku a Meklenbursku, kde však SED díky popularitě agrární reformy získala celkem 60 %, resp. 69 % hlasů. Krajské a zemské volby, které proběhly 20. října 1946, přinesly analogický výsledek. V Sasku, Durynsku a Meklenbursku získala SED více hlasů než CDU a LDP dohromady, v Sasku-Anhaltsku a Braniborsku měly naopak CDU a LDP větší úspěch než SED. Sovětská vojenská správa poskytla SED veškerou možnou podporu a ostatním stranám naopak volby krajně znepříjemňovala a komplikovala, jejich výsledek však nebyl považován za dostatečně přesvědčivý. Na sovětské straně pak sílilo přesvědčení, že všestranná podpora vyvolává u některých loajálních členů SED dojem automatičnosti jejich mocenské převahy a vede k zanedbávání „politické práce".

Nejhůře dopadly pro SED volby v Berlíně, kde mohla kandidovat „nesloučená" SPD, která zvítězila, zatímco SED skončila až za CDU.

Bez ohledu na výsledek voleb a s pomocí SMAD však SED získala v regionálních vládách dominantní pozici

Po jednáních mezi politickými stranami se v průběhu prosince začaly ustavovat zemské a krajské vlády. Pod vlivem volebních výsledků zmírnila CDU svou dosavadní rétoriku vůči SED a model „křesťanského socialismu" přestal být kladen proti SED a začal vystupovat jako komplement marxistického socialismu. V prvních měsících roku 1947 se obě strany dohodly na přípravě zemských a krajských ústav, které se opíraly o parlamentní tradici,

Tab. 13 – **Výsledky krajských a zemských voleb v sovětské okupační zóně v Německu z 20. 10. 1946** (podle stran a organizací)

	SED	CDU	LDP	VdgB	Kulturband
Braniborsko	634 786 43,9 %	442 206 30,6 %	298 311 20,6 %	83 271 4,9 %	–
Durynsko	816 684 49,3 %	313 824 18,9 %	471 415 28,5 %	55 093 3,3 %	–
Meklenbursko	547 663 49,5 %	377 808 34,1 %	138 572 12,5 %	43 260 3,9 %	–
Sasko	1 595 281 49,1 %	756 740 23,3 %	806 163 24,7 %	57 229 1,7 %	18 565 0,6 %
Sasko-Anhaltsko	1 063 889 45,8 %	695 685 21,8 %	507 397 29,9 %	56 630 2,5 %	–
Celkem	4 658 483	2 397 975	2 410 146	295 483	18 565

Zdroj: Weber H., Kleine Geschichte der DDR, Köln 1980, s. 37

Tab. 14 – **Výsledky komunálních voleb z 20. 10. 1946 v Berlíně**

SPD	1 015 609	48,7 %
CDU	462 425	22,2 %
SED	412 582	19,8 %
LDP	194 722	9,3 %

Zdroj: Weber H., Kleine Geschichte der DDR, Köln 1980, s. 36

Tab. 15 – **Obsazení regionálních vlád v sovětské okupační zóně v Německu podle stran v roce 1946**

	SED	CDU	LDP	VdgB	Kulturbund	Celkem
Braniborsko	44	31	20	5	–	100
Durynsko	50	19	28	3	–	100
Meklenbursko	45	31	11	3	–	90
Sasko	59	28	30	2	1	120
Sasko-Anhaltsko	51	24	33	2	–	110

Zdroj: Weber H., Kleine Geschichte der DDR, Köln 1980, s. 36

avšak zahrnovaly také již ustanovení o státním vlastnictví. Křesťanští i liberální demokraté usilovali po volbách o určitou autonomii programu i politické akce, avšak SED se sovětskou vojenskou správou právě tomuto úsilí čelily jednak průběžnou kontrolou, cenzurou a represí, jednak svoláním tzv.

Lidového kongresu (*Volkskongress*), německé obdoby národní fronty, která měla za cíl omezovat běžnou politickou pluralitu a rozšiřovat vliv komunistů na další sféry veřejného života. Kongres se sešel 6.–7. prosince 1947 a zúčastnilo se jej 2 215 delegátů, z toho 664 ze západních zón (většinou šlo o členy, spolupracovníky nebo sympatizanty SED). Pro tuto frontu získali komunisté jako první podporu vedení liberálních demokratů. CDU se nejprve postavila proti, avšak její odpor netrval dlouho a také tato strana se podřídila. Aby SED zamezila opakování podobných situací, dosáhla s podporou sovětské vojenské správy v prosinci 1947 odvolání Kaisera a Lemmera z vedení strany, v níž se vůdčí postavou stal povolnější Otto Nuschke.

Po ovládnutí křesťanských demokratů pak komunisté přistoupili i k podřízení pro ni příliš nezávislé LDP. Její předák Wilhelm Külz sice souhlasil se spoluprací v Lidovém kongresu a byl za to kritizován berlínskou částí LDP (Carl-Heinz Schwennicke), která jeho postoj považovala za oportunní, avšak na sjezdu strany v létě 1947 současně ostře vystoupil proti snaze SED jeho stranu ovládnout. Tento stav trval až do jara příštího roku, kdy Külz zemřel. Pro ovlivňování politiky SED nadále využívala masové organizace: v březnu 1947 byla založen zmíněný Demokratický svaz žen Německa, 2. sjezd odborů (FDGB) potvrdil prosazování zájmů SED v dělnickém prostředí atd.

Mezi regionální správou, vzešlou z voleb, a centrální správou, vytvořenou sovětskou vojenskou správou, docházelo v průběhu roku 1947 ke kompetenčním sporům, které měl řešit rozkaz SMAD ze 14. června 1947, ustavující Německou hospodářskou komisi (*Deutsche Wirtschaftskommission* – DWK) jako orgán, koordinující činnost obou správních složek, současně vytvářející základy plánovité ekonomiky a posilující roli SED v hospodářské sféře. Jelikož DWK vznikla několik dní poté, co byla v americké a britské zóně ustavena analogická hospodářská instituce pro „společný hospodářský prostor", šlo o krok, který signalizoval sílící tendence k rozdělení Německa. Za těchto okolností začala také SED stále více odstupovat od „zvláštní německé cesty" i demokratického programu revoluce 1848. 2. sjezd strany v září 1947 sice ještě deklaroval ochotu pokračovat v původní cestě, avšak současně již zaznívaly hlasy, požadující další rozvoj marxistické orientace SED, což za dané situace znamenalo obrat k sovětské předloze a marxismu-leninismu-stalinismu. Proměny SED zesílily zvláště po založení Informbyra v září 1947, kdy komunistické strany v sovětské zóně vlivu postupně přejaly nejprve organizační model sovětských komunistů a poté také sovětský systém jako celek.

SED se založení Informbyra nezúčastnila, možná o to rychleji však musela uskutečňovat svou vlastní proměnu, což umocňoval jak nezadržitelný nástup studené války, tak vnitroblokový konflikt mezi Moskvou a Bělehradem, v jehož důsledku sovětská politika přistoupila k eliminaci stoupenců „národních cest k socialismu". SED prošla v létě 1948 rozsáhlými čistkami,

které se dotkly v první řadě dosud paritního zastoupení bývalé SPD a také komunistických stoupenců národní cesty, která byla prohlášena za herezi. SED se stávala skutečně „sjednocenou" stranou, což ukončila její první celostátní konference na počátku roku 1949, která dokončila její stalinizaci. SED přijala model sovětských komunistů, zavedla systém politbyra, sekretariátu a ústředního výboru jako vrcholu přísně hierarchické organizace.

Stalinizace SED přišla v době, kdy se rozdělení Německa na dva státní celky měnilo v realitu. Nejprve ojedinělé projevy nesouhlasu se sovětskou politikou zesílily po sjednocení obou levicových stran v sovětské zóně, a především po pařížské mírové konferenci, kde sovětský způsob uzavírání mírových smluv a jednání s bývalými německými satelity vyvolával kritiku západních mocností. Odpor vzbuzovala snaha Moskvy postupně přesouvat problém sovětské okupační zóny v Německu z čistě německé do východoevropské perspektivy, resp. řešení německé otázky naznačovalo možné řešení politických poměrů na východ od Labe. Sílící vzájemně kritická rétorika nemohla zastřít fakt, že obě strany vznikajícího konfliktu usilovaly v Německu o totéž: udržet jej jednotné, ale podle svých představ o jeho politickém a hospodářském uspořádání. Vznikla tak velmi křehká a současně velmi dočasná rovnováha, kterou mohlo vychýlit prakticky cokoliv. Každá ze stran totiž kroky svého protějšku považovala za snahu zbavit ji dosud držených pozic. Na východě to byla SED, na západě zřízení Bizónie (17. prosince 1947), které Molotov vyčetl britské politice jako počátek rozdělení Německa, Marshallův plán, západní a východní hospodářská komise. Německé úsilí zabránit dělení státu nemělo význam. Na počátku června 1947 byla do Mnichova sezvána konference premiérů jednotlivých spolkových zemí Německa ze všech okupačních zón, na kterou se dostavili i zástupci sovětské zóny. Konference měla řešit tíživou situaci obyvatelstva, avšak „východní" Němci ji chtěli změnit v jednání o ustavení centrální německé správy, což „západní" Němci odmítli. Konference nakonec pokračovala jako zbytková pouze v „západním" obsazení. Během několika let se politické elity ve dvou uměle vytvořených částech Německa natolik odlišily, že než neustále analyzovat skutečné záměry druhé strany, bylo výhodnější přistoupit na radikální řešení.

Rozštěpení Německa se stalo nezvratným poté, co se Spojené státy, Velká Británie, Francie a země Beneluxu dohodly na londýnské konferenci, jež proběhla ve dnech 23. února – 6. března 1948, na vytváření federálního „západního" Německa. Krátce po ukončení konference převzala Německá hospodářská komise kontrolu nad hospodářským životem v sovětské okupační zóně a na svém 2. sjezdu 17.–18. března 1948 ze sebe Lidový kongres vyčlenil jako stálý orgán tzv. Lidovou radu. 20. března 1948 sovětští zástupci opustili Spojeneckou kontrolní komisi, která tak ztratila na významu. Vzápětí přistoupila SED s podporou sovětské vojenské správy k další úpravě

vnitropolitických poměrů s cílem dále oslabit vliv křesťanských a liberálních demokratů. Podobně jako v Maďarsku založila strany další, které jim měly odčerpat případnou voličskou podporu. 29. dubna 1948 tak vznikla Demokratická rolnická strana Německa (*Demokratische Bauernpartei Deutschlands* – DBD) a 25. května 1948 Národně demokratická strana Německa (*National-Demokratische Partei Deutschlands* – NDPD). První strana, jejíž vedení se skládalo z lidí již před válkou podporujících komunisty (Ernst Goldenbaum), měla posílit pozice SED na venkově a odebrat tam podporu CDU, druhá strana s podobným vedením (Lothar Bolz) se zaměřila na střední vrstvy a také na řadové členy NSDAP s cílem oslabit vliv LDP v těch městských oblastech, kde levice dosud neměla zázemí. Se svolením sovětské vojenské správy prováděla NDPD dokonce jakousi umírněnou nacionální agitaci. Kontrolu nad oběma satelitními stranami SED institucionalizovala jejich začleněním do Lidové rady.

V dubnu 1948 začala sovětská vojenská správa vytvářet bariéry na berlínských komunikacích ve snaze odvrátit tímto způsobem sjednocování západní části města. Když se na konferenci v Londýně (20. 4.–2. 6. 1948) západní státy dohodly, že premiéři zemských vlád západních zón mají povolat ústavodárná shromáždění, a 20. června 1948 zavedly měnovou reformu, která ztížila fungování sovětské okupační zóny a sovětského sektoru v Berlíně, zahájil SMAD blokádu západních zón Berlína. Západní země na ni odpověděly o dva dny později zřízením leteckého mostu, který oddělené části Berlína zásoboval dodávkami nutných věcí až do září 1949, i když sovětská strana blokádu odvolala již v květnu téhož roku. Zřízení leteckého mostu představovalo mimořádný výkon vzhledem k tomu, že v západních zónách existovala v této době pouze dvě přijatelná pozemní letiště, a to Tempelhof (americký sektor) a Gatow (britský sektor), každé s jednou slušnou přistávací dráhou. Do konce roku 1948 se na každém z těchto letišť za plného provozu vybudovaly další přistávací plochy. V době největší letové frekvence přistávaly nákladní letouny v intervalech dvou až tří minut. Anglo-americké letectvo uskutečnilo zhruba 195 000 letů a dodalo kolem 1 500 000 tun potravin, ošacení, ale také stavebního materiálu nebo technického vybavení.

Období těsně před blokádou a samotná blokáda znamenaly další impuls pro vnitřní změny v sovětské okupační zóně, kde se podobně jako v „západním" Německu začaly připravovat zárodky nového státu. V souladu s rozhodnutím 2. Lidového kongresu a pod vedením SED proběhla v květnu a červnu 1948 v sovětské okupační zóně lidová referenda, požadující vznik jednotného demokratického Německa. Tento požadavek mělo podpořit kolem 15 miliónů lidí. 19. června 1948 se Lidová rada prohlásila celoněmeckou politickou reprezentací a 3. srpna zahájila její ústavní komise práci na návrhu ústavy (*Richtlinien für die Verfassung der Deutschen Demokratischen Republik*), který 22. října 1948 jednohlasně přijala. Aby ústava mohla být

přijata ve stejnorodém správním režimu, došlo už 21. července 1948 k formálnímu zrušení staré spolkové země Prusko a jejímu nahrazení fakticky fungujícími zeměmi Braniborsko a Sasko-Anhaltsko, které měly do té doby statut kraje, takže sovětská zóna čítala spolu se Saskem, Durynskem a Meklenburskem nyní celkem pět zemí. V srpnu se přes jistý odpor CDU a LDP rozšířil *Antifa-blok* o Svobodný německý odborový svaz, v září 1948 se jeho členy staly i obě nové strany, demokratická rolnická a národně demokratická, dále pak organizace německé mládeže a žen.

Rychlost změn ovlivnila také sílící roztržka mezi Stalinem a Titem. Moskva se rozhodla urychlit převod politického systému ve své okupační zóně na sovětské parametry, aby i v SED bylo možné eliminovat „titoistické" elementy. To ostatně naznačilo plénum ústředního výboru SED na počátku července 1948, které kromě akceptování sovětského výkladu roztržky přijalo také strategii výstavby SED jako strany „nového typu", čili vyslovilo souhlas s její stalinizací. V září 1948 provedl Anton Ackermann, autor koncepce „zvláštní německé cesty k socialismu", sebekritiku, kterou se zřekl svého předchozího názoru jako bludu a ústupku antisovětským tendencím.

Výrazem ekonomické separace obou částí Německa a hospodářské transformace východní zóny byla aktivní činnost Německé hospodářské komise, která 21. července 1948 připravila návrh prvního poválečného, tentokrát ještě dvouletého plánu. Jeho prostřednictvím mělo být do konce dovedeno zestátnění ekonomiky, neboť do té doby vykazovaly soukromý i státní sektor identický podíl na vlastnictví ve výši 39 %, zbylých 22 % bylo v rukou sovětských akciových společností. Dvouletka předpokládala růst produkce na 80 % úrovně roku 1936 a zvýšení produktivity o 30 %.

Sovětský vliv se mimo jiné projevoval i v takových věcech, jako byla v říjnu zahájená kampaň Andrease Henneckeho, který se stal prvním „východoněmeckým" stachanovcem, nebo v listopadu rozpuštění podnikových rad, které ukončilo dosavadní koketerii SED s dělnickou samosprávou. Hospodářské proměny zasáhly také obchod, kdy zřízení Obchodní organizace (*Handelsorganization* – HO) mělo formálně zlikvidovat černý trh a zpřístupnit zboží obyvatelstvu. Souběžně však docházelo k jeho postupnému zestátňování.

Změny se dotkly také školství a mládeže. Na konci roku 1948 se z mládežnické organizace FDJ vyčlenila organizace „mladých pionýrů"; na rozdíl od ostatních zemí bloku, kde pionýři nosili kolem krku červené šátky, jejich kolegové z NDR, s ohledem na válečné hříchy Němců, nosili šátky modré. SED rovněž za pomoci tzv. přípravek a dělnicko-rolnických fakult prosadila výrazné zvýšení podílu dělnické mládeže na vysokých školách. Od přelomu let 1948–1949 přišly také první útoky proti umění a kultuře. Vedení SED dokázalo obratně využít faktu, že od konce války měli komunisté a sovětská vojenská správa v rukou masmédia. Léta 1948 a 1949 tak byla věnována

změnám zásadních politických, ekonomických i kulturních parametrů společnosti, žijící na území sovětské okupační zóny.

Tento vývoj byl jen potvrzením celoněmecké situace, která poprvé kulminovala 23. května 1949, kdy na území západních okupačních zón Německa a Berlína vznikla Spolková republika Německo, podruhé pak vznikem Německé demokratické republiky (*Deutsche Demokratische Republik* – DDR). 19. března 1949 Lidová rada akceptovala ústavní projekt z října předchozího roku a vypsala volby do 3. Lidového kongresu, které proběhly 15.–16. května 1949. Volby byly „poněkud" atypické jednak tím, že již před nimi byly připraveny jednotné kandidátní listiny, jednak tím, že voliči v nich

Tab. 16 – **Výsledky voleb v sovětské okupační zóně v Německu 15.–16. 5. 1949** (rozpočtené hlasy v %)

strana či organizace	%
SED	25,0 %
CDU	15,0 %
LDP	15,0 %
národně demokratická strana (NDPD)	7,5 %
svaz žen (DBD)	7,5 %
odborová federace (FDGB)	10,0 %
mládežnická organizace (FDJ)	5,0 %)
Kulturband	5,0 %
demokratická rolnická strana (DFB)	3,7 %
Svaz obětí nacismu	1,3 %
celkem	100,0 %

Zpracováno podle Cziomer E., Historia Niemiec 1945–1991. Zarys rozwoju problemu niemieckiego od podziału do jedności, Kraków 1992, s. 44

měli odpovědět na otázku, zda jsou pro jednotné Německo, spravedlivou mírovou smlouvu a zda hlasují pro jednotnou kandidátku. Oficiální výsledek znamenal vítězství SED v poměru zhruba 66 % : 34 %. Podle počtu kandidátů si pak jednotlivé strany vládního bloku rozdělily získané hlasy.

Na základě voleb se ve dnech 29.–30. května 1949 sešel 3. Lidový kongres, z něhož se 30. května 1949 vyčlenila druhá Lidová rada, přejmenovaná na Německou lidovou radu. Ta se v reakci na vznik Spolkové republiky Německo prohlásila 7. října 1949 „prozatímní lidovou sněmovnou" (*Provisorische Volkskammer*) a v počtu 330 lidových zástupců přijala ústavu Německé demokratické republiky. Téhož dne byla vytvořena i druhá komora parlamentu (*Länderkammer*) pro zemské zastoupení: Sasko získalo 11 míst, Durynsko a Sasko-Anhaltsko po 6 místech, Braniborsko a Meklenbursko po 4 místech, Východní Berlín s ohledem na zvláštní statut (pod správou velmocí) 7 míst tzv. pozorovatelů. Obě komory poté 11. října 1949 zvolily Wil-

helma Piecka prezidentem a 12. října 1949 Otto Grotewohla premiérem, jeho náměstky se stali Walter Ulbricht (SED), Otto Nuschke (CDU) a Herrmann Kastner (LDP). Ve čtrnáctičlenné vládě obsadila SED šest křesel a spravovala mimo jiné resorty vnitra, spravedlnosti a školství. Sovětský svaz diplomaticky „uznal" nový stát, jejž vytvořil, a 15. října 1949 si NDR a SSSR vyměnily diplomatické zastoupení.

Nová východoněmecká ústava byla v řadě ohledů utvářena podle výmarské předlohy. Definovala NDR jako unitární spolkový stát, dávala jí silně centralizovanou podobu, byť zachovávala formálně dělbu moci. Uznávala právo na stávku, garantovala základní občanská práva (projevu, tisku, shromažďování, vyznání, poštovní tajemství atd.). Tato práva však byla zásadně postavena na zcela jinou rovinu jednak článkem 3, který výkon státního násilí zdůvodňoval službou „blahu národa, míru, svobodě a demokratickému pokroku", jednak článkem 6, který útok proti „demokratickým" politickým institucím hodnotil jako trestný čin. Tím byla vytvořena kvaziprávní možnost postihu opozice, neboť výklad pojmů demokratická instituce nebo pokrok spočíval v rukou mocensky monopolní SED.

Spojenci Západu na obtíž?

Československo: zhroucení mostu mezi Východem a Západem

Ve své politice vůči okupované vlasti se československý exil opíral o tezi, že změny, ke kterým po Mnichovu došlo *de facto*, byly vynuceny způsobem, který jim nedává statut *de iure*. Tím byl založen neprávní výklad pomnichovského vývoje a možnost, aby exil mohl vystupovat jako exteritoriální instituce, která zaručuje právní kontinuitu státu ve stavu před Mnichovem. Koncepce exteritoriální kontinuity tvořila pak hlavní páteř československé exilové politiky. K tomuto faktu je nutné přihlížet také proto, že soustředění na obnovení teritoriálního statu quo vedlo k tomu, že otázka *vnitřního* uspořádání obnoveného státu jako fyzické, geograficky ohraničené jednotky vstupovala do hry poněkud upozaděná v podobě opět extrémní závislosti na teritoriálním faktoru (politické zřízení jako garance národního zájmu). Alfou a omegou československé politiky za války byla obnova státu jako teritoriální entity a v dané době a v daném regionu byla tato interpretace zřejmě jedinou logickou a myslitelnou. Mnichov, okupace a protektorát mohly znamenat a znamenaly újmu psychickou ve srovnatelné síle a rozsahu psychické škody, kterou znamenalo například září 1939 pro Poláky či Vichy pro Francouze. Bylo však nutné vytvořit možnost, jak tuto újmu řešit v rámci reálného území a s reálnou populací. Zajistit poválečnou obnovu Českoslo-

venska v jeho předválečné teritoriální podobě znamenalo také nutnost často obezřetného pohybu na mezinárodní scéně, mezi státy protihitlerovské koalice, ať již mezi velmocemi nebo malými zeměmi středovýchodní Evropy. Každý z těchto členů koalice byl vázán zájmem na porážce nacistického Německa, každý z nich však měl také své vlastní představy o možnostech a cestách dalšího vývoje, které z této porážky vyplynou. Zejména však měly státy středovýchodní Evropy velmi omezenou pozici ve vztahu k velmocem, pro které státečky mezi Německem a Ruskem představovaly spíše klopotný problém, který bránil hladkému prosazení poválečných řešení, než rovnocenné partnery.

Československá zahraniční politika respektovala určité reálie, které vyvolal Mnichov a následné rozpoutání války. První reálií byla zahraničně-politická zkušenost Mnichova, čili poznání, že spojenecké smlouvy se západoevropskými demokraciemi nezaručily teritoriální integritu státu (tzv. mnichovská zrada). Hledání jiného způsobu zajištění bezpečnosti státu pak ovlivnila skutečnost, že sovětská vojska, ženoucí německé jednotky k Berlínu, protahovala vojenský vliv Moskvy daleko na západ. Československou zahraniční politiku zcela zásadně ovlivnil fakt, že v roce 1938 Hitler diplomaticky porazil demokratický Západ a poté dvakrát otevřel dokořán dveře do Evropy Sovětskému svazu: nejprve v roce 1939 v podobě paktu Ribbentrop-Molotov a následně v roce 1941, když se válka Sovětského svazu s Německem spojila s válkou Západu s Německem v podobě protihitlerovské koalice. Sovětský vliv ve středovýchodní Evropě se stal neoddiskutovatelným a exil, především pak Beneš tuto skutečnost respektoval proto, aby i u této mocnosti získal potvrzení předmnichovského teritoriálního statutu Československa. O významu sovětského faktoru ve střední Evropě svědčí i to, že dokonce satelitní země Osy na Balkáně (Maďarsko, Rumunsko a Bulharsko) se již v době, kdy průnik Rudé armády do této oblasti byl na spadnutí (léto 1944), snažily s Moskvou dohodnout, vypovídaly spojenectví s Osou a převáděly své jednotky pod sovětské velení proti Německu.

Potvrzením vstřícných vztahů k Moskvě byl podpis československo-sovětské smlouvy o přátelství a spolupráci (tzv. vánoční smlouvy) z 12. prosince 1943, která zopakovala sovětské uznání československého exilu a uznání předmnichovského teritoriálního statutu. Smlouva dále reflektovala skutečnost, že do ukončení války Beneš vycházel z koncepce Československa jako mostu mezi Východem a Západem. Ta nebyla výlučně československou specialitou, ale nacházíme ji v různých podobách ve všech zemích tohoto regionu; dokonce i mezi politickými stranami v sovětské okupační zóně Německa byla dosti populární. Její logika vycházela ze spolupráce uvnitř protihitlerovské koalice jako faktoru stabilizujícího region „mezi Německem a Ruskem", který byl do té doby zdrojem napětí, popřípadě sloužil jako sanitární kordon, izolující Sovětský svaz od zbytku Evropy. Takto poja-

tý most však trval jen do doby trvání spolupráce uvnitř protihitlerovské koalice.

V květnu 1945 začalo obnovování suverénního československého státu, avšak za zvláštní situace. Z východu bylo území od podzimu 1944 postupně obsazováno sovětskou armádou, ze západu americkými jednotkami generála George S. Pattona, které 21. dubna 1945 pronikly u Aše na české území a mohly postupovat hluboko do vnitrozemí a na Prahu (sovětská vojska v této době vedla boje na Moravě). V důsledku spojeneckých dohod o demarkační linii se však v noci z 5. na 6. května americký postup zastavil na linii Karlovy Vary, Plzeň, České Budějovice a Patton pak čekal, až s velkou pom-



Prezident E. Beneš a ministr národní obrany L. Svoboda

pou dorazí od Berlína do Prahy ruská „armáda osvoboditelka". Jestliže demokratické strany a prezident byli počátečním americkým postupem nadšeni, jeho zastavení je zklamalo, protože bylo jasné, že z dominantní sovětské vojenské přítomnosti, nevyvážené odpovídajícím způsobem fyzickým západním vlivem, budou významným způsobem profitovat komunisté.

Ukončení okupace včetně odstranění důsledků Mnichova neznamenalo, že obnovený stát bude se vším všudy replikou „první republiky". Odlišné bylo především složení a zaměření politických sil, které měly poválečný vývoj vytvářet. Jejich definitivní podobu určila moskevská jednání ve dnech 22.–29. března 1945 mezi exilem, Slovenskou národní radou a KSČ. Po jejich ukončení jmenoval prezident Beneš 4. dubna 1945 vládu Národní fronty Čechů a Slováků v čele se sociálně demokratickým premiérem Zdeňkem

Fierlingerem. Prvním místopředsedou vlády se stal komunistický vůdce Klement Gottwald, ministrem zahraničí bezpartijní Jan Masaryk, ministrem vnitra komunista Václav Nosek a ministrem obrany formálně bezpartijní Ludvík Svoboda (ve skutečnosti byl stoupencem KSČ již od svého působení v SSSR za války). Současně Edvard Beneš rozpustil exilovou Státní radu, čímž zanikl prvek exteritoriální kontinuity. Nová vláda schválila a vydala na osvobozeném území 5. dubna 1945 svůj program (*Košický vládní program*), který představoval počátek činnosti Národní fronty jako základu politického systému lidové demokracie. Tento program se svou podstatou nijak zvlášť nelišil od analogických vládních deklarací, které na konci války v regionu střední a jihovýchodní Evropy vznikaly a v době svého vzniku byl víceméně kompromisem, který určoval postavení hlavních politických subjektů v kontextu poválečné rekonstrukce. Jestliže z hlediska dosavadní pozice a vstupu těchto sil do politického života byl program všeobecně přijatelnou platformou, co se týká jeho dalších perspektiv, situace se lišila. Zjednodušeně se dá říci, že uvnitř vlády běžela linie mezi stoupenci programu jako maximální přípustné míry změn oproti předválečnému stavu a stoupenci programu jako východiska dalších radikálních reforem.

Tento postoj zastávali hlavně, ne však výlučně, komunisté, ale i v jejich případě je nutné brát v úvahu těsně poválečný stav uvnitř KSČ, která se z hlediska přílivu nových členů (významný byl podíl lidí, kteří nikdy k levici nepatřili, případně ji ani nepodporovali) přiblížila sociálně demokratickému standardu. Naopak sociální demokracie se oproti běžnému standardu více radikalizovala. Maximalismus tak nutně nemusel být marxisticko-leninský. Projevy dočasné „debolševizace" komunistických stran byly patrné v celém regionu střední a jihovýchodní Evropy, především tam, kde se urychleně formovaly jako masové strany. Košický vládní program obsahoval řadu položek, které byly srovnatelné s vládními programy ostatních zemí regionu. Zahrnoval základní vnitřní a vnější politické konstanty poválečné reality: důraz na poválečné spojenectví se Sovětským svazem, definice jak legálně působících politických subjektů, tak subjektů, které s ohledem na svou válečnou minulost nemají právo veřejně působit, uplatnění sankcí proti subjektům, které činil zodpovědnými za vývoj po Mnichovu (majetkové konfiskace), okupaci a aktivity proti československému státu, čili definoval distanci od pomnichovského vývoje. Zahrnoval základní pojetí strukturálních proměn společnosti v podobě kombinace reformních či transformačních kroků ve sféře politické, hospodářské, sociální a kulturní, které obecně definoval zvýšenou mírou etatismu. Je ovšem nutné dodat, že v rámci těchto představ většina legálních politických stran inklinovala k výrazně neklasickému pojetí zvláště ekonomických či sociálních problémů, což bylo způsobeno jednak nutností vyrovnávat se s dědictvím militarizované ekonomiky protektorátu, jednak subjektivní snahou distancovat se od modelu kapitalismu, který byl

činěn zodpovědným za hospodářskou krizi 30. let. Z tohoto hlediska měl přístup ke strukturálnímu vývoji hybridní charakter. Podíváme-li se však na hospodářskou politiku prvních poválečných vlád v řadě zemí západní Evropy (Francie, Itálie, Velká Británie), zjistíme, že etatismus, plánování a expozice sociálního státu patřily k běžným metodám hospodářské politiky, které bez ohledu na politické zaměření té které vládní garnitury působily až do hospodářských recesí druhé poloviny 50. let.

Specifikou Košického vládního programu bylo dokončení renovace politického a správního systému československého státu. Vývoj v jednotlivých částech rozbitého Československa vedl k tomu, že sice existovala exteritoriální kontinuita, avšak *de facto* nebylo možné zajistit její průchod v rámci celého předmnichovského a předokupačního území. Bylo tedy nutné uskutečnit záměnu exteritoriální kontinuity rekonstrukcí státní mocí na území obnoveného státu. V tomto smyslu bylo nejdůležitější řešení česko-slovenského poměru. Zlom ve slovenském vývoji přineslo povstání, které začalo 22. srpna 1944. Po vypuknutí povstání se moci od 1. září 1944 ujala Slovenská národní rada (*Slovenská národná rada* – SNR, založená v prosinci 1943), která deklarovala konec satelitního státu a obnovení Československé republiky. Výkonnou složkou SNR se stal tzv. Sbor pověřenců (*Zbor poverení-kov*), tedy faktická slovenská vláda. SNR vyjádřila vůli k obnově Československa, avšak jako federativního státu, uznala exil jako vrcholnou československou reprezentaci, avšak pod podmínkou respektování jejího práva na autonomní politickou činnost. Prezident Beneš se sice snažil této akci čelit pokusem o vyslání vládního zplnomocněnce, který by se v gesci exilu povstání ujal a neutralizoval SNR v intenci její zmíněné deklarace, avšak SNR toto řešení odmítla a prezident Beneš 6. listopadu 1944 výklad i z něj plynoucí postavení SNR uznal

Ve sporu hrál dlouhodobě důležitou roli fakt, že český a slovenský poměr ke společnému státu vycházely každý z jiného typu historické zkušenosti. Česká předválečná zkušenost byla *böhmisch*, byla zkušeností dramatického, ne vždy podařeného a pokojného, ale koexistenčního způsobu vytváření politického národa. Slovenská zkušenost byla *magyar*, byla zkušeností s asimilačně se chovajícím dominantním etnikem, které v nejlepším případě řešilo svůj poměr k jiným národům replikou rakousko-uherského dualismu (chorvatská *nagodba* z roku 1868). Jestliže pro české prostředí ve vztahu ke Slovákům bylo příznačné teritoriální rozšiřování politického národa při uchování kulturní svébytnosti jeho částí, pro slovenské prostředí ve vztahu k Čechům bylo typické pokračování v dominantním sebevymezování se s logickým vyústěním v řetězové reakci autonomie a secese. Za situace, která nastala ke konci války, však takový postup mohl mít závažné důsledky. Do ustavení vlády v roce 1945, tedy do návratu legitimní moci na státní území, oslabovala slovenská autonomie politiku „odčinění" Mnichova, neboť jako

výchozí pro poválečné období v sobě nesla situaci, která obsahovala „pomnichovské elementy", tedy reálie slovenského směřování k autonomii a secesi.

Poválečné Československo by pak vzniklo jako hybridní státoprávní konstrukce, spojující v jeden celek stav ze září 1938 se stavem z března 1945 na české straně, zatímco na slovenské straně stav ze 6. října 1938 (autonomie), resp. 14. března 1939 (samostatnost) se stavem z března 1945. Výsledkem by byla paradoxní situace, v níž by slovenská strana měla ve společném státě státoprávně zvýhodněnou a v delší časové perspektivě také zjednodušenou pozici v postupu přes autonomii k samostatnosti. Beneše jeho listopadový ústupek postavil do pozice, v níž právní aspekt ustoupil reálnému stavu, aby se zamezilo ohrožení právní situace vůbec. Postavení Slovenska tím však nebylo dořešeno a stalo se komplikovanou otázkou nejen 40. let, ale ve výhledu celého poválečného období právě tím, že jako hybrid zakonzervovalo neřešenou situaci. Slovensko sice získalo speciální postavení, ale v nadcházejících geopolitických reáliích bylo jeho osamostatnění nemyslitelné.

Slovensko mohlo s Čechy budovat politický národ, ale ten vzhledem k vázanosti na charakter poválečného režimu měl velmi slabý právě autentický politický základ a spočíval spíše na konkrétních vztazích než na zažité abstraktní politické konstrukci. V březnu 1945, kdy byla ustavena první poválečná československá vláda, na slovenské straně působila kvaziparlamentní Slovenská národní rada spolu s tehdy již v pořadí čtvrtým Sborem pověřenců s exekutivní kompetencí. Analogický český protějšek, Česká národní rada, byla založena 29. dubna 1945 a svou činnost ukončila 12. května 1945 krátce po příletu československé vlády do Prahy (10. 5. 1945). To však stále působila Slovenská národní rada a v pořadí pátý Sbor pověřenců. Tento stav formalizovala tzv. první pražská dohoda ze 2. června 1945, která uznala Slovenskou národní radu jako reprezentanta slovenské národní svébytnosti a moci zákonodárné i výkonné na území Slovenska s podmínkou celostátního řízení důležitých oblastí celostátního života. Další dohody tohoto typu pak následovaly a jejich důsledkem bylo postupné narovnávání československého vztahu do podoby alespoň trochu oslabující jeho hybridní formy.

Další problém představovaly Podkarpatská Rus a Těšínsko. Podkarpatská Rus byla specifická tím, že po její anexi a okupaci Maďarskem tu zanikla jakákoliv československá správní přítomnost a v průběhu války pak zesílilo místní komunistické hnutí za připojení území k sovětské Ukrajině, které kulminovalo na podzim 1944. V červnu 1944 se sice vládní delegát František Němec pokoušel nastolit na tomto území československou suverenitu, avšak vládla tu sovětská vojenská správa a Podkarpatská Rus již v této době byla *de facto* součástí Sovětského svazu. Po několikaměsíčních jednáních

22. listopadu 1945 prozatímní parlament schválil připojení tohoto území k sovětské Ukrajině.

Otázka těšínské oblasti se řešila mnohem komplikovanějším způsobem, jelikož Praha podmínila uznání první polské prozatímní vlády jejím respektováním předmnichovských hranic, naproti tomu v Polsku byla zase snaha udržet hranici po říjnu 1938. Hraniční spor sice po válce nepropukl v otevřené podobě a hranice fungovala ve své předmnichovské podobě (na konfliktu neměla zájem Moskva), avšak nepochybně šlo o závažný problém v československo-polských vztazích, který definitivně řešila až hraniční smlouva ze 13. června 1958.

Zvláštní, dramatickou a tragickou kapitolu prvních poválečných let představuje odsun německého obyvatelstva z Československa. Idea odsunu i její uskutečnění byly výslednicí úvah, vedených v exilu i domácím odboji o postoji vůči národnostní skupině, jejíž chování ke konci 30. let přímo přispělo k rozbití Československa. Postavení československých Němců v meziválečném období mělo nepochybně daleko k dokonalosti fakticky i právně, avšak ve srovnání s analogickými problémy v okolních zemích (chorvatským v Jugoslávii, ukrajinsko-běloruským v Polsku, maďarským v Rumunsku, tureckým v Bulharsku) bylo až do Hitlerova nástupu k moci postaveno spíše na dozvucích vzájemného „stýkání a potýkání" z dob monarchie než na státní represi většinového národa a teroristické odvetě menšiny.

Ve srovnání s okolními zeměmi, kde se dostaly do vzájemného sporu hranice státní (aktuální), historické (správní) a etnické (jazykové), byl česko-německý poměr v meziválečném období atypický. Ze staré monarchie do nové republiky přešly bez větších změn Země koruny České i jejich populace, avšak ve velmi krátké době se změnilo postavení Čechů a Němců. České etnikum, které si v letech před první světovou válkou teprve vydobývalo svou pozici, se skoro přes noc stalo jednou ze dvou součástí vládnoucího československého státního národa, zatímco dříve dominantní Němci se stali menšinou. Unitární státy, a Československo jím bylo podobně jako další země střední a jihovýchodní Evropy, sice akceptovaly menšinové traktáty, začleněné do versailleských smluv, ale z dob monarchie tu prakticky žádná menšinová politika nebyla zažitá. Češi a Němci pokračovali v meziválečném období ve svém nacionálním sváru, jen si vyměnili role.

Postavení německé populace však rozhodně nebylo takové, aby své problémy musela řešit ve spojení s Hitlerem, zvláště když jeho cílem nebyla ochrana menšiny, nýbrž vojenská expanze. Německé menšiny v Evropě byly Hitlerem mobilizovány pro účely jeho agresivní politiky a úkoly, které jim byly v rámci této politiky přiděleny, většinou splnily. Spojenectvím s Hitlerem a podílem na rozbití meziválečného státu udělala značná část československých Němců první krok k vypovězení staleté koexistence. V československém prostředí, kde expozice sudetské problematiky za Hitlera měla

přímou souvislost se zničením jediné fungující parlamentní demokracie ve střední Evropě, pak vedle nacionálního momentu působila vůči Němcům negativně právě jejich opce pro nacistický totalitarismus.

Události války a okupace, zvláště jejích posledních fází, způsobily, že traumatizující zkušenost s nacismem se ve velmi krátkém časovém úseku zhustila do sílící protiněmecké averze. Nacistická arogance, stále krutější represe, otřesná zkušenost s projíždějícími či procházejícími transporty vězňů z koncentračních táborů (obyvatelstvo protektorátu mělo první příležitost seznámit se se způsobem, kterým se s nimi zacházelo), a zvláště bestiální vyvražďování civilního obyvatelstva za květnového povstání, to vše snižovalo práh přijatelnosti určitých norem chování a vytvářelo extrémní situaci, v níž se odveta jevila jako logická a normální reakce, zahrnující nenávist či pomstu, kompenzaci předchozí zbabělosti, popřípadě ještě horších poklesků jako kolaborace či udavačství.

Následný odsun, ať již ve své „divoké" či „organizované" fázi tyto zkušenosti velmi přesně zrcadlil a byl v řadě svých projevů (šikany, pogromy a svévolné vraždy nevinných lidí včetně žen a dětí) pokračováním znecitlivění a krutosti, které po sobě zanechala válka. Současně v sobě zahrnoval válečnou a okupační zkušenost, která, ať již zpracovaná v podobě traumatu či odvety, byla stále více vnímána jako doklad, že nejen s nacisty, ale s Němci vůbec je další společný život nemožný.

Odsun představoval hluboký zásah do vnitřních poměrů poválečného Československa, při svém průběhu byl spojen v řadě případů s násilím a brutalitou. Předmětem trvalého a legitimního sporu jsou jeho právní a morální aspekty, avšak svou dobou, jejíž pocity a normy můžeme jen stěží evokovat, natož soudit, byl vnímán jako oprávněný. Poválečný stát se jím zbavil faktoru, který z hlediska nedávné zkušenosti považoval za zdroj nestability, ohrožení vnitřní soudržnosti a bezpečnostní riziko.

Tab. 17 – **Počty odsunutých Němců z Československa**

rok	odhad dolní hranice	oficiální údaj	odhad horní hranice
1945	730 000		800 000
1946		1 856 612	
1947–1949 (legální)		18 127	
1948–1949 (nelegální)	32 000		42 000
Celkem	2 636 739		2 716 739

Zdroj: Kučera J., Odsunové ztráty sudetoněmeckého obyvatelstva. Problémy jejich přesného vyčíslení, Praha 1992, s. 38

Vedle Němců měli být podle původních představ z Československa odsunuti také Maďaři. Tento záměr se týkal zhruba půl miliónové skupiny obyvatelstva, sídlící většinou na té části slovenského území, které na základě první vídeňské arbitráže anektovalo a okupovalo horthyovské Maďarsko. Od března 1945 docházelo k živelnému vyhánění nebo nucenému odchodu Maďarů a poté i organizovanému odsunu, který v období od května do června zahrnul necelých 32 000 lidí.

V této době však otázka maďarského odsunu stále více přestávala být věcí mezistátní dohody obou zemí (Československo trvalo na odsunu, Maďarsko jej odmítalo) a stávala se záležitost mezinárodní, závislou na společném souhlasu velmocí, který se nedostavil. Postupimská konference na rozdíl od odsunu Němců souhlas k odsunu Maďarů nedala a vzápětí se USA s Velkou Británií proti němu postavily. Rovněž původně podpůrné sovětské stanovisko také doznalo změny. V Maďarsku se na podzim 1945 totiž schylovalo k volbám, a protože místní veřejné mínění bylo zcela proti jakémukoliv odsunu, nejen přihlášení se k němu, ale v podstatě jakákoliv činnost, která by jej způsobila, mohla příslušné politické straně ve volbách jen uškodit. Jelikož každá z velmocí si v Maďarsku hlídala svého „koně" (Moskva komunisty a Západ malorolníky), byl společný nesouhlas Velké trojky s odsunem logickým důsledkem snahy neohrozit protěžovanou stranu ve volbách.

Maďarští komunisté v Maďarsku, ale i na Slovensku (kde jim bylo pozastavováno dosavadní členství v KSS) ve sporech s komunisty v Československu ideu odsunu odmítali jako projev nacionalismu a fašismu; malorolníci, kteří v té době drželi v rukou ministerstvo zahraničí, zase obviňovali pražskou vládu z nedemokratického chování. Když však po volbách, které komunisté prohráli, zůstalo Maďarsko objektem zvýšeného zájmu velmocí, idea odsunu nakonec sešla z politické scény. Novým pokusem o řešení problému měla být organizovaná výměna obyvatelstva, rodící se ve složitých jednáních obou stran a uzavřená 27. února 1946 podpisem a 10. května téhož roku ratifikací mezistátní dohody. Budapešť však ani s tímto řešením nebyla příliš svolná a akceptovala jej teprve pod mezinárodním nátlakem i pod vlivem sílící protimaďarské kampaně v Jugoslávii a Rumunsku jako východisko z nouze.

Kritika směřovala hlavně proti recipročnímu pojetí výměny, které Maďarsko považovalo za disproporční ve svůj neprospěch (rozdíl v počtu Slováků v Maďarsku a Maďarů na Slovensku činil řádově kolem půl miliónu). Budapešť se hlavně obávala, že větší „zbytek" Maďarů bude vystaven silnému asimilačnímu tlaku. Jelikož se současně nevzdávala naděje, že setrvání početné menšiny na Slovensku může poskytovat určitou možnost udržení mírné formy teritoriálního revizionismu (nebyl cizí ani komunistům), obávala se dále toho, že výměna ještě nemusí znamenat definitivní konec ideje odsunu.

S ohledem na tyto problémy začala vlastní výměna až v dubnu 1947, když se mezitím československé přesídlovací komisi podařilo shromáždit celkem 90 390 slovenských zájemců o výměnu. V oboustranné výměně přišlo 59 774 Slováků, ještě před ní přišlo kolem 18 000 nemajetných lidí, a protože asi 12 000 Slováků přihlášku k přesídlení zrušilo, zahrnula výměna celkem 73 273 lidí. Podle československých odhadů po výměně na Slovensku zůstalo asi 150 000 slovakizovaných a asi 200 000 „čistých" Maďarů. Pražská vláda se ještě po jistou dobu ideou odsunu zaobírala, ale postupem doby a paralelně s probíhajícími jednáními o výměně se přikláněla stále více k vnitřnímu řešení maďarské otázky.

To se odehrávalo prostřednictvím tzv. reslovakizace a vnitřní kolonizace. V prvním případě šlo o akci, která vycházela z tvrzení, že slovenští Maďaři jsou násilně maďarizovaní původní Slováci, kteří nyní dostali možnost vrátit se ke své původní identitě. Žádost o reslovakizaci, která znamenala vyjmutí z výměny i případného odsunu, si v roce 1947 podaly asi čtyři pětiny slovenských Maďarů (410 800 žádostí, z nichž zhruba polovina byla uznána) a v roce 1948, kdy idea odsunu definitivně zmizela ze hry, přišlo dalších asi 144 000 žádostí.

Ve druhém případě šlo o nucenou kolonizaci oblastí, obývaných kdysi Němci, maďarskými osídlenci. Tato akce měla rychle vyrovnat demografický propad českého pohraničí po odsunu, rozbít souvislé maďarské osídlení na jihu Slovenska a uvolnit maďarské majetky pro čekatele a zájemce z řad slovenského malorolnictva. Kolonizace probíhala ve dvou vlnách, na podzim 1945 a od července 1946 do února 1947, předpokládaný výsledek však neměla. Z původně uvažovaného čtvrt miliónu Maďarů odešlo do pohraničí asi 11 000 rodin (44 129 lidí), většina nedobrovolně. „Kolonisté" se na nových územích příliš nezdrželi a využívali všech příležitostí k útěku na Slovensko. Vláda byla nakonec nucena na další kolonizaci rezignovat, a když se k těmto problémům přidaly další diplomatické konflikty s Budapeští, které ohrozily průběh výměny, a také nesouhlas západních států, smířila se i s tím, že většina Maďarů se postupně vrátila zpátky na Slovensko. Pod vlivem těchto aktivit klesl počet slovenských Maďarů k roku 1948 na 276 978, v roce 1949 činil jen 190 000 a teprve po plném navrácení občanských práv v roce 1948 začal znovu stoupat na 354 000 v roce 1950 a 518 000 v roce 1960.

Mezi poválečnými etnicko-demografickými změnami, vyvolanými odsuny a výměnami německé a maďarské populace, a vnitřním vývojem Československa ve druhé polovině 40. let existovaly nepochybně určité souvislosti, které ovšem neměly tak zjednodušenou podobu, která se jim někdy připisuje. Jen těžko lze klást rovnítko mezi *odsun* a nastolení *komunismu*. Změny v národnostním složení republiky sice přispěly k vyjasnění „sociálního pozadí" politického života, těžko však mohly jeho tvar ovlivnit. Němci i Maďaři byli po válce zbaveni vlivu na vnitropolitický vývoj a vzhledem k jejich

celkovému vyřazení z veřejného života si lze jen těžko představit politickou roli, kterou mohli sehrát. V hypotetické situaci jejich setrvání v Československu by se od nich všechny politické strany důsledně distancovaly, jelikož by se obávaly, že jakékoliv spojení s touto věcí by je politicky, prestižně, a následně i voličsky poškodilo.

Ilustruje to jak postavení Maďarů na Slovensku (politický vliv nemají, ačkoliv je část z nich odsunuta, část vyměněna, část využitá ke kolonizaci a část zůstává na místě, s politickou ostrakizací maďarských komunistů souhlasí i komunisté českoslovenští), tak i postoje maďarské politiky k řešení maďarské otázky v sousedních státech, které představují zrcadlově obrácený obraz československého poměru k Němcům a Maďarům: politické strany se pečlivě vyhýbají tomu, aby byly spojovány s určitým řešením etnického problému. Podobný obraz ukazuje také polský postoj k odsunu a posunu polské západní hranice na Odru a Nisu. Na první pohled šlo sice o urgentnější a jiný případ, protože pro Polsko představovala inkorporace nových území bez německé populace životně důležitou kompenzaci za území anektovaná Sovětským svazem: na nová území bylo nutné přesunout desítky tisíc lidí právě ze ztracených východních teritorií. Na druhé straně však variantu výměny „Odry a Nisy" za „Bug" podporovala jen malá část polské veřejnosti, zatímco většina považovala za naprosto spravedlivé jak zachování předválečné východní hranice, tak inkorporaci bývalých německých území a odsun jejich původního osídlení.

Poválečné vytváření jednonárodních států v některých zemích střední a jihovýchodní Evropy, zvláště pokud bylo spojeno s otázkou menšin, které se činily zodpovědnými za válku a okupaci, představovalo obecný trend. Jeho rozšíření nasvědčovalo tomu, že s menšinami se v politice příslušných zemí již vůbec nepočítalo, tudíž jejich subjektivní hodnota ve veřejném životě byla skoro nulová a jejich hodnota objektivní neměla přímý vztah k výsledku vnitropolitického vývoje na přelomu 40. a 50. let. Odsunová otázka mohla být a byla využívána ve vnitropolitickém boji, představovala významný majetkový faktor (na konfiskacích zbohatl stát, na „zlatokopeckém" rabování pohraničí šikovní lidé), nepochybně posílila mezi lidmi i v politice sklony k bezohlednému až brutálnímu chování, znamenala narušení právního cítění, avšak toto vše již přinášela válka a okupace, i když zatím jen na český (polský, srbský atd.) účet, a zejména na účet židovské a romské populace.

Mezi odsunem a komunismem však přímá vazba příčinné následnosti není: k odsunu Němců a Maďarů z Československa by s velkou pravděpodobností došlo i bez sovětského vlivu ve střední Evropě a sovětský vliv by se tu prosadil bez ohledu na to, zda Němci a Maďaři na území Československa zůstali nebo ne. Poválečná rekonstrukce veřejného života, probíhající v Československu od jara 1945 (na Slovensku o něco dříve), se tak odehrávala v politickém prostoru, do kterého již ani Němci, ani Maďaři neměli přístup

povolen. Válka a následné demografické změny znamenaly, že v Československu i dalších středoevropských zemích došlo k ustavení unitárních, národnostně stejnorodých států toho typu, které se v západní Evropě prosadily za neméně dramatických okolností v průběhu předchozích století.

Snad nejviditelnějším rysem poválečné obnovy byl velký rozmach činnosti politických stran. Ve velmi výhodném postavení se ocitla KSČ (zahrnující tehdy formálně autonomní Komunistickou stranu Slovenska), jejíž vedení reprezentovali Klement Gottwald, Václav Kopecký, Václav Nosek, Rudolf Slánský, Viliam Široký a Karol Šmidke. Na osvobozeném území přebíraly lokální moc do rukou národní výbory, v nichž často s výrazným sovětským přispěním získali určující postavení komunisté, kteří se obratně pohybovali ve vzrušené atmosféře konce války a rozpoutaných emocí. Počínající stabilizace poměrů pak využívali k podpoře svého pojetí poválečného vývoje jako revoluce. KSČ mohla navázat na fakt, že během okupace vytvořila silnou ilegální strukturu, kterou po osvobození mobilizovala a získala tak náskok před ostatními stranami. Na tuto strukturu se rychle nabalovaly další vrstvy radikálně naladěných vrstev obyvatelstva. Ať již radikalismus plynul z válečné a okupační zkušenosti, příklonu k levici, špatného svědomí či snahy změnit základní parametry předválečného života, vytvářel živnou půdu, která revoluční postupy akceptovala jako přirozené. Komunisté jako ztělesnění radikalismu byli dále zvýhodněni tím, že disponovali dobře organizovanou a disciplinovanou členskou základnou, která se rozšiřovala tak, že na konci léta 1945 čítala více než 700 000 lidí.

Vedle KSČ stála další silná levicová strana, *Československá sociální demokracie* (Bohumil Laušman, Václav Majer, Blažej Vilím), jež měla ke konci roku 1945 zhruba 250 000 členů. Pozice sociální demokracie však byla komplikována právě existencí vedle KSČ. Část jejího členstva přešla ke KSČ a strana samotná byla silně diferencovaná. V prvních měsících po válce v ní navíc převládala orientace na komunisty, což ukázal sjezd strany v říjnu 1945. Tohoto sjezdu se zúčastnila také část slovenských sociálních demokratů, kteří se v době slovenského povstání odmítli připojit ke Komunistické straně Slovenska. Ke konci roku 1947 měla sociální demokracie přes 350 000 členů, z čehož asi jednu třetinu tvořili dělníci, necelou pětinu rolníci, dále státní úřednictvo a živnostníci.

Po válce se do politiky vrátila také *Československá strana národně socialistická* (Petr Zenkl, Hubert Ripka, Jan Stránský, Prokop Drtina), strana středních vrstev, podporující jinak bezpartijního prezidenta Beneše. Národní socialisté převzali po válce část agrárního členstva a také v jejím vedení se ocitli přední členové agrární strany jako například Ladislav Feierabend. Kolem poloviny roku 1946 měla národně socialistická strana asi 570 000 členů, nejpočetnější skupinu tvořili živnostníci (143 000), úředníci (123 000), dělníci (100 000) a rolníci (90 000). Nejdále na pravici pak působila křesťansko-sociálně zaměřená *Československá strana lidová* (Jan Šrámek, František Hála, Adolf Procházka), silná na venkově (polovina členské základny), částečně mezi dělnictvem a středními vrstvami. V roce 1945 měla členstvo zhruba na úrovni sociální demokracie. Také tato strana byla nepříliš jednotná, část jejího vedení chtěla spíše vyčkat na odliv levicové vlny, druhá, spíše mladší část (Helena Koželuhová, Pavel Tigrid) s tímto postupem nesouhlasila a snažila se aktivně vystupovat proti převaze levicových stran, zvláště komunistů.

Poněkud odlišná situace byla na Slovensku. Dominantní roli tu hrála *Komunistická strana Slovenska* (založená 1939), která, podobně jako KSČ v Čechách, mohla využívat vybudované ilegální sítě v období války, na rozdíl od KSČ však na Slovensku měla mnohem výraznější politickou konkurenci. Tou byla na podzim 1944 nově ustavená *Demokratická strana*, silná především na venkově a zde i působící prostřednictvím svého zástupce ve Sboru pověřenců pro otázky zemědělství. Před volbami 1946 měla asi 400 000 členů. Postavení slovenských demokratů zdaleka nejvíce připomínalo osudy agrárních stran v dalších zemích středovýchodní Evropy. Strana se hlásila k určitému typu radikální politiky, soustředěné na venkov, avšak přes radikální agrarismus byla nesocialistickou a *de facto* jedinou politickou alternativou místních komunistů. Následkem toho nakonec reprezentovala nejen venkov, ale přidávali se k ní všichni protivníci komunistů, což omezovalo její manévrovací prostor a činilo ji snadnějším terčem komunistických útoků. Strana beztak představovala nejednoduchou koexistenci různých politických proudů, z nichž největší význam měli předváleční agrárníci (Jozef Letrich, Ján Ursíny), dále katolíci (Mikuláš Franek), stoupenci ideje československého národa (Vavro Šrobár). Vedle katolického proudu v Demokratické straně byla na Slovensku politickou silou svého druhu římskokatolická církev a věřící lidé, suplující zakázanou Hlinkovu stranu, čili organizovaný politický klerikalismus. Nejzásadnějším projevem jeho aktivity byla protestní akce církve proti rozhodnutí Slovenské národní rady nastolit předválečný model rozluky mezi státem a církví.

Všechny zmíněné strany se sdružily v Národní frontě, která tím, že vylučovala politickou konkurenci a konflikt jako hlavní kritérium postavení politických stran ve společnosti, představovala kvazipolitické seskupení, v němž se strany pohybovaly na základě předem dohodnutých pravidel a pravomocí. Národní fronta vylučovala existenci klasické kontrapozice vláda versus opozice, což se zdůvodňovalo špatnou zkušeností s tzv. partajničením v období předmnichovské republiky. Na druhé straně si tento systém ponechal řadu nectností tohoto období, především pak monopolizaci jednotlivých vládních resortů stranami. Lidová strana a slovenská Demokratická strana měly od počátku snahu chovat se i v rámci tohoto systému autonomně, později tyto sklony projevovala i „pravá“ část sociální demokracie a ná-

rodní socialisté, k vytvoření autentické opozice však nikdy nedošlo. Srovnáme-li však tuto situaci například s Maďarskem (nulový vliv svobodných voleb na politický systém) nebo hlavně Polskem (nulový vliv agrární opozice na politický systém), je možné pochybovat o tom, zda by i prosazení skutečné politické konkurence bylo schopné cokoliv změnit na celkovém pojetí politiky, jehož garance nespočívaly pouze v Československu.

Platí to zřejmě i pro znemožněnou účast agrárníků ve vládě, kdy byla jako oficiální argument využita jejich problematická účast na protektorátní politice a obvinění z kolaborace. Jak naznačuje politický vývoj ostatních zemí středovýchodní Evropy, buď by tato strana za svou legalizaci musela odvést daň poměrům, nebo by se, vzhledem k okupační minulosti, stala objektem manipulací; v obou případech by jen těžko byla schopná sehrát roli pravicové protiváhy národní fronty. Ostatní politické strany se tomuto faktu příliš nevzpíraly, protože se domnívaly, že převzetím agrárního voličstva posílí svou vlastní pozici. Z podobných důvodů byla znemožněna účast ve vládě také živnostenské a národně demokratické straně. V případě Hlinkovy slovenské ľudové strany byla shoda s tím, že nevstoupí do veřejné politiky, také obecná, jelikož tu do hry vstupovala její role při rozbití Československa a spolupráce s Hitlerem. Část jejího členstva vstoupila do Demokratické strany, část se ocitla i mezi slovenskými komunisty.

Značný význam měla sovětská podpora KSČ, která této straně poskytovala výhodu vůči stranám dalším. Projevilo se to vlastně již v době formování první vlády národní fronty a jejího programu v březnu 1945, kdy se ostatní politické strany vlastně jen vyjadřovaly k něčemu, co komunisté připravili, a také v pozici, kterou v této vládě měli: premiérem se stal prokomunistický sociální demokrat a dosavadní velvyslanec v Moskvě Zdeněk Fierlinger. Komunisté měli ve vládě sedm členů (KSČ tři a KSS čtyři), sociálně demokratická, národně socialistická a lidová strana po třech, slovenští demokraté čtyři a bez politické příslušnosti bylo pět členů vlády. KSČ byla dále schopná obsazovat nejen již zmíněné národní výbory, ale její členové sehráli významnou roli v rámci „revolučního" soudnictví, od počátku poválečného vývoje obsazovali bezpečnostní aparát a pronikali do armády, nakonec i na podnikové úrovni, kde se uchycovali prostřednictvím závodních rad. Armáda a policie představovaly ve všech zemích středovýchodní Evropy předmět zvláštního zájmu komunistů. Podle dohod mezi politickými stranami sice obě tyto složky měly mít nepolitický charakter, avšak KSČ již v červenci 1945 rozhodla, že v nich začne vytvářet své konspirační buňky, aby je zevnitř rozvrátila a proměnila v nástroj své politiky. V bezpečnostním resortu měla pozici zjednodušenou tím, že komunista Nosek byl ministrem vnitra, v armádě zas generál Ludvík Svoboda proti jejich aktivitě příliš razantně nevystupoval (spíše naopak). Jestliže v resortu vnitra se komunistům podařilo dosáhnout významných pozic, v armádě byli mnohem méně úspěšní.

Důvodem slabšího postupu v armádě byl i fakt, že většina důstojnického sboru nebyla komunistům příliš nakloněná (v čele generálního štábu stáli „prezidentovi generálové" Heliodor Píka a Bohumil Boček) a jedinou možností jejich působení v armádě tak byla nová instituce tzv. osvětových důstojníků, zavedená podle vzoru sovětských politických komisařů.

Komunisté si monopolizovali další společenské organizace, především odbory (*Revoluční odborové hnutí* – ROH), jež byly od 7. června 1945 pod vedením komunisty Antonína Zápotockého a na konci roku 1945 měly kolem 1 500 000 členů. V čele vedoucího odborářského aparátu (*Ústřední rada odborů*) stálo osm stoupenců KSČ proti pěti vedoucím představitelům bývalých sociálně demokratických a národně socialistických odborů. I když početní převaha v širším vedení odborů byla na straně sociální demokracie, a to v důsledku převzetí protektorátní *Národní odborové ústředny zaměstnanecké*, převážně složené ze sociálních demokratů, komunisté ovládali nejdůležitější odborové svazy, navíc i předáci z ostatních stran (ze sociální demokracie Evžen Erban) s nimi úzce spolupracovali, často chtěli rovnou vstupovat do KSČ, které se takový postup ovšem příliš nehodil, takže horlivce musela mírnit jako v případě národního socialisty Otakara Wünsche. Jednotné odbory nevyhovovaly především lidové straně, která pokusila založit vlastní odborovou organizaci, avšak neúspěšně.

Srovnatelný vývoj se odehrál také v mládežnickém hnutí, které se ustavilo 5. července 1945 v podobě *Svazu české mládeže* (první sjezd v březnu 1946). Mimo SČM byly obnoveny a nadále existovaly další organizace jako Sokol, Orel a Junák, které k SČM přistupovaly o něco později, i když stále jako autonomní organizace. Obnovovací a sjednocovací euforie vedla k vytvoření dalších organizací, jako byly *Jednotný svaz českých zemědělců* (28. 5. 1945), *Rada československých žen* (12. 6. 1945), *Svaz osvobozených politických vězňů a pozůstalých po obětech nacismu* (8. 1. 1946) a také obnovený *Svaz přátel SSSR* (22. 6. 1945). Významnou roli hrály organizace sdružující příslušníky partyzánského hnutí. První se v srpnu 1945 konal sjezd slovenských partyzánů, jehož vůdčí postavou byl Karol Šmidke, v dubnu 1946 pak proběhl sjezd českých partyzánů, kde se jako významná figura profiloval Rudolf Slánský, generální tajemník KSČ.

Skutečnost, že Národní fronta, resp. lidová demokracie, byla z jedné strany chápána jako maximální a z druhé strany jako minimální politický model, se začala projevovat za situací, v nichž se měly řešit závažné problémy poválečného vývoje, ať již si zúčastněné strany uvědomovaly význam a dosah příslušného sporu nebo ne. Jako v dalších zemích regionu i v Československu vznikla poměrně fatální situace, kdy komplex kroků, které byly podnikány v rámci odpoutání od války a jejích příčin, šly paralelně nebo se různou měrou propojovaly s hrou o moc. Od odsunu německého obyvatelstva přes agrární reformu, znárodňování, procesy s protektorátní reprezentací a kola-

boranty obecně, majetkové konfiskace atd., vždy šlo o dvouznačné problémy: na jedné straně souvisely s poválečnou rekonstrukcí a byly více či méně věcí všech zúčastněných politických subjektů, na druhé straně určovaly pozici, kterou tyto subjekty zaujmou v probíhajícím mocenském souboji, čili kde bude umístěna hranice mezi lidovou demokracií jako maximálním a minimálním programem. Komunisté byli „pouze" zvýhodněni sovětskou podporou, i ta však byla dvoustranná, neboť ani KSČ neměla manévrovací prostor zcela otevřený a závisela na vývoji sovětského přístupu k Československu.

Moskva již v průběhu vytlačování německé armády a obsazování zemí středovýchodní Evropy vytvářela zpravodajskou síť, která plnila řadu úkolů také na československém území. Kromě úzké spolupráce s místními komunisty, které současně kontrolovala, také vyhledávala osoby, které sovětské vedení považovalo za nepřátele, likvidovala je nebo zatýkala a odvážela do Sovětského svazu. Šlo zejména o příslušníky meziválečné emigrace ze sovětského Ruska, ale nejen ty. Postižena byla řada lidí, kteří Moskvě prostě vadili. Zvláštní položku pak představovali příslušníci tzv. Ruské osvobozenecké armády generála Andreje A. Vlasova, která v době květnového povstání fakticky přešla na českou stranu, i když Česká národní rada formální spolupráci s ní odmítla. Sovětské orgány většinu vojáků a důstojníků této formace zatkly, důstojníci byli popraveni a řadoví vojáci odsouzeni na dlouholeté nucené práce. Často jim nepomohl ani útěk na území okupovaná angloamerickými vojsky – spojenci je vydali, stejně tak jako v jugoslávském případě, kde šlo o část místních protikomunistických sil. V červnu 1945 pak sovětská armáda dokonce zabavila a odvezla část rukopisných fondů Slovanské knihovny v Praze (*Ruský zahraniční historický archiv*), které měly sloužit k dalšímu zpravodajskému rozpracování emigrace. Československá vláda se sice snažila protestovat, avšak vyvolat zásadní spor nebylo možné. Moskva považovala všechna obsazená území za válečnou kořist a za dané situace neexistovala síla, která by takovému přístupu byla schopná zamezit.

V prvních poválečných týdnech stála tomuto kombinovanému přístupu Moskvy a československých komunistů v cestě americká armáda na západě Čech. Moskva se skrze KSČ snažila vynutit si její rychlý odchod. 14. května 1945 proto Klement Gottwald z funkce náměstka premiéra navrhl, aby vláda začala jednat se Spojenými státy o odchodu amerických vojsk z českého území. Způsob řešení této otázky vyvolal spor, v němž komunisté naléhali na urychlený odchod, zatímco demokratické strany varovaly před narušením československých vztahů se Západem. O měsíc později vláda požádala americkou stranu o předání správy na zmíněných územích, ale Američané trvali na souběžném stažení sovětských jednotek. Po vzájemné dohodě pak armády obou velmocí vyklidily československé státní území na

konci roku 1945. Republika však nadále zůstávala v sovětské bezpečnostní sféře a tento fakt začalo postupně odrážet i vyklízení hospodářských pozic a aktivit západními státy. Když vláda na podzim 1945 jednala o poskytnutí dolarového úvěru, bylo jí řečeno, že úvěry se budou poskytovat po uzavření americko-sovětské dohody. Stažení amerických vojsk znamenalo, že přímý kontakt Československa se Západem zůstal omezen na česko-bavorskou hranici, která fakticky ani neměla charakter normální státní hranice.

Stanovisko KSČ v této situaci velmi výstižně charakterizoval Klement Gottwald ještě v Košicích v dubnu 1945 v projevu ke slovenským komunistům, který zdůraznil, pro řadu tradičních členů strany nepřijatelným způsobem, že ani sovětská vojenská přítomnost nezavdává příčinu k okamžitému nastolení socialistického režimu: „My sami vládnout nemůžeme a oni sami vládnout také nemohou. Oni nemohou vládnout bez nás a my bez nich. Přitom oni více bez nás, než my bez nich." Platila však i obrácená situace – komunisté sami vládu vytvořit nemohli, alespoň tam, kde Moskva vykonávala přímý vliv, podpořený vojenskou či bezpečnostní přítomností. Na rozdíl od Jugoslávie či Albánie, kde místní komunisté velmi rychle zničili své politické oponenty a od druhé poloviny roku 1945 měli v rukou mocenský monopol (což sovětská politika neměla šanci příliš ovlivnit), v ostatních zemích středovýchodní Evropy dbala Moskva na zastoupení nekomunistických stran ve vládě (v Bulharsku dokonce rychlou uzurpaci moci zabrzdila) a přehnanou ortodoxii a pokusy a využití situace k zavedení komunismu dosti důsledně stíhala a potírala jako „levicové sektářství".

Nekomunistické strany šly do koalice s KSČ z několika důvodů. Za prvé proto, že vláda bez komunistů byla nepředstavitelná – i v evropském měřítku představovala spíše výjimku. Komunisté si buď vydobyli monopolní (Albánie, Jugoslávie) nebo alespoň velmi silnou pozici ještě během války (Bulharsko, Řecko), zatímco tam, kde jich za války nebo ještě z dob předválečných mnoho nebylo (Maďarsko, Rumunsko, Polsko, sovětská okupační zóna Německa) je Moskva „dovážela", přičemž v řadě případů šlo o druhé garnitury – zbytky stranických elit, které zůstaly v sovětské emigraci a přežily krvavé čistky 30. let. Za druhé tato koaliční spolupráce reflektovala ještě v roce 1945 příznivé vztahy uvnitř protihitlerovské koalice, což byl jev, který můžeme sledovat také v řadě dalších evropských zemí, kde byli komunisté součástí vlád (Francie, Itálie, Finsko, labouristické vítězství ve Velké Británii se dvěma komunistickými poslanci v parlamentu). Součástí nebo vedlejším efektem takové situace mohly být jak jisté iluze o rezignaci komunistů na odpudivé praktiky 30. let, podporované sovětskou kritikou sektářství, nebo rezignující zjištění, že je iluzí pokoušet se komunisty z vlády dostat, pokud mají silnou vnitřní i vnější podporu.

Tímto způsobem se skládal výrazně středolevý politický systém, po válce příznačný pro většinu evropských zemí, který byl také v Československu

vnímán a vytvářen jako výsledek určité zkušenosti z předválečného období, poznamenaného hospodářskou krizí, mnichovskou krizí a okupací, nedostatečnou distancí pravicové politiky od protektorátních reálií a pod vlivem sovětského vojenského úspěchu. Československá společnost chovala navíc k Rusku určité sympatie, dané charakterem národního obrození a faktem, že tu nebyla zkušenost přímého sousedství. Z praktického mocenského hlediska však rusofilství (Bulharsko, Řecko) či rusofobie (Polsko, Maďarsko) příliš mnoho na vývoji neměnily a nehrály takovou roli, která se jim někdy připisuje. Protirusky naladěná prostředí se brzy musela naučit s Ruskem vycházet nebo jej snášet, stejně tak jako vůči Rusku příznivě nakloněná prostředí dříve nebo později musela o své iluze přijít.

Jestliže politické strany, shromážděné ve vládě Národní fronty, deklarovaly na počátku její existence vůli ke spolupráci, brzy se projevily spory o základní tvar poválečného vývoje. K prvnímu sporu došlo ohledně uskutečnění pozemkové reformy, která v intenci *Košického vládního programu* měla zahrnovat vyvlastnění půdy Němců, Maďarů, kolaborantů a zrádců (dekrety prezidenta Beneše z 19. 6. a 21. 6. 1945). Tímto způsobem bylo celkem vyvlastněno 2 946 000 hektarů, z toho asi 1 295 000 lesů. Kolem 1 220 000 hektarů pak převzalo asi 303 380 rolníků do soukromého vlastnictví. Nejvíce konfiskované půdy bylo v pohraničí po odsunutém německém obyvatelstvu, asi 1 995 000 hektarů. Tímto způsobem byla také vyřešena část problémů, které za sebou nechala předválečná pozemková reforma, jelikož do války se ze záboru, který byl určen k přerozdělení, vrátila původním majitelům zhruba polovina veškeré půdy (cca 2 000 000 hektarů).

Takto pojatá reforma znamenala nastolení kompromisního vztahu mezi poválečným radikalismem a zachováním majetkového statu quo. Spor se však vedl o to, kdo jsou kolaboranti, kterým má být pozemkový majetek odebrán. Těžké bylo definovat statut kolaboranta s ohledem na poměry v protektorátu, kde zvláště majetná vrstva lidí podnikala kroky na ochranu svého majetku, které se nepříliš jasně odlišovaly od zpronevěry národní cti. Avšak na rozdíl třeba od Polska, kde působil v době okupace jakýsi podzemní soud, který definoval na místě a v danou dobu charakter určitých postojů, v Československu za války taková instituce neexistovala, čili přečiny se dokazovaly zpětně a ne vždy bylo možné vést jasnou dělící čáru. Levice se spíše přikláněla k přísnému a širokému postihu, s následkem konfiskace, národní socialisté a lidovci se spíše snažili pojem kolaborace zužovat a uchránit tak vlastníky před trestním postihem. Právně tyto věci řešily jednak dekrety prezidenta republiky *O potrestání nacistických zločinců, zrádců a jejich pomahačů a o mimořádných lidových soudech* (tzv. velký retribuční dekret) a *O Národním soudu* z 19. června 1945 (ustaven 2. 10. 1945, činnost ukončil 4. 5. 1947), jednak dekret *O trestání některých provinění proti národní cti* (tzv. malý retribuční dekret). Čistky byly předmětem politického boje až do

roku 1948, přičemž však komunisté tam, kde jim to přinášelo užitek, neváhali využívat průkazných kolaborantů ke svým cílům.

Podobné, i když jinak založené kontroverze se odehrávaly ve věci znárodnění, resp. etatizace průmyslového, bankovního a pojišťovacího sektoru. Košický vládní program žádné zvláštní teze na toto téma neobsahoval a ani komunisté s ním nejprve zřejmě nepočítali, jelikož se obávali nepříznivých reakcí koaličních partnerů a veřejnosti. Teprve v době diskuse o tomto problému sociálně demokratický ministr výživy Václav Majer navrhl podřízení všech klíčových oblastí národního hospodářství státu, i když stále nebyla řeč o razantním zásahu do vlastnických poměrů. 3. července 1945 pak Gottwald navrhl prezidentu Benešovi přípravu dekretů, které by znárodnění uvedly do praxe, přičemž forma dekretu byla zvolena proto, aby se téma samotné nedostalo do parlamentu, který se měl sejít v říjnu, a nevytvořilo zdroj politického napětí, které by koalici rozmetalo. Národohospodářská komise ÚV KSČ o den později potvrdila, že vnitropolitická situace je příznivá, a rozhodla požadovat zestátnění veškerého klíčového průmyslu, sociální demokracie (ministr průmyslu Bohumil Laušman) nebyla tomuto postupu příliš vzdálená. Levice nakonec prosadila do textace dekretů dosti široké pojetí znárodnění, se kterým ostatní politické strany ani prezident nepočítali. Prezident přesto příslušné dokumenty 24. října 1945 podepsal spolu s dekretem o závodních radách s kontrolní kompetencí a možností účasti na řízení podniků.

Vláda již na počátku léta 1945 provedla konfiskace majetku německých a maďarských průmyslníků a zemědělců a těch českých a slovenských průmyslníků a finančníků, kteří kolaborovali s nacisty. Vyvlastnění a uvalení národní správy zahrnulo přes 9 000 podniků s 900 000 zaměstnanci, kolem 3 000 000 hektarů půdy, která byla i se statky přidělována rolníkům v českých zemích a na Slovensku. Stát tak převzal významné podniky i peněžní ústavy, zanikla značná část velkostatků, které nahradila síť středních hospodářství s výměrou převážně kolem 10 hektarů. Již v průběhu těchto změn si KSČ přítomností svých lidí zajišťovala vliv na hospodářský chod regionů, popřípadě přidělováním míst nestraníkům získávala potenciální voliče nebo i členy. Stejně jako v okolních zemích i v Československu válka zanechala mnoho míst volných a otevřela dokořán prostor velmi rychlým kariérám v míře, která nastává jen velmi zřídka a která je proto také vždy maximálně využívána. Možnost kariéry, rychlého zbohatnutí (což v extrémní formě předváděli tzv. zlatokopové na územích, opuštěných Němci) se bez problémů spojovala s etatizačními sklony, které zase zaručovaly, že stát převezme část břemene, ležícího dosud na občanech, a zajistí jim slušnou životní úroveň v případě sociálních problémů. Podobně tomu bylo i s hospodářskými akty, které signalizovaly větší důraz na sociálně emancipační roli státu. V červenci 1945 došlo vyhláškou ministra ochrany práce a sociálních věcí k příjmovému zrovnoprávnění žen, v listopadu téhož roku byl vydán zákon

o rodinných přídavcích pro rodiny s více dětmi atd. Zvláštní kombinace „sociálně pojištěných" vzestupů a jisté, řekněme, uvolněnosti v nabývání majetku, byla natolik lákavá, že nekomunistické strany měly jen těžko možnost postavit proti této realitě jinou alternativu, navíc ne vždy bylo jejich vlastní členstvo ochotno vzdát se možnosti účastnit se těchto rychlých vzestupů.

Podle znárodňovacích dekretů stát převzal všechny doly, železárny, ocelárny a válcovny, zbrojovky, elektrárny a plynárny, cementárny, chemičky, farmaceutické podniky, cukrovary a lihovary (bez družstevních lihovarů) a také banky i pojišťovny (mimo družstevních založen). V dalších odvětvích znárodnění postihovalo podniky podle počtu zaměstnanců, většinou nad 500, ale v určených případech i nad 400, 300, 200 a 150 pracovníků. Celkem bylo znárodněno více než 3 000 podniků, tedy 16,5 % veškerých závodů. Tyto podniky však představovaly asi dvě třetiny československého průmyslového sektoru (z hlediska zaměstnanců 60 %). První národní podniky ve zmíněných odvětvích byly vyhlášeny 13. března 1946.

Dne 27. října 1945 podepsal prezident dekret o zahraničním obchodu, který příslušnému ministru umožňoval rozhodovat o exportu, importu i tranzitu a v součinnosti s Národní bankou určovat platby za tyto operace, což omezovalo obchodní možnosti soukromých firem ve prospěch státu. Tyto změny byly podmíněny dekretem z 19. října 1945 o zavedení nové československé koruny, která vstoupila v platnost k 1. listopadu 1945 a znamenala odstranění koexistence separátních měnových systémů z období okupace, úpravu mzdové a platové otázky, cenovou regulaci ve vztahu ke Slovensku a stanovení kursu koruny vůči amerického dolaru v poměru 50 : 1. Dekret byl doplněn měnovou reformou, probíhající od 29. října do 4. listopadu 1945. Důsledkem změn ve vlastnických poměrech byly první závažné spory se západními státy, jejichž občané byli znárodněním postiženi bez vyplacení příslušné náhrady.

Změny, kterými poválečné Československo ve druhé polovině roku 1945 procházelo, začaly svou povahou a umístěním ve vztazích mezi stranami nevyhnutelně zvýrazňovat problém hranice mezi jejich charakterem a perspektivou jako změn maximálních či minimálních. Minimalismus narůstal směrem „doleva", což přesně vyjádřil Gottwald na jednání ÚV KSČ v prosinci 1945 výrokem, že pro komunisty není systém Národní fronty „samoúčelem, nýbrž prostředkem k dosažení našich socialistických cílů". Maximalismus naopak sílil směrem „doprava", avšak v případě občanských stran byl výrazně komplikován jednak sníženou možností formulovat a prosazovat alternativní model rozvoje, jednak sníženou schopností klást komunistům účinný odpor. Spory o charakter poválečného vývoje se začaly projevovat zvyšujícím se politickým napětím, které neprospívalo ani jedné ze stran. Komunisté se snažili udržet Národní frontu ve tvaru daném *Košickým vládním*

programem, ostatní strany se tento tvar pokoušely opustit, resp. v jeho rámci expandovat a blížit se ke klasickému parlamentnímu systému.

Do hry také znovu vstoupily česko-slovenské vztahy, i když poněkud jiným způsobem, než tomu bylo dosud. Jak v českém, tak ve slovenském prostředí se pokusily prosadit ty politické síly, které košický program nebral v úvahu. Na Slovensku již na podzim 1945 projevila Demokratická strana snahu rozšířit svou aktivitu i na české země a získat tak členstvo předválečné agrární strany, což by vytvořilo silnou, pravostředovou stranu, operující na území celého Československa. Tento záměr však nevyšel, když se proti němu postavili nejen komunisté, kteří prostřednictvím KSS obvinili demokraty z opouštění společné platformy *Košického vládního programu*, ale i další české strany, které jej považovaly za konkurenční vzhledem ke svému vlastnímu úsilí přetáhnout bývalé agrárníky na svou stranu. Druhým momentem byla další slovenská iniciativa, tentokrát vycházející z katolického prostředí. Jeho představitelé včetně několika biskupů se v lednu 1946 obrátili na prezidenta Beneše se žádostí o založení další slovenské strany, křesťansko-demokratické. Tento pokus neutralizovali slovenští demokraté dohodou s katolíky na jaře 1946. Důvodem tohoto řešení byl fakt, že vedoucí špičku Demokratické strany tvořili převážně evangelíci, kteří by v případě založení katolické strany přišli o vliv mezi slovenskými věřícími, jelikož dosud byli jedinou, alespoň trochu konfesně orientovanou stranou na Slovensku. Dohoda vedla k tomu, že jen malá skupina lidí kolem Vavro Šrobára setrvala ve svém úsilí a založila nakonec 1. dubna 1946 *Stranu Slobody*, která však nezískala výraznější vliv. Podobný osud potkal také iniciativu slovenských sociálních demokratů s ustavením *Strany práce* ((20. 1. 1946), která taktéž nezaznamenala větší ohlas veřejnosti (od října 1946 působila se změněným názvem *Sociální demokracie na Slovensku* pod vedením Ivana Dérera a Ivana Frličky). V obou případech KSS prosadila, že působnost českých politických stran neměla být protažena na Slovensko, takže tu Demokratická strana nakonec stála sama proti slovenským komunistům s KSČ v zádech. Všechny pokusy o formování silných katolických politických stran skončily bez výrazného úspěchu. Slovenská Národní fronta na svém jednání 12. ledna 1946 odmítla renesanci katolické politiky a 17. března 1946 rozhodla, že politická strana s názvem „křesťanskorepublikánská" je nepřípustná.

Dohadovací možnosti a schopnosti stávající politické konstelace se postupně vyčerpávaly, takže první vláda Národní fronty podala demisi a prezident 6. listopadu 1945 jmenoval vládu druhou. Vnitropolitický boj však nabýval takových rozměrů, že se 16. ledna 1946 na společném jednání strany Národní fronty dohodly na uspořádání prvních poválečných voleb v květnu 1946 (prezidentský dekret o volbách byl vydán již 25. srpna 1945). Týž den se všechny strany dohodly i na slušném vedení předvolební kampaně, které

předpokládalo kritickou zdrženlivost vůči Národní frontě, formulaci politických opatření a koncepcí v jejím rámci a konečně i vůli společně vytvořit po volbách další vládu Národní fronty. Tento slib byl potvrzen ještě 23. března 1946.

Občanské strany doufaly, že se jim podaří obrátit vývoj „doprava", tedy ke standardnímu vyváženému politickému modelu, zatímco levice chtěla volby vyhrát proto, aby takovému obratu zabránila. Představy občanských stran vycházely z faktu, že poválečná levicová vlna opadá a volební výsledky z Maďarska a Rakouska, kde komunisté výrazně prohráli, je v tomto přesvědčení utvrzovaly. KSČ si však právě na příkladu maďarských voleb uvědomovala, že formální výsledek je jedna věc a držení faktické moci věc druhá. Jasně to chápal Gottwald, jenž k možnosti volební prohry podotkl, že „bude i pak ještě vždy mít dělnická třída, naše strana, pracující lid v rukou dostatečné prostředky, zbraně a způsob, jak korigovat prosté mechanické hlasování, při kterém by rozhodovaly živly reakční a sabotérské." Vedení KSČ jednalo o volbách na počátku února, rozpoznávalo, jaké nebezpečí mu hrozí z „obratu doprava", a připravovalo se proto na to, že po volbách bez ohledu na jejich výsledek budou komunisté hrát v Národní frontě prim proti „reakci", za kterou považovali fakticky všechny politické síly, které jim oponovaly.

Většina politických stran a společenských organizací uspořádala v této době sjezdy nebo alespoň konference, na nichž se měla připravit předvolební taktika. Sociální demokracie měla svůj sjezd již v říjnu 1945, kdy se delegáti vyslovili pro většinu probíhajících změn, avšak závěr jednání se podstatně odlišil od akčního programu strany z dubna téhož roku, který předpokládal sloučení s komunisty v jednu dělnickou stranu. Nové programové *Prohlášení zásad* totiž tuto ideu opustilo ve prospěch samostatnosti strany. I to byl jeden z důsledků rozporů v Národní frontě. 5. ledna 1946 zasedalo vedení slovenských komunistů, které se kriticky vyslovilo k postoji Demokratické strany (formování politického katolicismu) a označilo jej za ustupování od Košického vládního programu. 11. ledna 1946 proběhla celostátní odborová konference, na které levicoví předáci v čele se Zápotockým potvrdili organizační jednotu odborů i jejich politickou orientaci heslem „Jednotou odborů k socialismu". Slovenské politické strany jednaly o probíhající nacionalizaci 24. ledna 1946 a dohodly se na slušném vedení předvolební kampaně. Dne 28. března 1946 byl v Praze zahájen 8. sjezd KSČ. Hlavní referát *O dnešní situaci* přednesl Klement Gottwald, který především zdůraznil nutnost dokončení národně demokratické revoluce a důsledné trvání na modelu lidové demokracie. 30. března 1946 následovala schůzka vedení Demokratické strany s některými bývalými prominenty někdejší Hlinkovy slovenské ľudové strany a na základě později uzavřené dohody (tzv. dubnová dohoda z 5. 4. 1946) někteří z nich (Ján Kempný, Miloš Bugár) obsadili funkce generálních tajemníků Demokratické strany. Během těchto jednání došlo i k dohodě o výměně podpory luďáckého voličstva za pozdější změny ve slovenském školství, kde mělo postupně dojít k eliminaci státního modelu a návratu kléru do škol. Dubnová dohoda vyvolala silné napětí mezi demokraty a komunisty a byla počátkem slovenské vnitropolitické krize, která doznívala ještě i poté, co Jozef Lettrich na konci roku 1947 tuto dohodu vypověděl. 1. dubna 1946 začal v Praze sjezd lidovců, který personálně i programově potvrdil dosavadní politiku strany a její křesťansko-sociální ráz.

Dne 11. dubna 1946 začalo jednat prozatímní Národní shromáždění, které schválilo zákon o Ústavodárném národním shromáždění, jež mělo být zvoleno podle všeobecného, rovného, přímého a tajného hlasovacího práva. Blížící se volby vyvolaly aktivitu zejména komunistů a jim podléhajících organizací. 19. dubna 1946 byl zahájen první všeodborový sjezd ROH, který podpořil levicový vývoj a vyzval ke sjednocení českých a slovenských odborů, což legitimizoval 16. května 1946 parlament přijetím zákona o jednotné československé odborové organizaci. 3. května 1946 se konalo zasedání ÚV KSČ, které schválilo kandidátku strany pro volby a zahájilo intenzivní agitaci zejména mezi inteligencí pod heslem *Kultura patří národu a lidu*, v jejímž rámci proběhla anketa na téma *Můj poměr ke KSČ*. Podobnou akci zahájili komunisté také na Slovensku, jejím počátkem byl 23. dubna 1946 sjezd kulturních pracovníků z řad KSS. Následovalo předvolební provolání ÚV KSČ *26. května všichni s komunisty za šťastnou a silnou Republiku československou* z 12. května 1946 a *Májové poselství kulturních pracovníků českému lidu* o tři dny později.

Předvolební kampaň se však přes uzavřené dohody o „slušném chování" neomezovala jen na proklamace, deklarace a programová prohlášení, ale také přinesla řadu dosti ostrých vystoupení, která ilustrovala skutečné poměry uvnitř Národní fronty. Jedním z důvodů, alespoň v českém prostředí, byl sílící konflikt mezi komunisty, resp. jejich pojetím levicové politiky, a národními socialisty, kteří chtěli komunisty vytlačit z postavení politického hegemona. Na Slovensku zase došlo k velmi ostrým konfliktům mezi demokraty a komunisty, které často končily vzájemnými fyzickými inzultacemi.

Květnové volby znamenaly jednoznačný úspěch komunistů (KSČ i KSS), kteří obdrželi celkem 114 poslaneckých míst v novém parlamentu, přičemž velmi vysoké procento hlasů získali na venkově, o který se chtěli rozdělit lidovci i národní socialisté jako o „pozůstalost" po agrární straně. Naopak velmi slabé výsledky zaznamenali komunisté na Slovensku, kde dosáhli méně než poloviny hlasů dalších stran. Výsledek voleb nevyplýval ani tolik z toho, že by občanské strany byly horší, ale především z toho, že nedokázaly nebo nechtěly přizpůsobit svou taktiku specifice doby a oslovit lidi tím, co chtěli slyšet: ujištění, že se nebudou opakovat problémy předválečného období a že jejich politika je konkrétní zárukou lepší budoucnosti. Vliv mělo také to,

Tab. 18 – **Československé parlamentní volby z 26. 5. 1946**

strana	% hlasů v českých zemích	% hlasů celostátně	počet křesel
KSČ	40,2	31,05	93
národní socialisté	23,6	18,29	55
lidová strana	20,2	15,64	46
sociální demokracie	15,5	12,05	37
	% hlasů na Slovensku		
Demokratická strana	62,00	14,07	43
KSS	30,37	6,89	21
Strana slobody	3,73	0,85	3
Strana práce	3,11	0,71	2
celkem			300

Zdroj: Kaplan K., Nekrvavá revoluce, Praha 1993, s. 60

že na rozdíl od komunistů, kteří se stále prezentovali jako sevřená a dobře organizovaná síla (1 120 000 členů v celém Československu), ostatní strany se buď vyčerpávaly ve vzájemných sporech nebo teprve dotvářely svou vlastní organizační strukturu.

Výsledky voleb vedly komunisty z KSČ i KSS k jednoznačnému, velmi optimistickému, byť rozdílně motivovanému závěru: Národní frontu jako spolupráci již nepotřebují a budou usilovat o své vlastní a velké volební vítězství. Jestliže KSČ k tomuto závěru vedly volební výsledky, pak KSS také, avšak v tom smyslu, že předpokladem úspěchu je likvidace Demokratické strany. Ostatní, především české politické strany, zpytovaly svědomí. Národní socialisté si uvědomili nereálnost své ambice a začali trvat na zachování Národní fronty jako prostředí neutralizace komunistických aspirací. Lidovci prošli vnitřní krizí, kdy se skupina kolem H. Koželuhové vzbouřila proti vedení strany, které protesty využilo ke svolání mimořádného sjezdu. Sociální demokracie prožívala jistý šok, který vyústil v útocích na předsedu Fierlingera jako na osobu zodpovědnou za připoutání strany ke komunistům a smazání její specifiky. Demokratická strana na Slovensku oslavovala úspěch, který se však měl ukázat jako velmi problematický. Volby přesto neznamenaly jednoznačné rozhodnutí na československé politické scéně.

Neúspěšné strany vsadily na to, v dané chvíli nepřesně, že levicová eufo-

rie opadá, zatímco komunisté počítali, a jak ukázaly jejich volební výsledky oprávněně, s kulminací této vlny. K jejímu opadávání skutečně došlo, avšak později, a svým způsobem teprve poté začínal skutečně urputný politický boj. Základní nevýhodou, do které se nekomunistické strany dostaly, a jistou československou specifikou ve srovnání třeba s Polskem či Maďarskem, však bylo, že právě ony nyní potřebovaly Národní frontu, aby jejím prostřednictvím omezovaly komunisty. To však mělo být mnohem těžší než před volbami, po kterých KSČ a KSS ovládly lokální a regionální národní výbory: asi ve 38 % místních národních výborů měli komunisté absolutní většinu, ze 163 předsedů okresních národních výborů bylo 127 komunistů. Tato taktika usměrňování komunistů prostřednictvím Národní fronty navíc předpokládala úzkou spolupráci mezi nekomunistickými stranami, což nebylo vůbec samozřejmé a jednoduché.

Ustavující schůze Ústavodárného národního shromáždění se konala 18. června 1946 a do jeho čela byl zvolen Antonín Zápotocký, o den později byl prezidentem republiky zvolen Edvard Beneš, jako jediný kandidát navržený Národní frontou. Beneš přijal Fierlingerovu demisi a pověřil Klementa Gottwalda sestavením nové vlády. Vláda se sešla 2. července 1946 a tvořilo ji devět komunistických ministrů, po čtyřech křeslech získali národní socialisté, lidovci a slovenští demokraté, sociální demokracie měla tři místa, bez stranické příslušnosti vstoupili do vlády Jan Masaryk jako ministr zahraničí a Ludvík Svoboda jako ministr národní obrany. Premiér Gottwald vystoupil o šest dní později s vládním programem, který zahrnoval vlastně jen dva základní okruhy: přípravu nové ústavy, kodifikující lidově demokratické reálie, a přípravu dvouletého plánu obnovy na léta 1947–1948, jehož cílem mělo být obnovení, popřípadě překročení předválečného potenciálu průmyslové a zemědělské výroby (průmysl byl dosud na 50 % a zemědělství asi na 62 % předválečné úrovně). Parlament tento vládní program 11. června 1946 akceptoval a 25. října 1946 jej naplnil schválením zákona o dvouletém plánu, který obsahoval první náznaky zesíleného státního dirigismu v ekonomice. Nutno dodat, že tento trend umožnily konfiskace a znárodnění, zahájené o několik měsíců dříve, které převedly značnou část hospodářského potenciálu do rukou státu.

Po volbách nebylo pro komunisty příliš obtížné odhadnout záměry svých spíše než partnerů teď již politických protivníků, i když stále nebyli připraveni na uskutečnění násilného převratu. V obavě před spojením české a slovenské „pravice" s částí sociální demokracie a vytvoření většiny, která by v rámci demokratických pravidel mohla radikální levici neutralizovat, sáhli proto k postupu, který byl vložen do jiného politického problému. Tím se stala slovenská otázka, to jest již zmíněná česko-slovenská asymetrie, která byla trnem v oku i českým nekomunistickým stranám v jejich státoprávním sporu se slovenskou pravicí. Již při jednáních o rozdělení ministerských křesel komunisté a české politické strany donutili slovenské demokraty, aby 24. června 1946 uzavřeli dohodu, že slovenský Sbor pověřenců a Slovenská národní rada budou přímo podřízeny československé vládě.

Změna vnitropolitických parametrů československého vývoje proběhla v době, kdy se začaly měnit mezinárodní poměry. Západní státy respektovaly příslušnost Československa k sovětské zájmové oblasti a i když neměly

zájem o komunistickou dominanci, na druhé straně nemohly a ani nevyvíjely příliš velké úsilí, aby jí popřípadě zabránily. Pro československou politiku mělo sovětské spojenectví, nejen s ohledem na to, že bylo akceptováno Západem, značný význam v tom, že bylo považováno za jedinou garanci proti obnově německých či maďarských ambicí ve středoevropském prostoru. SSSR svou zónu stabilizoval dokonale a všechny země přinutil, aby se vzdaly svých předválečných sporů a křivd. Moskva k tomuto účelu využívala systém spojeneckých smluv, které buď uzavírala s těmito státy nebo ke kterým tyto státy nutila, aby je uzavíraly mezi sebou. Československo podle vzoru „vánoční smlouvy" se Sovětským svazem uzavíralo další smlouvy se zeměmi středovýchodní Evropy: 9. května 1946 s Jugoslávií, 10. března 1947 s Polskem, 23. dubna 1948 s Bulharskem, 21. července 1948 s Rumunskem a 16. dubna 1949 s Maďarskem.

Fakt, že západní státy tento prostor vyklidily nejprve vojensky a poté i politicky, znamenal pro nekomunistické strany ztrátu jejich podpory. Situace však zdaleka nebyla takto jednoznačná, protože i tyto strany chtěly využívat, dle své představy, Československo jako „most" mezi Východem a Západem a uplatnit se v sovětském hospodářském prostoru, zvláště když pařížská mírová konference naznačila ústup západních zemí z této oblasti. V září 1946 ukončily Spojené státy odprodej přebytečných vojenských zásob československé vládě, od října přestaly poskytovat na nákupy těchto zásob úvěry a přerušily i jednání o další půjčce ve výši 50 miliónů dolarů na dovoz průmyslového vybavení a surovin ze Spojených států. Západní postoj spočíval na československé schopnosti vypořádat se s důsledky znárodnění pro zahraniční vlastníky: nevyrovnaný účet byl jak signálem určitých tendencí ve společnosti, tak *de facto* uměle vytvořeným a nesplaceným dluhem.

Rozvoj hospodářských vztahů se Západem se při stavu československé ekonomiky mohl odehrávat na základě přímých plateb, které ovšem vyčerpávaly devizové zásoby, což poskytlo komunistům opět prostor ke kritice prozápadní orientace. Jestliže ještě v roce 1946 vykázal zahraniční obchod zisk ve výši 3,975 miliardy korun, poté vzrostl dovoz ze západních zemí a v roce 1947 skončila obchodní výměna celkovou ztrátou 370 000 korun. Tato vcelku zanedbatelná ztráta (a fakticky celkově vyrovnaná bilance) však v sobě skrývala ohromnou nerovnováhu vůči Západu: schodek 1,705 miliardy korun ve vztahu k USA a 1,536 miliardy vůči Velké Británii. Nešlo jen o to, že občanské strany, orientující se na Západ, mohly jen těžko tato fakta vstřebat či jim oponovat, když navíc obchodní propad poškozoval domácí ekonomiku a životní úroveň. Pro komunisty se objevila vynikající záminka, jak redukovat vztahy se západním světem, neutralizovat prozápadní segmenty československé společnosti a ekonomiky. Na této bázi pak bylo možné začít formulovat základní principy nové zahraniční politiky, která by Československo trvale držela v sovětské blízkosti.

V této rovině se komunistický přístup poprvé projevil na jaře 1947 v souvislosti s přípravou nové československo-francouzské spojenecké smlouvy. KSČ nebyla tato smlouva příliš po chuti, ale protože se jednalo o člena spojenecké koalice, mohla se opřít teprve o formální a nechtěný, avšak citlivý lapsus, který vycházel z analogické textace britsko-francouzské spojenecké smlouvy z 4. března 1947 (dunkirská smlouva), a ve svém důsledku znamenal, že smlouva by nezaručovala okamžitou pomoc proti německému útoku. Odkazem na Mnichov komunisté schválení smlouvy zamítli a celou causu dovedli až ke konzultacím se Stalinem, který při Gottwaldově návštěvě Moskvy 9. července 1947 francouzský návrh zamítl. Odpor proti smlouvě vzešel ale i z druhé strany, od francouzských komunistů. Ti smlouvu považovali za posílení francouzské pravice a s ohledem na to, že byli v květnu 1947 vytěsněni z vlády, chtěli její podpis odložit až na dobu po svém případném návratu do ní.

Poslední možností, jak udržet hospodářské vztahy se západním světem, měl být Marshallův plán. Československá vláda původně přijala 7. července 1947 pozvání na pařížskou konferenci o Marshallově plánu, avšak hned dva dny poté československá delegace odjela do Moskvy (K. Gottwald, J. Masaryk a P. Drtina), kde jí Stalin sdělil, že účast na plánu považuje za porušení spojenecké smlouvy. Pod tímto nátlakem pak československá delegace oznámila 10. července 1947 stažení své žádosti.

Odstoupení od Marshallova plánu znamenalo další redukci vztahů se západním světem v době, kdy Československo procházelo závažnými hospodářskými problémy (obchodní konkurence, smíšený, resp. nový systém řízení ekonomiky), ke kterým se v létě 1947 přidalo kruté sucho. Československá vláda zahájila jednání s americkou stranou o poskytnutí půjčky na nákup obilí a úvěru na krytí této půjčky, avšak americká reakce byla buď neurčitá nebo podmíněná řešením znárodněných majetků, sjednáním obchodní smlouvy a ukončením protiamerických výpadů tisku. Naopak velmi rychle reagovala Moskva, kde byla po podzimních jednáních 11. prosince 1947 podepsána československo-sovětská hospodářská smlouva. Československo dostalo ze sovětských zásob potřebné množství obilí, důležitější však bylo to, že z dlouhodobého hlediska se nejprve zahraniční obchod a poté i celková systémová hospodářská proměna Československa začínaly nevratně orientovat na východ. Neposkytnuté americké dolary a příliv sovětského obilí využila KSČ jako argumentu k propagandistické kampani proti občanským stranám.

Komunistické ambice se stále výrazněji začínaly propojovat také se změnami v zahraničí, kdy sílící napětí mezi velmocemi spolu s faktem sovětské dominance ve střední Evropě vytvářely prostředí, v němž československá pozice mezi Východem a Západem postupně ztrácela na významu. V sousedních zemích měli již místní komunisté určitý náskok: v Polsku mezi re-

ferendem z léta 1946 a parlamentními volbami v lednu 1947 a v Maďarsku mezi emigrací premiéra Nagye na jaře 1947 a parlamentními volbami v srpnu téhož roku došlo ke konečné likvidaci opozičních agrárních stran a v sovětské okupační zóně Německa sjednocená levice budovala pod vedením komunistů nový a separátní politický model. Československo bylo v tomto ohledu pozadu, avšak zesilování sovětského tlaku se postupně projevovalo i tady a možnost, že by západní státy riskovaly kvůli němu konflikt, byla pramalá. Bylo tedy málo pravděpodobné, že by zůstalo pozadu i dál, protože představa vnitřně nezměněného Československa jako klínu mezi Maďarskem a Polskem, které představovaly klíčovou sovětskou komunikaci do Německa a Rakouska, byla málo reálná. Šlo však o to, jak daleko změny půjdou.

Ofenziva KSČ byla možná jednak v důsledku volebního vítězství, které v právním slova smyslu zjednodušilo pronikání komunistů do státního mechanismu, jednak nutná s ohledem na to, že jak vnitropolitický vývoj, tak pohled k sousedům ovlivňovaly postupné opadávání sympatií vůči radikální levici. Komunisté za této situace zvolili postup, který spojoval jejich revoluční ambice s národními akcenty ve zvláštní československé cestě k socialismu, jejíž podobu nastínilo zasedání ÚV KSČ již v lednu 1947. Praktická politika pak začínala spojovat snahu udržet si mocenskou pozici se snahou působit jako autochtonní komunisté v podobě jakéhosi radikálního gradualismu, který se projevil například ve vyhlášení tzv. hradeckého programu. S tímto programem vystoupil v Hradci Králové komunistický ministr zemědělství Július Ďuriš 4. dubna 1947 a požadoval v něm ukončení konfiskací pozemkových majetků a radikální pozemkovou reformu, zahrnující rozlohy nad 50 hektarů. Cílem tohoto programu bylo udržení podpory venkova a současně rozvrat sociální báze nekomunistických politických stran.

Následně začali komunisté uplatňovat politiku subverze vůči ostatním stranám. I zde byl cíl jednoznačný: zabránit vzniku silné politické alternativy s pravostředovou orientací. Podobně jako v okolních zemích se uvnitř těchto stran utvářely skupiny, které je měly rozkládat zevnitř a pod záminkou boje proti reakčním elementům manipulovat ve prospěch komunistických záměrů. Řada těchto lidí byla přímo řízena z Moskvy.

Na zasedání ÚV KSČ z 21. srpna 1947 prezentoval Rudolf Slánský taktický plán, založený na tezi, že zmíněné strany usilují o likvidaci koalice a sestavení bezpartijní úřednické vlády. Tomuto postupu se mělo čelit vytvářením levicových frakcí ve stranách, počínaje sociální demokracií, a souběžnou prověrkovou akcí jejich členstva s průvodní selekcí lidí vhodných k další spolupráci.

Tento postup dostal významný impuls vytvořením Informbyra v září 1947, které vyvolalo zesílenou koordinaci postupu jednotlivých komunistických stran a sovětský tlak na to, aby postupovaly podle jednoho modelu

a vyrovnaly vývojové parametry svých zemí do řady. KSČ se stala terčem kritiky za přílišné lpění na parlamentních metodách politického boje i za koncepci národního socialismu, což s ohledem na uplatňovanou subverzi může vypadat jako eufemismus, pokud nevezmeme v úvahu, že v ostatních zemích v této době komunistické strany již zcela otevřeně likvidovaly opoziční seskupení (v září 1947 byl v Bulharsku popraven vůdce opozice Nikola Petkov). KSČ se k zasedání Informbyra vyjádřila na počátku října 1947 a kritiku akceptovala v podobě vypracování ofenzivní koncepce, která znamenala urychlení vnitropolitických i strukturálních proměn československé společnosti prostřednictvím seriálu mocenských konfrontací.

Komunisté využili hospodářských potíží, spojených se suchem, neúrodou a zastavenými finančními toky ze západních zemí a současně přitvrdili ve slovenské otázce. Z hospodářských potíží obvinili spekulanty, čili soukromý sektor v obchodu, průmyslu a zemědělství (analogický postup nacházíme v Maďarsku a Polsku) a na podzim 1947 zahájili kampaň za vypsání tzv. milionářské daně, tj. kompenzace problémů zvláštní daní pro majetné vrstvy.

Ve stejné době ministerstvo vnitra přišlo s „odhalením" protistátního spiknutí na Slovensku, kde se Demokratická strana ve spojení se skupinami bývalých hlinkovců a jejich emigrací měla údajně pokoušet o puč s cílem narušení poválečné rekonstrukce a rozbití Československo. Tyto skupiny sice na Slovensku i mimo něj působily, dokonce se spojovaly i s banderovskými bojůvkami, procházejícími přes Slovensko z Polska a sovětské Ukrajiny (tzv. bílí partyzáni) do Německa a Rakouska (zbytky Ukrajinské povstalecké armády, zničené po společných akcích československé, polské a sovětské armády v rámci tzv. Akce B). Šlo sice o periferní záležitost, která nemohla ohrozit ani bezpečnost, ani celistvost státu, ale na druhé straně udržovala napětí mezi slovenskými demokraty a českými politickými stranami. Ty po volbách v květnu 1946 uzavřely jakýsi preventivní pakt proti politice Demokratické strany, kterou, vzhledem k tomu, že při ní působila demokraticky orientovaná část katolických členů bývalého HSĽS, podezíraly z udržování slovenského separatismu při životě.

Tyto aktivity však mohly Noskovu ministerstvu vnitra posloužit jako vhodná záminka k útoku na Demokratickou stranu jako prodloužení či legální pokračování HSĽS, který měl oslabit její pozici na Slovensku poté, co tu vyhrála parlamentní volby. Kampaň se však po jistou dobu odkládala. Po volbách se Demokratická strana stala součástí vládní koalice, což spolu s třetími pražskými dohodami z 28. června 1946 její možnosti poněkud omezilo. Komunisté se pokusili vymanévrovat slovenské demokraty a rozbít jejich spojenectví se slovenskými katolíky nejprve prostřednictvím procesu s bývalým prezidentem Slovenského státu Jozefem Tisem (Demokratická strana přislíbila katolíkům prosadit jeho omilostnění v případě rozsudku smrti).

Nátlak komunistů na vynesení rozsudku smrti a Tisova poprava 18. dubna 1947 však měly zcela opačný důsledek. Spojenectví demokratů a katolíků na Slovensku bylo naopak posíleno a komunisté sáhli po spiknutí. Útoky proti Demokratické strany začaly již na počátku léta 1947 a vyvrcholily v září, kdy se Státní bezpečnost pokusila kompromitovat členy jejího vedení, Miloše Bugára, Jána Kempného, Jozefa Staška a Jána Ursínyho jako osoby, které udržují spojení s HSLS a její emigrací a připravují osamostatnění Slovenska. Všichni zmínění však byli členy parlamentu a komunisté museli nejprve dosáhnout ztráty jejich poslanecké imunity. Bugár a Kempný situaci vyřešili tím, že se dobrovolně vydali soudnímu stíhání a Státní bezpečnosti se tak vyhnuli, protože jejich věc ležela v rukou ministerstva spravedlnosti, vedeného Prokopem Drtinou. Staško byl dočasně zadržen i přesto, že požíval práva imunity, propuštěn a poté znovu zadržen v listopadu, stále jako poslanec. Ursíny byl zatčen po zbavení poslanecké imunity teprve v březnu 1948, ale všechna obvinění odmítl.

Pokus o vykonstruované spiknutí souvisel se snahou komunistů dodržet „jízdní plán", který v té době úspěšně naplňovaly komunistické strany v ostatních zemích pod sovětskou kontrolou. Snaha eliminovat politické oponenty prostřednictvím obvinění ze spojení s „fašistickými živly" však v Československu vyšla naprázdno. Přesto, že tzv. slovenské spiknutí bylo v Čechách spojeno s dalšími případy tzv. výbušninové či třaskavinové aféry (pokus o atentát na ministry Prokopa Drtinu, Petra Zenkla a Jana Masaryka) v září 1947 a s tzv. mosteckou aférou (pokus o kompromitaci národních socialistů obviněním ze spolupráce s českou pravicovou emigrací ve prospěch americké špionáže) v listopadu téhož roku, výsledku srovnatelného s Polskem, Maďarskem, Bulharskem či Rumunskem komunisté nedosáhli. Jejich pokus o politickou diverzi prostřednictvím Státní bezpečnosti selhal a měl dokonce kontraproduktivní výsledky.

Nekomunistické strany kampaň proti Demokratické straně odmítly a do důsledku si uvědomily, že vzájemné česko-slovenské averze představují pro KSČ i KSS živnou půdu. Vykonstruovaná spiknutí měla za následek skutečnost, že preventivní český pakt proti nebezpečí slovenského separatismu se rozpadl a byl nahrazen vznikajícím paktem proti oběma komunistickým stranám, na kterém se podíleli národní socialisté, lidovci a slovenští demokraté. K paktu se dokonce záhy připojila sociální demokracie, když v listopadu 1947 bylo na jejím 21. sjezdu vyřazeno ze hry Fierlingerovo prokomunistické křídlo a nové vedení Bohumila Laušmana bylo ochotné s tímto blokem spolupracovat. Jeho ustavení však po založení Informbyra již jen těžko mohlo něco změnit na budoucím vývoji. Československo se ocitlo v rodícím se sovětském bloku a o jeho osudu se rozhodovalo jinde. Resistence české a slovenské politiky vůči politické a bezpečnostní subverzi komunistů však naznačovala, že souboj mezi maximalistickým a minimalistickým nábojem

lidové demokracie mohl mít za příznivějších zahraničních okolností a při důraznějším postupu nekomunistů docela jiný výsledek.

Občanské strany se totiž komunistům pokoušely bránit již od léta 1947, kdy vynucené odstoupení od Marshallova plánu, následované založením Informbyra, již jen málokoho nechávalo na pochybách o cílech komunistické politiky. Národní socialisté deklarovali 18. července 1947, že se nadále cítí zavázáni vůči Sovětskému svazu, nicméně jsou odhodláni bránit ústavní demokratické principy československého státu. Následovala dohoda o spolupráci proti komunistům s lidovou stranou a slovenskými demokraty a na konci srpna národní socialisté vedli jednání s demokraticky orientovanou generalitou a vysokými důstojníky armády (Heliodor Píka, Karel Klapálek, František Moravec) o její možnosti zasáhnout proti případnému pokusu komunistů o puč. Vytvořit skutečně pevný politický blok, který by se byl schopen komunistům postavit způsobem, kterým k tomu došlo například ve Finsku, se však nepodařilo. Když se 12. září 1947 radikální část poslaneckého klubu lidovců vyslovila pro založení takového seskupení spolu s národními socialisty a demokratickou stranou, byl tento pokus potlačen ve prospěch pokračující spolupráce všech politických stran. I další jednání mezi stranami na věci příliš nezměnila a spoléhání na prezidenta Beneše, který vystupoval jako nadstranická instituce a mezi stranami neměl ani partnery schopné soustředění na věc, bylo iluzorní.

Svou roli tu znovu hrál slovenský faktor neboli snaha neotevírat existující asymetrii československých a slovenských politických institucí, doplněná často malichernými spory mezi českými a slovenskými politiky, plody začínala komunistům přinášet politická subverze a samozřejmě měla KSČ za zády sovětskou podporu. Tam, kde nestačily klasické způsoby politického boje ani subverze, se do vysoké politiky začaly dostávat teroristické a vyděračské metody, jejichž dokladem byla v září 1947 již zmíněná proslulá aféra s balíčky pro ministry Petra Zenkla, Prokopa Drtinu a Jana Masaryka, které obsahovaly trhaviny. Na pokus donutit ministerstvo vnitra k objasnění této causy, kterou národní socialisté označili jako pokus o atentát, reagoval ministr Nosek buď její bagatelizací nebo připisováním samotným národním socialistům. Aby se ministři za občanské strany „nebáli", přidělilo jim ministerstvo vnitra osobní ochranu, složenou z věrných členů KSČ, kteří od té doby mohli o pohybu a činnosti svých chráněnců pravidelně informovat své nadřízené.

Jestliže se od podzimu 1947 rýsovala poměrně zřetelná čára mezi komunisty a blokem lidovců, národních socialistů a slovenských demokratů, zdaleka jasno nebylo v případě sociální demokracie, která se začínala štěpit. Pohyb vyvolaly spory kolem milionářské dávky, kdy vedení strany uzavřelo 11. září 1947 smlouvu s KSČ o společném postupu, kterou odsoudily ostatní strany, ale také většina členské základny sociální demokracie. Spor mezi le-

vým a pravým křídlem, který komunistům odhalil personální a názorové poměry v této straně, měl řešit stranický sjezd. Komunisté na něj v předstihu začali připravovat „své" sociální demokraty, kteří měli vedení strany v čele se Zdeňkem Fierlingerem podpořit. Aktivita KSČ vycházela z poznání, že skupina kolem Fierlingera rozhodně není v převaze a že výsledek kontroverze nebude asi příliš povzbudivý. To 21. sjezd sociální demokracie z 14.–16. listopadu 1947 plně potvrdil, když bylo prokomunistické křídlo poraženo a novým předsedou strany se stal Bohumil Laušman. Na druhé straně však KSČ vytěžila z této situace jinou výhodu, když Laušman a Fierlinger po dohodě rezignovali na svá vládní křesla, aby uklidnili poměry ve straně, a na jejich místa přišli František Tymeš a Ludmila Jankovcová, zastánci spolupráce s KSČ. Sociální demokracie tak sice prokomunistickou skupinu neutralizovala, avšak přišla o vliv ve vládě. Vzhledem k rozdílu mezi oběma stranami co do chápání pojmu socialismus a způsobu jeho uskutečnění (komunistická *revoluce* proti sociálně demokratické *evoluci*) šlo o závažný přesun.

Krátce poté vystoupilo několik Fierlingerových stoupenců s kritikou sjezdu, což komunisty opět vrátilo do hry o vliv v sociálně demokratické straně. Od listopadu se KSČ začala věnovat sociální demokracii ve zvýšené míře, svým lidem v ní dala příkaz, aby zajistili co největší možnou podporu Fierlingerovy skupiny a snažila se dosáhnout svolání mimořádného sjezdu, který by pravici eliminoval. Na počátku roku 1948 pak komunisté dosáhli toho, že levice sociální demokracie prosadila závazné usnesení o striktním plnění dohody ze září minulého roku, což pravici omezilo v její schopnosti stranu ovládat. KSČ se tímto způsobem „starala" také o národní socialisty, kteří s ní začali jednat od podzimu 1946, kdy určitou spolupráci byli ochotni vyměnit za to, že komunisté omezí vliv sociálních demokratů v hospodářských institucích znárodněného sektoru v jejich prospěch. Ke konci roku 1947 se uvnitř strany již objevila zformovaná levicová frakce. Podobným způsobem se až od přelomu let 1947–1948 začala formovat levicová skupina v lidové straně kolem Aloise Petra a pátera Jana Plojhara.

Manipulace uvnitř politického spektra však ani spolu s dosavadními zisky v hospodářské sféře stále nezaručovaly komunistům mocenský monopol. Vytvářely však určitý předpoklad postavení, kterého museli dosáhnout, protože poměry se měnily v jejich neprospěch: na parlamentní půdě začali ztrácet a také jejich podpora mezi obyvatelstvem se zmenšovala. První kroky razantnějšího postupu směřovaly proti základním ústavním svobodám. Na konci roku 1947 začalo ministerstvo informací, vedené komunistou Václavem Kopeckým, podávat trestní oznámení na tiskové přečiny směřující proti veřejnému zájmu, současně KSČ připravovala návrh nového zákona na ochranu lidově demokratického zřízení, který opět srovnatelně s okolními zeměmi ponechával zásadní věci na definici, vytvořené vládnoucím politickým sub-

jektem. Jak se tento subjekt dostane k moci a jak ji bude vykonávat, naznačilo jednání ÚV KSČ z 11. prosince 1947, kde zaznělo, že strana musí získat převahu bez ohledu na parlamentní procedury. Nyní již začal rozhodovat čas, kdy dojde k pokusu o zlom. K rozhodujícímu střetu došlo v únoru 1948.

Záminku poskytly události, které se již delší dobu odehrávaly na ministerstvu vnitra. Jelikož resort byl v rukou KSČ, ministr Nosek se především snažil obsadit jej spolehlivými lidmi, zatímco ostatní strany jej za to kritizovaly. Kritika však byla ztížená tím, že každá strana měla monopol na určitý resort a výtky na adresu vnitra mohla KSČ odmítat tím, že se také do věcí ostatních ministerstev neplete, což však mohlo platit za jiných poměrů a v případě jiného ministerstva. 13. února 1948 se občanské strany rozhodly proti Václavu Noskovi zasáhnout a přišly do vlády s návrhem na zrušení nedávných personálních změn. Ministr se však odmítl požadavku podřídit, takže jej vláda o čtyři dny později zopakovala. Premiér Gottwald prohlásil, že je Nosek nemocen a KSČ současně zahájila kampaň s tvrzením, že hrozí jmenování úřednické vlády a prosazení reakčních sil do vlády. 19. února 1948 přiletěl do Prahy náměstek sovětského ministra zahraničí Valerian A. Zorin se Stalinovou instrukcí, aby komunisté využili krize k získání mocenského monopolu a pokud by to nešlo, aby požádali Moskvu o vojenskou pomoc. Ve stejný den vyjádřil americký velvyslanec L. A. Steinhardt přesvědčení, že Československo si ještě rozmyslí svou účast na Marshallově plánu. Podporu, i když nesouměřitelnou, tak dostaly obě strany konfliktu, ale lišily se především jejich vnitřní možnosti a schopnosti.

Lidovci, národní socialisté a slovenští demokraté, stojící proti ministerstvu vnitra, se rozhodli převzít iniciativu do svých rukou a 20. února po čtyřech ministrech z každé z těchto stran podalo demisi ve snaze zamezit komunistické obstrukci vládního návrhu, vyvolat vládní krizi, odstoupení vlády a nové volby. Jelikož však demisi nepodala ani polovina z dvaceti šesti ministrů, KSČ tohoto faktu využila k protiakci. Premiér se obrátil na prezidenta, aby demisi přijal a „zbytkovou" vládu pouze doplnil podle jeho návrhu novými ministry. O jejich vztahu ke KSČ by nebylo pochyb, a to bez ohledu na stranickou příslušnost, protože své plody přinášela předchozí politická subverze v ostatních stranách. Komunisté na svou podporu také organizovali nátlakové akce, jak různé stávky a demonstrace, tak i tzv. akční výbory, které z veřejných institucí začaly vytlačovat jejich protivníky. Jako významné se ukázalo předchozí ovládnutí odborové centrály, která 22. února 1948 uspořádala sjezd závodních rad a na podporu KSČ vyhlásila na 25. února jednohodinovou generální stávku. Nakonec samotné ministerstvo vnitra, které bylo příčinou krize, aktivizovalo některé složky a začalo zasahovat proti oponentům, podobná situace vznikla i v armádě, kterou ministr národní obrany na jedné straně neutralizoval, aby stála „mimo" konflikt, na druhé straně se však nemalé množství armádní výzbroje dostalo do rukou tzv. li-

dových milic, paramilitárních bojůvek, jistících KSČ na podnikové úrovni a poté i na ulici.

Souhrn všech těchto aktivit, podložený řadou předchozích kroků, měl na ty strany, které chtěly z krize těžit, zničující účinek, což platilo také pro veřejnost, která se sice několikrát pokusila čelit útoku komunistů (studentské demonstrace a pochod studentů na Hrad), avšak bezpečnost a milice tyto pokusy o odpor rychle likvidovaly. Jedinou nadějí se zdál být prezident Beneš, ale jeho pozice byla složitá. Jelikož lidovci, národní socialisté a Demokratická strana opustili vládu jako menšinové seskupení a bez domluvy se sociální demokracií a Janem Masarykem, komunisté mohli operovat tím, že stále mají většinu a podle ústavy tak není nutné vypisovat volby, ale pouze vládu rekonstruovat. Prezident pak buď mohl vládu rozpustit, vypsat volby



Patrně nejproslulejší fotografie z únorového puče v Praze. Premiér K. Gottwald hovoří 25. února 1948 k demonstrantům na Staroměstském náměstí. Vedle něj stál náměstek ministra zahraničí, slovenský komunista V. Clementis. Když však byl v roce 1952 po zinscenovaném procesu popraven, byl z fotografie vyretušován...

a vystavit se tak kritice KSČ za neústavní postup a navíc riskovat ještě rozsáhlejší nepokoje a sovětský zásah nebo, což zvolil jako řešení krize, demisi dvanácti ministrů přijmout a umožnit Gottwaldovi vládu rekonstruovat pod podmínkou, že bude zachována ústava a v nově vládě budou nadále zastoupeny všechny strany Národní fronty. Gottwald přislíbil tyto podmínky akceptovat a když prezident 25. února 1948 demisi přijal, jmenoval nové ministry, kteří již byli přívrženci komunistů.

Mezi nově jmenovanými ministry byli čtyři členové sociální demokracie, dva lidovci, dva národní socialisté, jeden příslušník slovenské Strany slobo-

dy a jeden z Demokratické strany, dva ministři, Jan Masaryk a Ludvík Svoboda, vstoupili do vlády jako bezpartijní, druhý z nich zakrátko vstoupil do KSČ. Strany „obrozené" Národní fronty, jejíž akční výbor byl ustaven v Praze a Bratislavě 25. února, byly již jen stínem původních stran. Lidovou stranu ovládl v době krize akční výbor, vedený Josefem Plojharem a Aloisem Petrem, který 26. února 1948 vydal prohlášení, že strana se stává nedílnou součástí nové Národní fronty. Národní socialisté kladli odpor do 27. února, kdy byl ustaven akční výbor této strany (Alois Neumann a Emanuel Šlechta), který ohlásil vstup do Národní fronty pod novým názvem *Československá strana socialistická* (ke změně došlo 3. března 1948). Ve vedení sociální demokracie došlo 25. února k dohodě mezi levicí (Z. Fierlinger) a centristy (B. Laušman), která vyšachovala ze hry vůči komunistům nepříznivě naladěné členy strany (Václav Majer, František Tymeš). 26. února 1948 vydal slovenský pověřenec pro otázky vnitra prohlášení, že Demokratická strana se bude na vnitropolitických změnách podílet a téhož dne odstoupil z jejího vedení Jozef Lettrich, kterého vystřídal 1. 3. Ján Ševčík. Na troskách Demokratické strany byla 8. března 1948 založena Strana slovenské obrody (*Strana slovenskej obrody*).

Národní shromáždění dalo 10. března 1948 hlasy 230 z 300 poslanců důvěru nové vládě i s jejím programem, který již zahrnoval další znárodňování a radikálnější pozemkovou reformu. Hlasování již probíhalo v atmosféře strachu, kdy bezpečnost zahájila první zatýkání mezi členy občanských stran a řada poslanců se obávala postihu v důsledku případné ztráty poslanecké imunity. Tato úvaha však již byla svým způsobem zbytečná, protože poslanecká imunita i jiné parlamentní principy se postupně stávaly závislými nikoliv na ústavě, ale na loajalitě vůči nové moci. Často ani to nestačilo – ihned po převratu pod záminkou vypořádání se s reakcí rozpoutalo ministerstvo vnitra vlnu represí, zahrnující zatýkání a vyhazovy ze zaměstnání. Během nich za dosud ne zcela objasněných okolností zahynul ministr zahraničí Jan Masaryk, jehož tělo bylo 10. března 1948 nalezeno na nádvoří Černínského paláce pod okny ministerského bytu. Na jeho místo nastoupil komunista Vladimír Clementis.

Záhy poté přistoupila KSČ k systematické eliminaci všech svých protivníků a počínaje tzv. slovenským spiknutím začala klasifikovat a připravovat politické procesy, které začínaly u nejradikálnějších oponentů a končily u nepohodlných členů strany. Likvidační tažení bylo zaměřena nejen adresně a na konkrétní osoby či skupiny, ale také se snažilo zbavit opozici jejího hospodářského zázemí, a tím vlastně i voličstva. 21. března 1948 schválil parlament zemědělskou legislativu, která podle dřívějších požadavků umožnila další konfiskace půdy, o měsíc později, 28. dubna 1948, byly přijaty zákony o pokračujícím znárodňování ve sféře obchodní, stavební a průmyslové. Komunistická perzekuce vyvolala rozsáhlou emigrační vlnu, jež do roku

1949 zahrnula asi 230 000 lidí z Čech i Slovenska, kteří se obávali o svou svobodu a často i život. V této vlně ztratilo Československo řadu významných osobností, jeho intelektuální potenciál byl dále průběžně snižován pokračujícími represemi.

Ani tento postup však nebyl komunistům schopen zaručit, že v blížících se volbách bude jejich faktické mocenské postavení potvrzeno také formálně, protože již několik měsíců před Únorem byl pokles jejich popularity znatelný. Volby, pokud by proběhly regulérně a každá strana do nich šla samostatně, by tuto skutečnost prokázaly. KSČ se také nejprve 22. března 1948 rozhodla jít do voleb samostatně, avšak pod vlivem informací o svém klesajícím renomé toto rozhodnutí 5. dubna 1948 změnila a prosadila volbu jedné společné kandidátky Národní fronty, v jejímž rámci byly mandáty již předem rozděleny v poměru 210 : 90 ve prospěch komunistů. Voličský nesouhlas mohl být vyjádřen pouze vůči kandidátce jako celku odevzdáním prázdného lístku, čili nebylo možné škrtat nebo zatrhávat kandidáty a nesouhlas s komunisty znamenal vyřazení také dalších stran. Zůstávala tak jediná možnost: kdyby většina voličů odevzdala prázdné lístky, volby mohly být neplatné a musely by se organizovat znovu. I to si však KSČ již pohlídala. 30. dubna 1948 komunisté zorganizovali kampaň za manifestační hlasování a znemožňovali využití práva na tajnou volbu, aby lidé neodevzdávali prázdné lístky. Když ani tyto metody nestačily, došlo k úpravám výsledků hlasování, takže tzv. oficiální vyhlášení volebních výsledků tvrdilo, že společná kandidátka získala 86,6 %, bílé lístky dalo 10,4 % a 3 % odevzdaných lístků byla neplatná.

Jako poslední součást kdysi ústavního řádu zůstal na Hradě starý a nemocný prezident Beneš, který již na konci února odejel z Prahy na své sídlo do Sezimova Ústí a hodlal podat demisi. Komunisté jej potřebovali jako zástěrku legitimnosti svých aktivit a demisi mu rozmlouvali. Prezident to na čas akceptoval, protože se domníval, že bude schopen brzdit represe. Když se však i tato možnost ukázala jako iluzorní a jeho úřad vlastně probíhající represe kryl, rozhodl se na konci dubna k rezignaci. Gottwald nesmírně stál o to, aby se rezignace neuskutečnila z důvodů politických, ale ze zdravotních, i když by si mnohem více přál, aby prezident zůstal v úřadě a podepsal novou ústavu, kterou by pak mohl navenek argumentovat jako dokumentem legitimizujícím nový režim. Beneš se však již rozhodl a když parlament 9. května 1948 schválil novou ústavu, odmítl ji podepsat a 7. června 1948 opustil úřad. Úvahu o odchodu za hranice znemožnil Benešovi jeho zhoršující se zdravotní stav a 3. září 1948 prezident zemřel. Benešova smrt a pohřeb 8. září 1948, který byl jednou z posledních příležitostí projevit veřejný nesouhlas s poměry, symbolicky ukončily nejen jeho ideu Československa jako mostu mezi Východem a Západem, ale uzavřely také nadlouho demokratickou kapitolu v dějinách Československa.

Novým prezidentem zvolilo Národní shromáždění 14. června 1948 Klementa Gottwalda, který o den později jmenoval novou vládu v čele s A. Zápotockým. 27. června 1948 následoval slučovací sjezd, resp. pohlcení sociální demokracie komunistickou stranou. Rekonstrukce politického života a definitivní podřízení politických stran a organizací KSČ tím bylo dovršeno. V této době dospěla k vrcholu roztržka mezi Bělehradem a Moskvou, která ve všech zemích rodícího se bloku uspíšila konečnou likvidaci autentického parlamentarismu. Vedení KSČ se v roztržce samozřejmě přiklonilo na stranu Moskvy a Informbyra v rezoluci ústředního výboru ze 13. července 1947. Již od 1. července začalo Informbyro vydávat v Praze českou verzi revue *Za trvalý mír, za lidovou demokracii*. KSČ tímto souhlasem převzala sovětskou tezi o „zostřování třídního boje", čili usilovné vyhledávání a likvidaci nepřátel všeho druhu, ať již skutečných nebo jen domnělých, což opět předpokládalo organizační a personální rekonstrukci resortu vnitra. Poprvé se však represe výrazně a systematicky začaly obracet také do řad KSČ, když Moskva v rámci konsolidace bloku a následného zúčtování se všemi národními cestami, které považovala za lokální varianty titoismu, zahájila rozsáhlou vlnu čistek a politických procesů.

Polsko: o vládu a hranice nebo naopak?

V Polsku již před katynskou aférou působila Polská dělnická strana (*Polska Partia Robotnicza* – PPR, založená 5. 1. 1942), která podle instrukcí Kominterny důsledně vystupovala jako nekomunistická, ale radikální levicová strana, i když byla takřka výlučně složena ze členů předválečné Komunistické strany Polska. Personální spory uvnitř PPR, které se týkaly otázky, zda těžiště činnosti strany bude v Polsku nebo v Moskvě, vyvrcholily v listopadu 1942 neobjasněnou vraždou generálního tajemníka Marceli Nowotka, kterého nahradil Paweł Finder a po jeho zatčení v listopadu 1943 Władysław Gomułka. V období bitvy u Stalingradu se PPR pokusila v únorových jednáních roku 1943 s Delegaturou bez úspěchu prosadit jako regulérní součást podzemí. Po katynské aféře v dubnu 1943 Moskva i komunisté vystoupili s tvrzením, že reakční exil již nereprezentuje polský národ. Londýnská vláda i podzemí čelily tomuto nátlaku přípravami národního povstání s cílem eliminovat německou brannou moc a ovládnout ještě před sovětským příchodem státní správu na celém předválečném území (tzv. Akce Bouře). Část exilu považovala povstání a vystoupení podzemních struktur z konspirace za jedinou obranu proti komunismu, část tvrdila, že se tím jen ulehčí jeho prosazení. Spor nebyl vyřešen, když exil i podzemí vážně oslabily ztráty dvou osobností: 4. června 1943 tragicky zahynul premiér Władysław Sikorski při

leteckém neštěstí v Gibraltaru, dva měsíce předtím došlo k zatčení šéfa Zemské armády (*Armia krajowa)* Stefana Roweckého. Do čela exilové vlády poté 13. července 1943 nastoupil předák lidové strany Stanisław Mikołajczyk, podzemí převzal generál Tadeusz Komorowski (pseudonym Bór).

Na konci listopadu 1943 začala teheránská konference, na níž Spojenci bez konzultace s exilem vyjádřili ochotu nechat Moskvě východní polská území zabraná roku 1939. Winston Churchill k tomuto rozhodnutí dospěl již v březnu 1942, kdy o něm také informoval amerického prezidenta Roosevelta. Tento postoj umožnila předchozí moskevská schůzka premiérů spojeneckých vlád z 19. října – 1. listopadu 1943, která konstatovala, že na územích pod svou okupační správou má každá strana volnou ruku. Moskva poté začala vytvářet nové polské mocenské centrum, kterým se na konci roku 1943 stal Polský národní výbor (*Polski Komitet Narodowy* – PKN), složený z vůdčích osobností prosovětského Svazu polských vlastenců. Sovětská strana v této době trvala na taktice širokých národních front a epizodickým výlevům nemístné a předčasné komunistické ortodoxie udělala přítrž 10. ledna 1944 založením Ústředního byra polských komunistů (*Centralne Biuro Komunistów Polskich* – CBKP), které mělo současně sloužit jako komunikační kanál mezi komunisty v SSSR a Polsku. Potřeba komunikace se projevila ostatně již na konci roku 1943, kdy v době přerušeného radiového spojení s Polskem byla souběžně s Polským národním výborem založena 31. prosince 1943 Zemská národní rada (*Krajowa Rada Narodowa* – KRN), komunisty ovládaný podzemní parlament. Tento akt zaskočil jak PKN, který počítal, že se do Polska dostaví v týlu fronty, tak exil, který 9. ledna 1944 reagoval ustavením Rady národní jednoty (*Rada Jedności Narodowej* – RJN) jako lokálního konkurenta KRN. Moskva nakonec Polský národní výbor zrušila a začala se orientovat na Zemskou národní radu.

Na počátku ledna 1944 vstoupila sovětská armáda do Polska, což dostalo exil do fatální situace. Na východě mezi Vilniusem a Lvovem probíhala tzv. Akce Bouře neboli mobilizace jednotek Zemské armády, které jednak ve spolupráci se sovětskou armádou likvidovaly německý odpor, jednak měly umožnit otevřenou činnost polské podzemní správy. Po ukončení vojenských operací, které probíhaly ke vzájemné spokojenosti, však nastoupily jednotky NKVD a začalo zatýkání, popravy a deportace nebo násilné začleňování členů AK do polské východní armády. Legalizační akce tak skončila neúspěchem. Další rána přišla z britské strany, když premiér Churchill v únoru prohlásil sovětský územní nárok vůči Polsku za oprávněný. Stalin 22. května 1944 prohlásil na setkání s delegací Zemského národního výboru, že exilovou vládu nikdy neuzná, 22. června pak přímo promluvil o potřebě připravit vládu novou. Krátce poté, co sovětská armáda zahájila 20. července 1944 přechod Bugu, ustavil se v Moskvě 21. července 1944 Polský výbor národního osvobození (*Polski Komitet Wyzwolenia Narodowego* –

PKWN), který o den později vydal v Chelmu svůj politický program, tzv. červencový manifest. Začalo období „lublinského" Polska (*Polska Lubelska*), svérázného správního útvaru s centrem v Lublinu, jehož jádrem byl výbor, opírající se jednak o komunisty, jednak o strany, které se ustavily jako radikální nebo vůči PPR konformní frakce větších stran podzemí: socialistická strana (*Polska Partia Socjalistyczna* – PPS), lidová strana (*SL–Nowe Wyzwolenie*) a demokratická strana (*Stronnictwo Demokratyczne* – SD).

Podzemí a exil se bez ohledu na výsledek „Bouře" rozhodly pokračovat povstáním ve Varšavě (1. srpna – 2. října 1944). Vojenské zabezpečení povstání však bylo slabé (ruční zbraně mělo na počátku jen 4–6 % povstalců) stejně tak jako jeho vnější podpora. Předpokládalo se, že v rámci probíhající ofenzivy sovětská armáda obsadí Varšavu, kde ji uvítá svobodná polská správa. Sovětská vojska se však před Varšavou zastavila a ta vykrvácela rukama Němců. Povstání vytčené cíle nesplnilo, stálo přes 200 000 lidských životů a z 80 % zničenou Varšavu. Zůstalo tak v paměti jako symbol nezměrného hrdinství a nenaplněné oběti. Pouze britské memorandum ze 30. června 1944, definující vojáky AK jako součást spojeneckých sil, zabránilo ještě větším masakrům povstalců. Na počátku povstání probíhala v Moskvě ve dnech 3.–11. srpna 1944 jednání, na nichž premiér Mikołajczyk, částečně pod angloamerickým vlivem, dospěl k názoru, že dosavadní problémy plynou ze zatvrzelosti PKWN, zatímco Stalin je vstřícnější. Pokusil se o novou koncepci, která počítala s ustavením koalice (jmenované exilovým prezidentem), složené z exilové čtyřky a PPR, a s jednáním o východní hranici, které by Polsku vydobylo alespoň Vilnius a Lvov s přilehlými ložisky nafty.

Polský výbor národního osvobození mezitím podnikal další kroky k upevnění vlastní moci. V září vyšel dekret o agrární reformě, kterým se pokoušel na svou stranu přitáhnout vrstvu malorolníků a bezzemků. Agrární reforma byla vydávána za revoluci, fakticky šlo o urychlené rozdělení půdy zhruba mezi 100 000 rodin, zatímco kolem 30 % parcelované půdy převzal stát. Po setkání delegací PKWN a KRN se Stalinem v Moskvě ve dnech 8. září – 3. října 1944, který jejich představitel obvinil z malé revolučnosti, zahájil lublinský výbor vlnu represí proti podzemí. Avšak Stalin potřeboval v Polsku také mezinárodně uznanou vládu, aby s ní smluvně zakotvil novou hranici, a proto vedle podpory domácího teroru nutil komunisty ke smířlivějšímu postoji vůči Mikołajczykovi, se kterým se setkal na jednání o rekonstrukci vlády v Moskvě 10.–13. října 1944. Mikołajczyk tu přednesl své srpnové memorandum, které však Stalin odmítl s tím, že faktickým vládcem v Polsku je již lublinský výbor a východní polská hranice je daná. Sovětský vůdce totiž uzavřel 26. srpna 1944 s PKWN tajnou smlouvu o východní hranici, která znamenala ztrátu 45 % předválečného území (179 000 km²). Stalin tak vrátil SSSR na hranici, stanovenou smlouvami s Německem, kterou v průběhu velmocenských jednání „převedl" na tzv. Curzonovu linii, tj. brit-

ský návrh polsko-sovětské hranice na konci první světové války jako východní etnické hranice Polska. Pod britským nátlakem nakonec došlo k dohodě, kdy Mikołajczyk uznal Curzonovu linii a Stalin slíbil podpořit rekonstrukci polské vlády. Mikołajczyk souhlasil, i když tím vyvolal krizi v exilu. Po Mikołajczykově demisi na jeho místo nastoupil 29. listopadu socialista Tomasz Arciszewski, který jak Curzonovu linii, tak ideu rekonstrukce vlády odmítl.

Mikołajczykovou demisí se londýnská vláda postupně dostávala mimo vliv na probíhající boj o Polsko podobně jako podzemí, které po porážce varšavského povstání mělo stále k dispozici nemalou sílu, avšak původního významu nedosáhlo. 19. ledna 1945 byla Zemská armáda rozpuštěna a 29. ledna 1945 ji nahradila nová podzemní organizace NIE pod velením generála Leopolda Okulického, tentokrát s protisovětským a protikomunistickým zaměřením. Na počátku roku 1945 tak v Polsku stála obyvatelstvem podporovaná a západními spojenci *de iure* uznávaná legální vláda a její domácí expozitura v podobě Rady národní jednoty (podzemní parlament, 9. 1. 1944) a Zemské rady ministrů (podzemní vláda, 3. 5. 1944) proti ambiciózním KRN a PKWN se sovětskou podporou.

Dne 31. prosince 1944 se PKWN přejmenoval na první prozatímní vládu (*Rząd Tymczasowy* – RT) a v únoru 1945 přesídlil do Varšavy. USA a Velká Británie však tuto vládu ignorovaly a rekonstrukcí ve prospěch nekomunistických politiků podmínily jak její uznání, tak ochotu uznat polské územní kompenzace posunem západní hranice na Odru a Lužickou Nisu. Ke slovu se tak dostala Mikołajczykova koncepce vnitřního postupu, prováděná s podporou anglo-americké politiky. Její podobu i perspektivu měla ukázat Jaltská konference (4.–11. 2. 1945), která však zásadní změnu nepřinesla: potvrdila faktické uznání Curzonovy linie jako nové polsko-sovětské státní hranice, vůli poskytnout územní rekompenzace na úkor Německa pod podmínkou rekonstrukce prozatímní vlády, což měla definovat nejasná formulace o co nejrychlejším uskutečnění voleb. Exilová vláda odmítla Jaltu jako nové dělení Polska, naopak Mikołajczyk a část podzemí ji přijali jako šanci na návrat do Polska a oslabení PKWN. Na druhé straně však vytvoření kontrolované agrární opozice v Polsku umožňovalo komunistům změkčit odpor obyvatelstva vůči nim. Mikołajczykova přítomnost ve vládě, jak se později začalo ukazovat, jí poskytovala zdání větší legitimity, současně nebyla schopná na faktické situaci příliš mnoho změnit. Z Mikołajczykova pohledu to však nepochybně byl zcela legitimní pokus, který musel být a také byl podniknut.

V Polsku mezitím již probíhala poválečná rekonstrukce, která otevřela možnost rychlého prestižního či materiálního vzestupu, umožněného lidskými ztrátami za války (cca 22 %). Lidé, kterým byl vzestup umožněn, často vůči nové moci zaujímali loajální nebo alespoň neutrální postoje. Dobová

dilemata kariéry a věrnosti zachytila v roce 1948 vydaná kniha Jerzy Andrzejewského *Popel a démant*, známá ze stejnojmenného filmového zpracování Andrzeje Wajdy z roku 1957. Společnost migrovala (počítá se, že v období války a poválečné rekonstrukce změnil každý třetí až čtvrtý Polák místo svého bydliště), což bylo výrazné především v případě osidlování bývalých německých území na východ od Odry a Lužické Nisy, která Stalin bez konzultace a schválení všemi Spojenci předal polské správě ve snaze posílit pozici prozatímní vlády, nebo repatriací mezi Polskem a SSSR. Podobně významné demografické změny přinesly násilné transfery populace. To byla například Akce Visla v roce 1945, která vedla k vysídlení značné části nerepatriovaných Ukrajinců z jihovýchodního Polska do vnitrozemí. Důvodem byla likvidace místní opěrné báze Ukrajinské povstalecké armády, která v této době operovala na slovensko-polsko-ukrajinském pomezí. Rekonstrukce a migrace tak vytvářely podhoubí, ve kterém se komunisté mohli díky fakticky držené moci uchytit a využívat jej k budování hegemonie. Prosovětská vláda útoky proti sobě interpretovala jako projevy nepřátelství vůči celé poválečné rekonstrukci, což při absenci výrazné politické alternativy dále neutralizovalo nepřátelské postoje.

O tuto alternativu se po svém návratu do Polska pokusil Mikołajczyk. Komunisté jej považovali za značné nebezpečí v době vnitřní lability. Trvala válka s protikomunistickým podzemím, přišly první zásobovací problémy, stávky a rostoucí kritika vlády zesílená rozpory mezi jednotlivými stranami. Mikołajczyk mohl na svou stranu přetáhnout část bývalého PKWN a využít populární vůdce podzemí, kteří by využili amnestií, vyhlašovaných režimem k oslabení odporu, a přešli do politiky. Komunisté i Moskva toto riziko pochopili. V Polsku byl na jaře 1945 založen Sbor vnitřní bezpečnosti (*Korpus Bezpieczeństwa Wewnętrznego* – KBP), jehož hlavním úkolem byl právě boj s podzemím. Moskva pozvala v březnu 1945 předáky podzemí na jednání, přičemž garantovala jejich osobní bezpečnost. Po příjezdu na sjednané místo však byli zatčeni a převezeni do Moskvy. Teprve 3. května 1945, kdy již probíhaly výslechy, informoval Molotov o jejich zatčení a obvinění z diverze v sovětském týlu. Chystaný soudní proces pak fungoval jako nástroj vydírání Mikołajczyka a západních spojenců v době jednání o rekonstrukci vlády, která začala 17. června 1945. Výsledkem těchto jednání byla nakonec dohoda, podle níž se kabinet měl skládat z 21 členů, 17 míst připadlo politikům spojeným s dosavadní prosovětskou prozatímní vládou, 4 místa připadla Mikołajczykovi, který sám získal křeslo místopředsedy vlády a ministra zemědělství. Proces s předáky podzemí, jenž se konal 18.–21. června 1945 (tzv. proces 16), splnil svůj výstražný účel a skončil „jen" tresty vězení a propuštěním části obviněných.

Nová vláda (*Tymczasowy Rząd Jedności Narodowej* – TRJN) byla uznána Spojenci, což odstavilo exil na vedlejší kolej, a 16. srpna 1945 byla uzavřena

oficiální polsko-sovětská smlouvy o hranicích. Na pořad dne přišly volby. Pro Mikołajczyka představovaly možnost zastavení komunistů, pro komunisty znamenaly hrozbu. Jelikož nebyl stanoven přesný termín voleb, působil tu spor mezi politickým blokem odvozeným z PKWN, který se snažil termín voleb oddálit, aby mohl upevnit své faktické pozice, a opozicí, zahrnující Polskou lidovou stranu (*Polskie Stronnictwo Ludowe* – PSL) jako konkurentku lublinské SL a křesťansko-demokratickou Stranu práce (*Stronnictwo Pracy* – SP), požadující co nejrychlejší volby. Termín tak závisel na tom, zda bývalý PKWN donutí PSL a SP ke společné volební listině, nebo zda oslabí jejich vliv natolik, že volby nevyhrají. Mikołajczyk v této věci sice taktizoval, ale byl rozhodnut do koalice nevstoupit a setrvat v postavení legální opozice uvnitř TRJN. Komunisté na jeho postoj odpověděli represí. 16. listopadu 1945 byl schválen dekret o tzv. rychlých soudech a dekret o mimořádně nebezpečných trestných činech, podléhajících vojenské jurisdikci, který byl 13. června 1946 novelizován jako tzv. malý trestní kodex (závazný až do 60. let), vznikla komise pro boj s hospodářskou kriminalitou. 13. prosince 1945 přijala vláda rezoluci o zostření boje proti ozbrojenému podzemí. Na počátku roku 1946 vyvíjely PPR a PPS znovu na PSL nátlak ve věci společné kandidátky pod záminkou hrozby sovětské intervence, avšak Mikołajczyk odpověděl, že ke spolupráci nevidí důvod, když jeho strana může ve volbách získat 75 % hlasů.

I přes tyto spory však na počátku roku 1946 schválila Zemská národní rada bez větších problémů znárodňovací dekrety. Opozice je příliš vehementně nepodporovala, ale ani nekritizovala. Dávala tím najevo svou distanci vůči vládní politice a manifestovala napůl sebevědomé, napůl nejisté čekání na volby. Poměrně vlažný ohlas znárodnění v celém politickém spektru byl však také výrazně ovlivněn tím, že většina podniků již fakticky pracovala ve státní režii a dekrety jen tento stav formalizovaly. Důvody tohoto stavu byly zhruba čtyři. Již před válkou stát provozoval nemalý počet podniků; jejich nemalá část byla konfiskována Němcům; další část zůstala po vyvražděných Židech a konečně o zbytek nejevili původní majitelé zájem buď proto, že byly v katastrofálním stavu, popřípadě vůbec přestaly existovat, nebo proto, že se obávali nařčení z příslušnosti k „vykořisťovatelům a spekulantům".

Mikołajczyk vycházel z předpokladu, že jej Západ podpoří, protože bude parlamentní volby považovat za možnost měření sil s Moskvou. Postupimská konference (17. července – 3. srpna. 1945) však prokázala pravý opak. Nový prezident USA H. Truman sice uplatňoval tvrdší postup vůči Moskvě, ale Polsko nepovažoval za jeho součást. Jinak řečeno, kvůli Polsku nebyl ochoten jít do konfliktu se Stalinem. A kromě toho začal Západ považovat polskou západní hranici za hranici komunistického vlivu v Evropě, čímž byly ohroženy polské územní kompenzace za ztráty na východě. Nakonec však Polsko získalo příznivější rozhraničení na Lužické Nise a Odře, zahrnující

i levý břeh Odry u Štětína, a celková kompenzace činila 103 000 km². Polsku byl také přiřčen nárok na vyplacení reparací v rámci sovětské reparační kvóty a byly dohodnuty zásady odsunu německé menšiny z nově získaných území. Celkem bylo odsud odsunuto nebo uprchlo ke 3 000 000 Němců.

Tab. 19 – **Organizovaný odsun Němců z Polska v letech 1946–1949**

rok	počet
1946	1 632 600
1947	583 300
1948	42 700
1949	61 500
celkem	2 275 100

Zdroj: Eberhardt P., Między Rosją a Niemcami. Przemiany narodowościowe w Europie Środkowo-Wschodniej w XXw. Warszawa 1996, s. 125

Současně však nebyly dohody z Postupimi uznány za rovnocenné, a to zejména v otázce hranic, s chystanou mírovou smlouvou s Německem. K ní však nakonec vůbec nedošlo, a tak až do počátku 70. let byl Sovětský svaz jediným garantem nové polské západní hranice. Posunem z východu na západ se Polsko stalo etnicky i nábožensky takřka jednolitým státem: zůstalo tu kolem 200 000 Němců, a zhruba stejné počty Ukrajinců a Bělorusů, dalších 100 000 tvořily česká, litevská, romská a slovenská menšina. Celkem představovaly menšiny zhruba 2,8 % celkové populace. První poválečné sčítání obyvatelstva, které proběhlo v roce 1946, nelze považovat za početně věrohodné, protože probíhalo v době silných migrací, další poválečná sčítání (1950, 1960, 1970, 1978, 1988) vycházela dle oficiálního mínění z toho, že menšiny buď nejsou nebo představují zanedbatelnou položku, tudíž národnost nebyla evidována jako statistická kategorie. Podle neoficiálních odhadů však početní stav menšin v poválečném období nikdy nepřekročil hranici 3 %. Tyto odhady se prováděly v roce 1954 (dále ještě 1967) a lze je považovat za zhruba odpovídající realitě. Ilustrativní jsou tyto údaje především ve srovnání s dramatickou menšinovou situací meziválečného období.

Komunisté, ale i další politické strany vládního bloku, vnímali otázku územního vyrovnání jako prioritu do té míry, že v listopadu 1945 založili zvláštní ministerstvo pro inkorporovaná území, které pod Gomułkovým vedením řídilo osidlovací akce, následující po odsunu německého obyvatelstva. Urychlená polská migrace na znovuzískaná území byla také v zájmu sovětské politiky, která tím ještě před Postupimskou konferencí vytvářela hotový fakt jejich příslušnosti k Polsku. Noví osadníci pocházeli dílem z polských území, která před i po roce 1945 patřila Polsku (3 000 000), dílem z území, která anektoval Sovětský svaz (1 500 000). Zvláštní skupinu, sídlí-

Tab. 20 – **Národnostní složení Polska v letech 1931 a 1954**
(za rok 1931 dva údaje pro území na východ a na západ od nové polsko-sovětské hranice ze 16. 8. 1945)

národnost	1931 počet na východě v tisících	v %	na západě v tisících	v %	celé území celkem	v %	1954 v tisících	v %
Poláci	3 150,9	29,3	17 894,3	83,7	21 000,2	65,4	26 352,0	97,6
Ukrajinci	4 445,0	41,3	597,5	2,8	5 042,5	15,7	162,0	0,6
Židé	1 002,1	9,3	2 047,9	9,6	3 050,0	9,5	70,0	0,3
Bělorusové	1 882,5	16,9	134,1	0,6	1 956,6	6,1	148,0	0,3
Němci	88,4	0,8	659,9	3,1	748,3	2,3	200,0	0,7
ostatní	263,1	2,4	46,6	0,2	309,7	1,0	68,0	0,5
celkem	10 772,0	100,0	21 335,3	100,0	32 107,3	100,0	27 000,0	100,0

Zdroj: Eberhardt P., Między Rosją a Niemcami. Przemiany narodowościowe w Europie Środkowo-Wschodniej w XXw. Warszawa 1996, s. 106, 127

cí především v oblasti Slezska, Mazur a Varmińska, pak tvořili tzv. autochtoni (1 000 000). Šlo o bývalé německé občany, oficiálně považované za kdysi germanizované Poláky, kteří byli objektem značného zájmu vlády. Ta se snažila prostřednictvím repolonizačních kampaní využít jejich „ztracenou polskou identitu" k potvrzení nároků na inkorporovaná území. Repolonizace, spojená s prověřováním chování autochtonů za okupace, ovšem probíhala takovým způsobem, že mnoho těchto lidí bylo objektem obecného pohrdání, správního nátlaku a jejich majetky byly dokonce rabovány. Noví osadníci je považovali za Němce, částečně z důvodu obecné protiněmecké nenávisti, částečně proto, že tito lidé byli stále vlastníky pozemků a budov. Na druhé straně u nemalé části autochtonů byla prokazatelná loajalita vůči Německu jak před, tak i po roce 1945, a z řada z nich stále doufala, že se bývalá německá území vrátí k Německu. Konečný výsledek repolonizace byl

Tab. 21 – **Stav původního osídlení na inkorporovaných územích od února 1946 do června 1947**

únor 1946	3 036 000
červenec 1946	2 269 600
září 1946	1 879 900
listopad 1946	1 675 000
leden 1947	1 487 000
červen 1947	1 282 000

Zdroj: Eberhardt P., Między Rosją a Niemcami. Przemiany narodowościowe w Europie Środkowo--Wschodniej w XXw. Warszawa 1996, s. 125

proto nevalný. Pod vlivem přístupu oficiálních míst a s postupující komunistickou dominancí se autochtoni začali hlásit k německé státní příslušnosti a odjížděli z Polska do Německa (v roce 1947 zůstalo na těchto územích kolem 14% původní populace z roku 1939), další pak následovali v rámci dohod o slučování rozdělených rodin. Poslední větší skupiny autochtonů odešly na počátku 70. let, po uzavření státních smluv mezi SRN a Polskem.

První polovina roku 1946 přinesla další vyhrocení vnitřní situace v Polsku. Mikołajczyk se zoufale snažil udržet si nezávislou pozici do voleb, vládní blok se jej úporně snažil této pozice zbavit. Ze strany západních zemí se však Mikołajczyk žádné výraznější podpory nedočkal. Na počátku roku 1946 se poměry i pro vládu staly znovu nevýhodnými jednak pod vlivem ekonomických problémů, nízké životní úrovně a propukajících stávek, jednak politicky. Když selhal pokus o začlenění PSL a SP do vládní koalice, objevily se odstředivé tendence i uvnitř vládního bloku. Část socialistické strany (PPS) se totiž začala zaobírat ideou předvolebního spojenectví s PSL. Ironií osudu nabídla řešení napjaté situace opozice návrhem na uskutečnění referenda, které by ještě před volbami ukázalo skutečný poměr sil.

V dubnu 1946 vláda rozpoutala masovou propagandistickou kampaň a také teror proti PSL s cílem snížit její podíl na přípravě a kontrole referenda. 11. května 1946 schválila Zemská národní rada (KRN) zákon o referendu včetně tří otázek: 1. Jste pro zrušení senátu? (tj. druhé komory parlamentu, formálně existující, ale fakticky nepracující), 2. Jste pro pokračování současné hospodářské strategie? 3. Jste pro inkorporaci Znovuzískaných území? Referendum proběhlo 30. června 1946 a vláda jej prohrála, protože zhruba 75 % voličů její návrhy odmítlo. Zfalšované oficiální výsledky ovšem tvrdily, že 68 % hlasujících vládu podpořilo.

Referendum vyvolalo na počátku června krizi ve vedení PSL, jejíž část, spojená s „lublinskou" SL, vystoupila s kritikou Mikołajczykova postupu. Po referendu rezignovalo rovněž původní vedení SP (Karol Popiel), kterou ovládli lidé, spojení s PPR. Vztah vládního bloku a PSL se tak brzy vrátil do vyjetých kolejí. Do pohybu se však dala PPS, kdy část jejího vedení obvinila PPR z monopolizace moci a požadovala vstup PSL do vlády s garantovanými 25–30 % mandátů. Pokud by Mikołajczyka nahradila umírněná skupina kolem Czesława Wycecha a Władysława Kiernika, měla PSL dostat až 40 % mandátů. Šlo však jen o manipulaci. Komunistům bylo známo, že pravice PPS nebyla myšlence spojenectví s PSL vzdálena a skrze levici toho využívala k vlivu na Mikołajczykovy oponenty a posilování vnitřního rozkolu v PSL. Návrhy, přednášené pravicí PPS, našly u PSL ohlas, zatímco stejná akce, vedená přímo komunisty, by narazila na odpor i u Mikołajczykových kritiků.

Manipulace se současně vracela jako bumerang zpět do řad PPS. 25. srpna 1946 skupina *Lewy Tor* v PPS obvinila vedení strany ze spolupráce s exi-

lem a snahy eliminovat PPR. Hlavní rada PPS „puč odhalila" a jeho původce ze strany vyloučila. Ohlas aféry ukázal komunistům rozložení sil stojících proti nim v PPS, která si okamžitě vysloužila jejich kritiku za likvidaci „demokratů" londýnskými „reakcionáři" a za snahu získat mocenský monopol. Pak přišla chvíle pro „realisty" ve vedení PPS, kteří v zájmu udržení spolu-



Vládní leták vyzývající Poláky, aby hlasovali „3 x Ano" v referendu v červnu 1946

práce s PPR spojili kritiku „levých extremistů" s kritikou „pravých centristů". Konečným výsledkem aféry bylo upevnění moci „realistů", ochotných ke spolupráci s PPR, a pootevření cesty ke sloučení obou stran. Spor nakonec uzavřel společný dopis vedení PPR a PPS ze 13. září 1946, který se ultimativně obrátil na PSL s varováním před dalším bojkotem jednotné předvolební koalice.

V průběhu těchto událostí se na počátku července odehrál v Kielcích protižidovský pogrom, kde z dosud nejasných příčin bylo zabito 42 a zraněno 40 lidí. Vláda obvinila z pogromu podzemí, lidovci zase dávali najevo, že šlo o akci bezpečnostního aparátu. Bez ohledu na původce však pogrom prokázal existenci silných protižidovských nálad, které se kromě kielecké záležitosti projevily i na dalších místech Polska a dosti závažným způsobem poškodily jeho renomé v zahraničí.

Výsledek politických konfliktů ovlivnila tehdejší západní politika. V rychlém sledu za sebou přišlo srpnové prohlášení velmocí o rezignaci na účinnou kontrolu voleb a 6. září 1946 pak stuttgartský projev státního tajemníka USA Jamese Byrnese, zpochybňující polskou západní hranici. Vládní propaganda projev zpracovala v podobě sloganu, že kdo volí Mikołajczyka, volí Západ, a tudíž je proti oprávněnému nároku Polska na jeho „mateřská území". Využít mohla okamžitou sovětskou reakci, která přišla 16. září 1946, kdy Moskva potvrdila nenarušitelnost polské západní hranice. Na PSL dopadlo Byrnesovo prohlášení jako kladivo, jelikož doma si udržovala svou pozici také proto, že existovala jistá důvěra v její podporu západní politikou. Mikołajczyk však nekapituloval a ultimátum ze 13. září 1946 odmítl.

Vláda se rozhodla postupovat rázně: 20. září prosadila značná omezení volebního práva a 26. září byl oficiálně založen volební blok PPR, PPS, SD a SL, přičemž PSL byla vyloučena z účasti v koordinační volební komisi. Začala nová vlna represí proti podzemí a útoků proti PSL, jejichž cílem se stal Mikołajczyk, který byl po Byrnesově vystoupení dokonce cenzurou zbaven možnosti vyjádřit svůj nesouhlas s ním. PSL zaslala 18. listopadu 1946 memorandum Spojencům, kritizující snahu vlády omezit její účast ve volbách, ale bez výsledku. Naopak Moskva obvinila Mikołajczyka ze styků s protivládním podzemím a Gomułka jej nařkl z fašismu! Pod tímto tlakem došlo těsně před volbami k vnitřnímu rozdělení PSL. Část vedení (Czesław Wycech, Andrzej Witos, Władysław Kiernik) odmítla dosavadní Mikołajczykův postup a požádala na poslední chvíli o začlenění PSL do volebního bloku. Socialistická strana naopak podepsala 28. listopadu 1946 dohodu o spolupráci s PPR a její „pravý střed" ze strany vystoupil.

Volby proběhly 19. ledna 1947 a podle oficiálních prohlášení z nich s 80,1 % získaných hlasů vyšel vítězně vládní blok. PSL proti výsledku okamžitě podala protest, jelikož vláda opět sáhla k falzifikacím. Tento protest neměl však valného účinku. Nový parlament se sešel 4. února 1947 a o den později zvolil polským prezidentem Polska Bolesława Bieruta, který 8. 2. jmenoval vládu v čele se socialistou Józefem Cyrankiewiczem. PPR obsadila ve vládě 5 křesel (plus bezpartijní křeslo ministra národní obrany, kterým se stal Michał Rola–Żymierski, jeden z funkcionářů Svazu polských vlastenců), PPS 6, SL 5, SD 2 a SP 2.

Dne 19. února 1947 schválil parlament tzv. „Malou ústavu". Toto právní

provizorium kombinovalo původní ústavu z roku 1921 s novými legislativními akty (zvláště dědictvím dekretů, vydávaných PKWN) v poměru 26 : 6 (ústavních článků). Přineslo výrazné narušení klasického dělení moci ve státu, a tím i ústup od původní inspirace z roku 1921. Sklon k systémovým inovacím (již zrušení senátu) se projevil ustavením Státní rady jako vrcholu sítě národních rad, které zakládal PKWN jako protiváhu státní správy řízené exilem a podzemím. Národní rady ztratily svůj význam ke konci roku 1944 a Státní rada je využívala jako fasádu tzv. lidové samosprávy, pro oprávnění vlastní existence a k posílení pozic vlády na regionální úrovni. Vznik Státní rady v první řadě znamenal další závažný zásah do systému parlamentní demokracie. Státní rada v sobě spojovala zákonodárnou a výkonnou moc se



Boleslaw Bierut skládá prezidentskou přísahu

zdůvodněním, že v systému lidové demokracie neexistují politické antagonismy, jelikož politické strany spolupracují. Tím byla zničena možnost hlasovat ve volbách pro jiné než „spolupracující" strany a nezávislá legislativa ztratila smysl, jelikož zmizela šance, že ji bude formulovat jiný politický subjekt než ten, který ovládá exekutivu. Prvním projevem tohoto stavu se stala 22. února 1947 deklarace základních občanských práv, jejichž požívání získalo podmíněný charakter klauzulí, podle které nemohou být využívána proti demokratickému zřízení, rozuměj existujícímu zřízení. Nekomunistické strany stály proti mocenskému aparátu ovládanému komunisty, kteří mohli po ustavení Státní rady manipulovat legislativou podle svých potřeb.

Po volbách prohlásil Gomułka na dubnovém plénu PPR, že porážka Miko-

łajczyka neznamená konec třídního boje proti reakci vůbec – a do této kategorie se nyní dostali socialisté na základě argumentu, že do jejich řad vstoupily reakční síly spojené s exilem, ačkoli ty *de facto* krátce předtím ze strany vystoupily. PPS se z role partnera při likvidaci opoziční PSL dostala do role strany likvidované bývalým partnerem. To ovšem platilo i pro ostatní vládní strany, jež dostaly příležitost okusit na vlastní kůži metody, jež předtím ve spolupráci s PPR užívaly proti Mikołajczykovi. V systému, který politiku do značné míry zbavil jejího pluralitního aspektu, se aktivita postupně soustředila na „nepolitické" oblasti, hlavně na kulturu a ekonomiku.

Vnitřní vývoj po lednu 1947 se odehrával v rámci vztahů mezi komunisty a socialisty. Možné podoby této koexistence se pokusila nastínit rozsáhlá publicistická diskuse o socialistickém humanismu. Jejím smyslem bylo hledání nového pojetí poválečné éry, kolísající mezi ekonomickým determinismem stalinské „velké" teorie dějin a sociologickým relacionismem „malých" dějin individuí a skupin v socialistickém pojetí. Mnohem ostřejší kontroverze však přinesla „válka o obchod" a „ideologická ofenziva" na vysokých školách. V prvním případě komunisté využili problémů s černým trhem ke generálnímu útoku na soukromý a družstevní sektor ve službách, obchodu a řemeslech. Pod záminkou boje proti spekulantům provedli zestátnění této sféry, pouze v případě družstev se PPS pokoušela tlak zmírnit, ale její odpor byl marný a ustal víceméně tehdy, když komunisté jednak využili společenských averzí a nenávisti ke spekulaci v populistické kampani proti soukromníkům vůbec, jednak postavili v potaz schopnost socialistů dodržet dohodu o vzájemné spolupráci. Průvodním jevem kampaně byla vlna represí, ve kterých do jara 1947 poslala bezpečnost do pracovních táborů přes 20 000 lidí, jejím výsledkem pak drastická redukce vnitřního trhu vůbec a sílící závislost lidí na státní zásobovací politice, o jejíž úrovni nejlépe vypovídá fakt, že do roku 1948 se státu ve své režii podařilo zprovoznit pouze 2 156 obchodů, což odpovídalo 5,5 % původně družstevních a 1,1 % původně soukromých obchodů. „Válka o obchod" vyvolala v dubnu další krizi v PPS. Prokomunistická skupina zaútočila na vedení strany s již známým výsledkem: útok byl odražen a „realisté" oslabili síly, prosazující nezávislost PPS. Likvidace soukromníků a družstev signalizovala, že se tu odvíjí převod ekonomiky na jiné systémové parametry.

„Ideologická ofenziva" měla zase otřást polskou inteligencí, která se odmítala vyvázat z pout tradice a vědomí vlastní nezávislosti. PPR tohoto cíle dosahovala formováním vzdělávacího systému, který by produkoval intelektuální elitu, příznivě nakloněnou novému režimu. Do ledna 1947 probíhal mírný nátlak PPR ve spolupráci s PPS na ministerstvo školství, vedené lidovcem C. Wycechem, po volbách obsadil funkci ministra komunista Stanisław Skrzeszewski a situace se změnila. PPS měla zájem na ovlivnění inteligence, ale nechtěla totální podřízení školství státu, zatímco

PPR směřovala k prosazení etatistické koncepce a socialisty využívala k jejímu rychlejšímu uskutečnění. Ti se nejprve snažili komunistům čelit zřízením Hlavní rady pro vědu a vysoké školy jako filtru mezi státem a vysokými školami, ale PPR ji vládním dekretem z října 1947 instalovala jako příslovečnou „převodovou páku" a její inaugurace 22. ledna 1948 znamenala konečnou likvidaci vysokoškolské autonomie. Od ledna 1948 se PPR soustředila na ovládání vysokých škol aktivistickými úderkami, jejichž roli zakrátko převzal stát.

Vztahy obou levicových stran se dostaly do krize na přelomu jara a léta 1947. Napětí vyvolala snaha komunistů prokázat vliv exilových sil v PPS a použitím represí proti těmto údajným nepřátelům lidové demokracie eliminovat její vliv v podnikových radách a znovu omezit její sociální bázi. V květnu byla zatčena řada bývalých funkcionářů exilové PPS na základě obvinění z ilegální činnosti. Vzrostl počet zatčených: 13 434 osob oproti 6 319 v roce 1945 a 11 186 v roce 1946, obdobně vzrostl i počet osob odsouzených vojenskými soudy podle malého trestního kodexu: 6 155 v roce 1947 oproti 4 969 v roce 1945 a 6 049 v roce 1946. Rozběhly se politické procesy, v nichž jako závažný bod obžaloby figurovalo obvinění ze špionáže pro západní mocnosti. Vztahy s církví byly dosud spíše ostražité, protože obě strany si nemohly dovolit otevřený konflikt. Za této rovnováhy komunisté tolerovali tradiční formy veřejného působení církve, běžná byla také jejich účast na bohoslužbách nebo společná přítomnost na oslavách národních svátků a ani církev nevystupovala proti nové moci příliš radikálně. Dokonce i Bierut svou prezidentskou přísahu zakončil tradičními slovy: „K tomu mi dopomáhej Bůh". Rovnováha se začala bortit, když vláda chtěla využívat církev k podpoře vlastní legitimity a testovala tak její odpor. Po volbách postavila proti církvi oficiální alternativu v podobě seskupení loajálních katolíků PAX, které vedl předválečný polský fašista Bolesław Piasecki. PAX sice nezískal podporu episkopátu, ale když vláda znemožnila založení křesťansko demokratické strany a Strana práce zanikla, zůstal tu jako jediná katolická politická organizace. Výrazné zhoršení vztahů mezi církví a vládou přinesl dopis papeže Pia XII. německým biskupům ze 14. ledna 1948, vyslovující politování nad osudem odsunutých Němců. Vláda odstartovala kampaň proti do té doby neotřesitelnému spojení národa s katolickou církví. Na počátku podzimu 1947 byly zbytky PSL začleněny do SL a Mikołajczyk emigroval.

Před oběma levicovými stranami se otevřela perspektiva sjednocení. Za socialisty měl rozhodnutí přinést 27. sjezd strany ve dnech 14.–17. prosince 1947, který jednal na základě programových tezí, jejichž autorem byl sociolog Julian Hochfeld. Podle jeho názoru mohlo být sloučení reálné, pokud socialisté rezignují na reformismus ve prospěch radikální revoluce a komunisté zbaví svou koncepci revoluce závislosti na sovětském vzoru. Hochfeldovy teze motivovala obava, že PPR představuje příliš rizikový faktor,

a sjezd nakonec sloučení odmítl. PPR přijala toto rozhodnutí se značnou nelibostí a komunisté začali vyvíjet tlak jednak formou propagandistické kampaně uvnitř členské základny PPS, jednak dalšími čistkami. Jako hlavní cíl kampaně zvolila PPR Ústřední plánovací úřad (CUP), poslední baštu PPS prosazující odlišné představy o řízení ekonomiky a společnosti. Po jeho rozbití PPS kapitulovala: Cyrankiewicz vyjádřil 10. března 1948 souhlas se sloučením podle představ PPR a 23. dubna 1948 přišla konečná likvidace „pravicových" elementů v PPS.

V PPR se ideje sjednocení ujal Gomułka, který 3. června 1948 rozpoutal bouřlivou diskusi o tradicích polského dělnického hnutí, soustředěnou na vztah národní suverenity a proletářského internacionalismu. Prohlásil, že socialistické tradice jsou PPR bližší než sektářské a národně necitlivé názory předválečné komunistické strany. Tím si proti sobě popudil velkou část politbyra PPR, které jej obvinilo z nacionalismu, a to v době, kdy nabírala obrátky sovětsko-jugoslávská roztržka, ve které stál Gomułka na Titově straně. 6. července 1948 vedení PPR schválilo sovětský postup vůči Jugoslávii a promítlo jej do sporu s Gomułkou. Toto stanovisko akceptovala také PPS, což předurčilo způsob jejího začlenění do nové strany pod kontrolou promoskevsky orientovaných komunistů.

Počátkem srpna se konaly pohovory politbyra PPR s Gomulkou, nevedly však k jeho sebekritice, takže 15. srpna 1948 odcestoval Bierut s informací o situaci v PPR do Moskvy. Po jeho návratu se 31. srpna 1948 sešlo politbyro znovu, sesadilo Gomułku a na jeho místo nastoupil právě Bierut. Plénum odsoudilo Gomułkovy názory jako „pravicově–nacionalistickou úchylku". Spolu s Gomułkou ztráceli vliv další „nacionalisté": Władysław Bieńkowski, Zenon Kliszko, Marian Baryła, Aleksander Kowalski, Grzegorz Korczyński, Ignacy Loga-Sowiński, Mieczysław Moczar a generál Marian Spychałski. Na tomto plénu nastal též obrat ke stalinistické proměně ekonomiky, což naznačil referát Hilary Mince, který předpověděl urychlenou kolektivizaci polského zemědělství. 11. listopadu 1949 byli Gomułka, Kliszko a Spychałski zbaveni členství v ústředním výboru PPR.

Gomułkův pád provázelo nezadržitelné podřizování socialistické strany vůli komunistů. Z vedení PPS pod jejich tlakem mizeli nevyhovující lidé a strana spěla k zániku, což podpořilo 18. září 1948 prohlášení, popírající vlastní tradice a možnost další existence vůbec. Do prosince bylo z PPS vyloučeno přes 82 000 členů, dalších 200 000 odešlo samo. 5. listopadu 1948 se konal proces s představiteli exilové PPS, který urychlil odstraňování socialistů ze státní správy.

Po faktické likvidaci posledního významného politického subjektu tak mohl 15. prosince 1948 začít ve Varšavě slučovací sjezd, na kterém vznikla Polská sjednocená dělnická strana (PSDS; *Polska Zjednoczona Partia Robotnicza* – PZPR), jejím tiskovým orgánem se stala *Trybuna Ludu*. V čele PSDS

stanul B. Bierut, politbyro strany tvořilo 8 členů PPR a 3 z PPS, ústřední výbor byl obsazen v poměru 36 : 17, což odráželo celkový charakter sjednocení obou stran, kdy členové bývalé PPR tvořili asi 65 %, zatímco členové bývalé PPS asi 35 % personálního stavu nové strany, která v době svého vzniku čítala necelý milión a půl lidí. Kolem 60 % tvořili dělníci, 18 % rolníci, 17 % inteligence a 5 % ostatní.

Od fašismu ke komunismu

Maďarsko: poprvé demokracie?

Německé znepokojení nad maďarskými kontakty s protihitlerovskou koalicí dosáhlo vrcholu na počátku roku 1944 a Berlín přistoupil k vojenské akci. Miklós Horthy byl pozván k rozhovorům do Berlína a během jeho návštěvy německá armáda 19. března 1944 provedla okupaci země. Tento zásah ukončil zvláštní postavení Maďarska a rozbil také dosud dominantní postavení konzervativní nové pravice. Rozhodovat začal německý velvyslanec Edmund Veesenmayer a nově jmenovaný premiér Dőme Sztójay. Otevřel se prostor pro místní fašisty, organizované ve Straně šípových křížů, kteří s německým pověřením začali deportovat maďarské Židy do vyhlazovacích táborů. Do té doby pololegální opozice se musela stáhnout do podzemí, kde již působila komunistická strana, ilegální od rozbití tzv. maďarské republiky rad v roce 1919. Opozice a komunisté záhy poté zahájili jednání o společném postupu. Jeho výsledkem bylo vydání manifestu tzv. Maďarské fronty v červnu 1944. V ní se sdružili komunisté, vystupující pod názvem Strana míru, malorolnická strana, sociální demokraté a národní selská strana a všechny zúčastněné strany vyzvaly k boji proti okupantům.

První možnost změny přinesla kapitulace Rumunska v srpnu 1944, po níž se Horthy znovu pokusil dojednat příměří se Spojenci. Na konci září, když již sovětské jednotky vstupovaly na území východního Maďarska, se dokonce rozhodl vyslat své pověřence do Moskvy. K dohodě o uzavření příměří došlo 11. října 1944, ale Berlín ještě maďarsko-sovětské vojenské spolupráci dokázal zabránit. Ve stejné době, kdy Horthy 15. října 1944 dohodu o příměří vyhlašoval, místní fašisté s podporou jednotek SS provedli státní převrat.

Nástup Šípových křížů neboli *nyilásiovců* (podle názvu *Nyilaskeresztes Párt* – NYP, tj. Strana šípových křížů) v čele s Ferencem Szálasim smetl opozici i dosavadní konzervativní elitu. Premiér M. Kállay skončil v koncentračním táboře Sachsenhausen. Maďarští fašisté rozpoutali teror, který si své oběti vybíral nejen mezi politiky, ale především urychlil genocidu Židů, kteří byli často pobíjeni přímo na místě. Szálasi byl prohlášen

„vůdcem"lidu" (*nemzetvezető*). Ve snaze zamezit tragédii se 9. listopadu 1944 ustavil v Budapešti konspirační Osvobozenecký výbor maďarského národního povstání s vlastním generálním štábem, který zamýšlel vyvolat proti fašistům povstání a převzít moc do svých rukou ještě před příchodem sovětských jednotek. Na konci listopadu však konspirace padla a její zakladatelé byli vesměs popraveni. Znamenalo to také konec Maďarské fronty.

Brutalita fašistického režimu a blížící se konec války spolu se sovětským postupem do maďarského vnitrozemí vytvářely tíživé psychologické klima, jehož společným jmenovatelem byla maďarská budoucnost. Spojenci byli příliš daleko, než aby byli schopni místní situaci přímo ovlivnit, kromě toho zaručili Československu obnovu státního území v předmnichovském rozsahu a podobný postoj naznačovali i ve vztahu k Jugoslávii. V krajním případě mohlo Maďarsko získat něco na úkor Rumunska, to si však „polepšilo" svou kapitulací, která otevřela celý Balkán pro sovětský postup. To také předurčilo, kdo bude mít v Maďarsku hlavní slovo, a to i přesto, že tzv. procentová dohoda mezi Churchillem a Stalinem z října 1944 tu předpokládala rozdělení vlivu v poměru 50 : 50. Spojení osudu Maďarska se Západem mohlo existovat „v hlavách", reálně však vývoj směřoval k říjnovému puči jako tragickému vyvrcholení maďarsko-německého spojenectví a úvodu k dobytí Maďarska sovětskými jednotkami. To se stalo skutečností po prolomení úporné obrany Budapešti na přelomu let 1944–1945.

Rozbití Maďarské fronty a fyzická likvidace řady výrazných osobností veřejného života měly klíčový význam pro formování poválečné politiky, jejíž počátky tak byly spojeny s potlačením fašistů a sovětskou okupací Maďarska jako poražené země. Po obsazení Debrecína sovětskou armádou se tu 3. prosince 1944 jako nástupkyně původní Maďarské fronty ustavila Maďarská národní fronta nezávislosti (*Magyar Nemzeti Függetlenségi Front* – MNFF) ve složení: Maďarská komunistická strana (*Magyar Kommunista Párt* – MKP), malorolníci, tj. Nezávislá strana malorolníků, zemědělských dělníků a měšťanů (*Független Kisgazda-, Földmunkás és Polgári Párt* – FKGP), Sociálně demokratická strana (*Szociáldemokrata Párt* – SDP), Národní selská strana (*Nemzeti Paraszt Párt* – NPP), Občanská demokratická strana (*Polgári Demokrata Párt* – PDP) a nezávislé odbory. Ustavující shromáždění proběhlo v místním kalvinistickém kostele, kde před necelým stoletím vyhlásil Lájos Kossuth nezávislost Maďarska na habsburské monarchii. Tyto strany také 21. prosince 1944 vytvořily Prozatímní národní shromáždění v počtu 230 delegátů, z něhož se o den později vyčlenila prozatímní vláda. V jejím čele stál generál Béla Dálnoki-Miklós, členy byli dva generálové, Gábor Faragho a János Vőrős, komunisté, sociální demokraté a malorolníci měli po 2 zástupcích, NPP jednoho, 4 členové vlády byli bezpartijní (včetně jmenovaných generálů).

Tab. 22 – **Složení debrecínského Prozatímního národního shromáždění 21. 12. 1944 – 14. 4. 1945**

Strana	počet poslanců	% zastoupení
MKP (komunistická strana)	71	30,9
FKGP (malorolnická strana)	55	23,9
SDP (sociální demokracie)	38	16,5
NPP (národní selská strana)	16	6,9
PDP (občanská demokratická strana)	12	5,2
odbory	19	8,3
bezpartijní	19	8,3
celkem	230	100,0

Zdroj: Ungarn, Hrsg. K. D. Grothusen, Südosteuropa-Handbuch, Band V, Göttingen 1987, s. 677

Prvním a hlavním úkolem prozatímní vlády bylo ukončení války, což nastalo 20. ledna 1945, kdy maďarská delegace podepsala v Moskvě definitivní příměří, předpokládající vstup do závěrečných vojenských operací na sovětské straně a zřízení Spojenecké kontrolní komise pro dozor nad plněním podmínek příměří. Poté se mohla vláda soustředit na plnění svého programové prohlášení z 22. prosince 1944, jež kopírovalo deklaraci *Program demokratické rekonstrukce a obnovy Maďarska: návrh MKP,* vyhlášenou komunisty v Segedínu již 30. listopadu 1944. Vládní prohlášení řešilo důsledky války (mj. konfiskace) a do budoucnosti směřovalo v duchu podobném tomu, který nacházíme ve většině zemí tohoto regionu buď v závěru války nebo krátce po jejím ukončení: znárodnění, agrární reforma, sociální politika, plánovitost, demokratický politický systém ve středolevé podobě.

Dne 26. ledna 1945 převzal prozatímní parlament většinu pravomocí institutu regenta a vláda se postupně ujímala moci, jak sovětská armáda likvidovala odpor wehrmachtu i místních fašistů. Do 4. dubna 1945 bylo obsazeno již celé Maďarsko a 14. dubna 1945 přesídlila do Budapešti vláda spolu s celým dočasným parlamentem, který byl rozšířen a poněkud upraven z hlediska zastoupení jednotlivých politických sil.

Politické strany, které stály za Maďarskou národní frontou nezávislosti, zachytil konec války v různém stavu. Komunisté, kterých bylo listopadu 1944 okolo 3 000, se začali po sovětské okupaci neuvěřitelným tempem rozrůstat, takže v únoru 1945 měli již 30 000 členů, v květnu téhož roku 150 000 členů a v říjnu 1945 kolem půl milionu členů, což představovalo takřka 6 % tehdejší maďarské populace. Členy MKP byli samozřejmě přesvědčení komunisté, popřípadě do ní vstupovala radikální levice sociální demokracie, počet „autentických" komunistů se však odhaduje na pouhých 10 000. Komunistická strana otevírala rovněž prostor pro nejrůznější typy

Tab. 23 – **Prozatímní národní shromáždění v Budapešti 14. 4. – 29. 11. 1945**

Strana	počet poslanců	% zastoupení
MKP (komunistická strana)	130	26,1
FKGP (malorolnická strana)	122	24,4
SDP (sociální demokracie)	97	19,3
NPP (národní selská strana)	40	8,4
PDP (občanská demokratická strana)	21	4,2
odbory	61	12,3
bezpartijní	27	5,3
celkem	498	100,0

Zdroj: Ungarn, Hrsg. K. D. Grothusen, Südosteuropa-Handbuch, Band V, Göttingen 1987, s. 677

politických kariéristů, ale největší podíl na jejím enormním růstu měli zřejmě řadoví členové fašistických organizací, *nyilásiovci.* MKP, která se potřebovala stát masovou stranou, vedla kampaň v jejich prospěch a József Révai z jejího vedení přišel dokonce s ideou tzv. poblouzněných lidí (*kis nyilás*), kterým je třeba odpustit jejich fašistickou minulost. Podobným způsobem agitovala MKP na venkově, kde se do svých řad snažila získat místní chudinu jako protiváhu malorolnické strany. Nábor tohoto typu lidí se samozřejmě nutně projevoval ve způsobech a chování komunistů jak na centrální, tak především na lokální úrovni.

Sociální demokracie měla již od dob tzv. paktu Bethlen-Peyer z roku 1921 tradiční a silné zastoupení v městských a průmyslových regionech Maďarska, zvláště pak v Budapešti, kde ovládala městskou část Csepel. V dubnu 1945 měla SDP v hlavním městě asi 50 000 členů, ke konci téhož roku asi 400 000 členů ve 2 000 lokálních organizacích po celé zemi. Ani členská základna SDP se příliš nezměnila, soustřeďovala se na kvalifikované dělnictvo a levicovou inteligenci, tradičně na odborové hnutí, zatímco slabá byla na vesnici.

O přízeň venkovských voličů se ucházely dvě strany. Národně zemědělská strana se opírala o bezzemky a vycházela především z tradice radikálního agrárního hnutí 30. let. V srpnu 1945 měla NPP asi 170 000 členů ve 1 400 lokálních organizacích, silná byla především ve východní části země. Druhou, početnější stranou venkova byli malorolníci, kteří však přesahovali výlučně vesnický elektorát a přitahovali také část středních vrstev i ve městech včetně Budapešti. Svou organizační síť vybudovala FKGP v létě 1945 na celostátní úrovni a počet jejích členů se pohyboval kolem 600 000.

Všechny politické strany prozatímní vlády musely také řešit své vnitřní

problémy, tj. přeorientovat se na poválečné poměry, ustálit své vedoucí orgány a zajistit fungování na celostátní i lokální úrovni. Tento proces již velmi výrazně souvisel s nástupem komunistů a Moskvou ovládané Spojenecké kontrolní komise (maršál Klement J. Vorošilov, jeho zástupce, generál V. P. Sviridov, nemalou roli hrál také sovětský velvyslanec Georgij M. Puškin) jako mocenských center ovlivňujících další maďarský vývoj. MKP začala obnovovat plnou politickou aktivitu spolu s postupem fronty na západ, vedení sídlilo od prosince 1944 do března 1945 nejprve v Segedínu, pak v Debrecínu, odkud se přemístilo do Budapešti. Komunistická strana, jež se vrátila od „poetického" (Strana míru) ke svému skutečnému názvu, usilovala o rychlou rekonstrukci své organizační báze na centrální i lokální úrovni. Iniciativy se ujali členové tzv. zahraničního byra Komunistické strany Maďarska, kteří za války působili v Sovětském svazu. Z nich vůdčí roli plnili Mátyás Rákosi (vedoucí tajemník), Ernő Gerő (ekonomika a stranický aparát), Mihály Farkas (armáda a kontakty s Vorošilovem), József Révai (ideologie), ale objevil se zde také Imre Nagy. Celá vedoucí čtyřka byla židovského původu, což působilo krajně ironicky v případě náborů „obyčejných fašistů", zodpovědných za pogromy a vyhlazení maďarských Židů, do MKP. Navíc tento fakt ještě více posiloval stereotyp „židokomuny" ve službách Moskvy proti maďarským zájmům. Moskevská skupina se sloučila s místním ústředním výborem, který působil v ilegalitě (László Rajk, Gyula Kállai, János Kádár) a vznikla tak nová vedoucí struktura v čele s Rákosim, kolem které se postupně shromažďovali další lidé včetně významného levicového intelektuála Györgye Lukácse. Regionálně byla MKP silná především v průmyslových centrech jako Budapešť a Miškovec, hornických centrech v oblasti Nógrádu a Pécse, podporu získávala v chudých venkovských oblastech východního Maďarska. Takřka žádnou podporu však zpočátku neměla v regionech západně od Dunaje.

Po organizační konsolidaci, probíhající na jaře 1945, následovala 20.–21. května 1945 celostátní konference MKP, která vyzvala k urychlení poválečné rekonstrukce a demokratizace, kritizovala pomalou očistu státního aparátu od stoupenců (sic!) fašismu (v létě 1945 byly na svém místě zhruba 3/4 původní administrativy) a obrátila kritiku i do vlastních řad varováním před nebezpečím levicového sektářství, tj. před návratem k duchu revoluce 1919. Prozaickým podtextem těchto kritik však byla obava z příliš horlivých předválečných členů strany, kteří naopak obviňovali stávající vedení z oportunismu a požadovali komunismus hned. Konference rozšířila 14členný ústřední výbor o dalších 11 členů, zřídila 11členné politbyro a 5členný sekretariát.

Blízkým spojencem a současně výrazným rivalem komunistů byli sociální demokraté. Paradox spojenectví a rivality byl ovlivněn několika faktory. Krátké období německé okupace a místního fašistického teroru připravilo

Tab. 24 – **Růst členstva MKP v letech 1944–1949**

období	počet
prosinec 1944	3 000
únor 1945	3 0000
květen 1945	150 000
říjen 1945	500 000
leden 1946	608 728
květen 1948	884 000
července 1948	1 128 130
květen 1949	1 500 000

Zdroj: Ungarn, Hrsg. K. D. Grothusen, Südosteuropa-Handbuch, Band V, Göttingen 1987, s. 158

řadu politických stran o silné vůdčí osobnosti. V případě SDP to byli zavražděný Illés Mónus, v Německu věznění Károly Peyer nebo Anna Kéthlyová a v emigraci Vilmos Bőhm. Do čela SDP se tak dostal člen levého křídla strany Árpád Szakasits, čehož ihned využili komunisté. Komunistický předák Gyula Kállai přiměl Szakasitse, aby obě strany tajně podepsaly 10. října 1944 dohodu o jednotném postupu (*egységokmány*), jež byla 21. ledna 1945 znovu potvrzena, tentokrát již veřejně. Tato dohoda ovšem sociální demokraty výrazně limitovala v jejich dalších aktivitách. SDP znevýhodňovalo to, že západní regiony Maďarska, které byly její oporou, obsadila sovětská armáda nejpozději, takže organizace ve východním Maďarsku, kde byla SDP zase tradičně slabá, působily až do začátku roku 1945 bez kontaktu s budapešťským centrem. První prohlášení SDP z 26. ledna 1945 však přesto obsahovalo tradiční prvky sociálně-demokratického programu: demokracii, tajné volby a agrární reformu a také potvrzení ambivalentního vztahu k MKP. Východní a budapešťská část SDP se definitivně spojily až 26. února 1945, kdy zvolily politický výbor strany s převahou levice. Velmi blízko ke komunistům měla také Národní selská strana (NPP), již od počátku svého poválečného působení rozštěpená na dvě křídla, z nichž první (Ferenc Erdei a József Darvas) spolupracovalo více či méně otevřeně s komunisty, zatímco druhé křídlo (Imre Kovács), kombinující radikální agrarismus, nacionalismus a populismus, usilovalo o tzv. třetí cestu mezi Východem a Západem. Mimo vliv MKP tak vlastně stáli jen malorolníci, kteří se postupně měnili v jakousi vnitřní opozici Maďarské národní fronty (MNFF).

Malorolníci představovali silnou alternativu vůči vlivovému bloku, řízenému MKP, také proto, že po ukončení války nebyla povolena a obnovena ani jedna pravicová strana. FKGP se stala útočištěm nejen vlastního autentického voličstva, ale i lidí, spojených s konzervativními proudy meziválečného a válečného období, kteří v ní viděli jedinou šanci, jak se vyhnout ko-

munismu. To byl však zřejmě nárok, kterému FKGP nemohla vyhovět. Personálně ji zdecimoval fašistický puč, když byl v prosinci 1944 popraven Endre Bajcsy-Zsilinszky, jeden z nejzkušenějších politiků FKGP, a ve vedení strany zůstali lidé jako Ferenc Nagy, Zoltán Tildy či Béla Kovács, kteří nebyli na novou politickou hru vybaveni a jen s velkými obtížemi mohli propojovat v jeden celek zájmy často nepříliš se shodujících frakcí a přidružených skupin. Přesto však FKGP byla na krátkou dobu schopná vystupovat jako významná síla a převýšit komunisty v politickém boji.

S rekonstrukcí politických stran se obnovoval i veřejný život, který byl od počátku postaven na soupeření dvou bloků kolem MKP a FKGP. Oba bloky se vůči sobě chovaly ostražité: jeden operoval strachem z návratu reakce, druhý strachem z komunismu. Absence širší politické škály v jednoznačně středolevém systému tuto ostražitost zesilovala obavou, že přílišné posílení jednoho pólu povede k likvidaci pólu druhého, i když za situace, kdy o všem rozhodovala Moskvou ovládaná Spojenecká kontrolní komise, byl strach oprávněnější spíše na straně malorolníků než komunistů. Povahu sporu naznačovaly již problémy s agrární reformou, kterou chtěly všechny strany vládní koalice, ale každá jinak.

Komunisté a Národní selská strana (NPP) chtěli prosadit reformu revoluční cestou namísto zdlouhavých právních procedur: rolníci měli sami získávat půdu prostřednictvím tzv. záborových komitétů. I když se obě strany distancovaly od obvinění, že usilují o kolektivizaci, jejich návrh agrární reformy byl velmi radikální. Konfiskován měl být majetek místních Němců, kteří spolupracovali s nacisty, a rovněž majetek válečných zločinců, fašistů a zrádců. Dále měly být přímo vyvlastněny, byť s náhradou, celé velkostatky o rozloze nad 1 000 holdů (zhruba 576 ha) a přebytky přes 100 holdů u ostatních majetků. Maximálně bylo podle tohoto návrhu možné získat půdu o rozloze 200 holdů, pro aktivní účastníky odboje pak 300 holdů. Ostatní strany tento postup odmítaly a jelikož dohoda byla nemožná, zasáhla sovětská strana. Maršál Vorošilov předložil sovětský projekt reformy, odpovídající komunistickému návrhu, který vláda schválila 17. března 1945. Teprve 10. května 1945 však byl dekret o reformě publikován, a tím nabyl právní platnosti. Pozemková reforma bylo provedena za pomoci 3 000 záborových komitétů, sovětské armády a aktivistů MKP. Rozdělení půdy probíhalo natolik „radikálně", že řada původních vlastníků přišla o půdu bez ohledu na normu stanovenou pro zábor. Reforma rozdělila 35 % půdy mezi 642 342 lidí, ale dalších 300 000 rolníků půdu vůbec nedostalo. Byla tak nevratně zničena tradiční struktura velkostatků a sociální báze tradiční maďarské gentry, což za dané situace nejvíce poškodilo voličskou bázi FKGP.

Po agrární reformě se pozornost opět přesunula na politický systém. Začal boj o kontrolu nad institucemi, v němž komunistům šlo nejen o ovládnutí parlamentního života, ale také o posílení vlastní mocenské pozice vytvářením nových institucí. V tomto směru byly důležité tři typy institucí, jejichž zřízení a kontrola umožňovaly MKP podle potřeby eliminovat, infiltrovat nebo řídit důležité části politického systému. První typ reprezentovaly národní výbory (*nemzeti tanács*), sloužící k ovládání lokálních poměrů jejich efektivní kontrolou za pomoci policie. Národní výbor jako celek mohl být složen z kohokoliv, ale policejní resort musel mít v rukou komunista. Druhý typ institucí představovaly podnikové rady (*üzemi bizottság*), kontrolující průmyslový provoz na podnikové úrovni a ve spojení s ovládnutím příslušného ministerstva ekonomiku jako celek. Konečně třetí institucí byly lidové soudy (*népitelét*), zřizované jako *ad hoc* soudní tribunály pro „rychlou" justici. Tyto soudy fungovaly, spolu se sovětskými vojenskými orgány, při stíhání a odsuzování válečných zločinců na přelomu let 1945–1946, ale postupně byly využívány k likvidaci nepohodlných oponentů pod záminkou boje proti reakčním a fašistickým silám.

Propojení klasických a „revolučních" institucí poskytovalo jeho iniciátorům mimořádnou mocenskou výhodu, což si MKP samozřejmě uvědomovala a v otázce mocenského aparátu odmítala jakékoliv diskuse nebo ústupky, zatímco malorolníkům velmi ochotně přenechala například ministerstvo zahraničí. Jejich ministr, János Gyöngyösi, měl ve své gesci takové problémy jako návrat Maďarska k trianonskému územnímu statutu, odsun Maďarů ze Slovenska a Rumunska a vyplácení reparací okolním zemím, takže touto funkcí mohli malorolníci více ztratit než získat. Kontrola policejních složek umožnila například budapešťskému národnímu výboru, jehož policii tu ovládal János Kádár, zamítnout žádost o legalizaci křesťansko-demokratické strany, ačkoliv měla svolení premiéra Miklóse. Aby policejní svévole nebyla připisována komunistům, řídil ji F. Erdei z NPP, ve skutečnosti tajný člen MKP. Podobným „trojským koněm", ale tentokrát v SDP, byl například Erik Molnár. Chování policie vyvolalo ve vládě konflikt, když ministr spravedlnosti Ágoston Valentiny, představitel pravice v SDP, vystoupil s požadavky oddělení státní bezpečnosti (ÁVO, později ÁVH – *Államvédelmi Hatóság*) od pořádkové policie, převedení policejních sil pod kontrolu jeho ministerstva a souhlasu prokurátora s jakýmkoliv uvězněním. Vláda tento návrh přijala šesti hlasy proti čtyřem, avšak MKP jej se sovětskou asistencí zamítla a s pomocí levice uvnitř SDP pak dosáhla 21. července 1945 odstoupení ministra z úřadu.

Sovětský vliv se znovu projevil jako klíčový, i když zdaleka nebyl motivován jen podporou komunistické revoluce, ale také snahou mít u moci garnituru, která zabezpečí co nejrychlejší získání maďarských reparací ve výši 300 miliónů dolarů. Po okupaci země sovětská strana převzala vše, co drželi v rukou Němci, což bylo 14 % těžkého průmyslu a finanční pohledávky. Na základě smlouvy z 27. srpna 1945, kterou uzavřel E. Gerő přes protesty vlády, začala urychleně zakládat maďarsko-sovětské obchodní společnosti, jejichž základním cílem byla reparační exploatace Maďarska.

Kombinace dvou typů institucí se sovětským nátlakem znamenala vznik neformálního systému moci uvnitř soustavy formálních institucí, který zaručoval, že jakýkoliv výrazný posun ve prospěch nekomunistických sil bude anulován. Konkrétní pojistku poskytovala koaliční smlouva, garantovaná sovětskou stranou a určující paritní zastoupení stranám ve vládě bez ohledu na jejich reálné politické postavení. MKP tak mohla poměrně klidně očekávat volby, vypsané na listopad roku 1945. Tyto volby byly atypické v rámci celé zóny sovětského vlivu tím, že zatímco jinde je komunisté vyhrávali (ať již autenticky nebo na základě manipulace či předchozího zničení opozice), tady ve velmi svobodných volbách prohráli. Podle řady autorů to byly dokonce do té doby nejsvobodnější volby v moderních maďarských dějinách! Přesto však komunistická volební porážka na jejich reálném mocenském postavení nic nezměnila.

Volby proběhly dvojí: jednak komunální v Budapešti 7. října 1945, jednak parlamentní 4. listopadu 1945. Na levé straně politického spektra se pro první volby vytvořilo spojenectví MKP a SDP, krytých tichou podporou NPP. Malorolníci nastoupili sice do voleb sami, ale jako reprezentanti širokého okruhu protikomunisticky orientovaných voličů. Vorošilov se je nejprve z pozice šéfa Spojenecké kontrolní komise snažil donutit k vytvoření společné kandidátky s ostatními stranami, ale FGKP tento „návrh" odmítla, podporována jak obyvatelstvem, tak autoritou římskokatolické církve. Její primas, kardinál József Mindszenty, dokonce veřejně vystoupil 1. listopadu 1945 s pastýřským listem, ve kterém nejen otevřeně varoval před komunisty, ale zcela nekompromisně odsoudil celý dosavadní „lidově-demokratický" vývoj a vyslovil se pro podmíněnou podporu malorolníků. Do volebního klání vstoupily také malé strany, tj. PDP a nově ustavená Maďarská radikální strana (*Magyar Radikális Párt* – MRP).

Budapešťské komunální volby dopadly pro levici katastrofálně. Malorolnická strana tu získala absolutní většinu (50,5 %), zatímco koalice MKP a SDP pouze 42,8 %, ostatní strany zcela propadly (Občanská demokratická strana 3,8 %, Národní selská stran 2 %, Radikální strana 0,9 %). Předpoklad, že spojenectví s SDP přitáhne na stranu MKP většinu voličů, se ukázal mylným, na což sociální demokraté reagovali vypovězením spojenectví a sestavením separátní kandidátky pro další volby. Komunistická, a vůbec celá levicová politika, měly jen menšinovou podporu společnosti, která investovala své hlasy do „velké" FKGP, a to ještě Budapešť, jako centrum nové moci a průmyslu, volebními výsledky tento fakt stále zastírala ve prospěch levice. Skutečné názorové rozvrstvení Maďarska ukázaly listopadové parlamentní volby, v nichž levicové strany dopadly ještě hůře než před měsícem, zatímco malorolníci ještě více potvrdili svou převahu a získali absolutní většinu ve 13 ze 16 volebních okrsků. Volební účast byla velmi vysoká. Oprávněných voličů bylo 5 167 180, což představovalo 54,66 % z celkové maďarské populace 9 015 259, k volbám šly 4 774 653 lidí, tj. 92,40 %, z čehož 44 244, tj. 0,93 % voličů odevzdalo neplatné hlasy.

Tab. 25 – **Výsledky maďarských parlamentních voleb z 4. 11. 1945**

strana	získané hlasy	%	mandáty	%
FKGP (malorolnická strana)	2 697 508	57,03	245	59,9
SDP (sociální demokracie)	823 314	17,41	69	16,8
MKP (komunistická strana)	802 122	16,95	70	17,1
NPP (národní selská strana)	325 284	6,87	23	5,8
PDP (občanská demokratická strana)	76 424	1,62	2	0,4
MRP (radikální strana)	5 762	0,12	0	0,0
celkem	4 730 414	100,00	409	100,0
+ 12 jmenovaných poslanců			421	

Zdroj: Ungarn, Hrsg. K. D. Grothusen, Südosteuropa-Handbuch, Band V, Göttingen 1987, s. 677

Komunisté volby prohráli, ale moc neztratili, protože Spojenecká kontrolní komise dala jasně najevo, že si přeje pokračování dosavadního „koaličního" stylu. Současně zjistili názorový stav společnosti a tomuto poznatku mohli přizpůsobit svůj další postup. V tomto smyslu volby představovaly určitý test autentických možností vnitropolitického vývoje nejen v Maďarsku, ale v rámci celého regionu, obsazeného nebo kontrolovaného vojensky Sovětským svazem. Nezměněný vliv MKP ve vládě byl zdůvodněn tím, že stále není podepsána mírová smlouva, a protože Spojenecká kontrolní komise není ochotná jednat s maďarskou vládou bez účasti komunistů, koalice musí být udržena, dokud zemi neopustí sovětská vojska. Teprve a poté „by" se měl vývoj odehrávat již jen v maďarské režii. Ve skutečnosti využívali komunisté sovětské vojenské přítomnosti k tomu, aby opozici rozprášili a po odchodu sovětských jednotek mohli plně ovládat maďarský vývoj již sami.

Nová vláda, v jejímž čele stanul Zoltán Tildy (FKGP), začala pracovat 15. listopadu 1945, o čtrnáct dní poté se sešel nově zvolený parlament, v jehož čele stanul Ferenc Nagy (FKGP). Již sestavování vlády zřetelně ukázalo, v jakých politických reáliích bude působit. Malorolníci si vzhledem k výsledku voleb nárokovali ministerstvo vnitra, které uvolnil J. Erdei z Národní selské strany. Komunisté na to v osobě M. Rákosiho odmítli přistoupit pod pohrůžkou opuštění koalice. Tato pohrůžka byla samozřejmě v rozporu se sovětským přáním, aby se MKP na vládě podílela, takže situaci nakonec vyřešilo 14. listopadu 1945 setkání mezi Vorošilovem a Tildym, po kterém obsadil inkriminovaný úřad komunista Imre Nagy. Vláda byla sestavena, ale stejně jako její vznik ani její složení neodpovídalo volebním výsledkům. Malorolníci obsadili sedm ministerstev, komunisté se sociálními demokraty po třech a NPP jeden úřad, navíc však byli jmenováni tři státní ministři bez

portfeje (Mátyás Rákosi za MKP, István Dobi za FKGP a Árpád Szakasits za SDP), kteří vykonávali funkci místopředsedů vlády. Vytváření nové struktury institucí dovršila 1. února 1946 volba Z. Tildyho prezidentem nově proklamované republiky (Maďarsko do této doby právně existovalo stále jako království, resp. regentství).

Za situace, kdy nasměrování politického systému *de iure* bylo ovládáno nikoliv volebním výsledkem, ale působením vnitřního systému *de facto*, se malorolnické vítězství změnilo v nevýhodu, protože povolební deprese rozpohybovala komplikovanou vnitřní strukturu FKGP, což komunistům otevíralo velké manipulační možnosti. Ty zesilovala jistá atypičnost politického systému, který zahrnoval současně koaliční i opoziční momenty. Formálně vládu sestavili malorolníci a MKP na ní participovala na základě sovětské žádosti. Když se dařilo, tvářila se jako koaliční strana, když přišly problémy, chovala se jako opozice. Měla k dispozici moc, ale protože nebyla součástí formálního systému, nikomu se z jejího užívání nezodpovídala a pouze pokračovala v subverzi uvnitř systému a proti systému. Napomáhala jí k tomu skutečnost, že jednotlivé strany vlády se snažily jim přidělená ministerstva ovládnout a proměnit je v přívěsky stranických aparátů, takže komunistická uzurpace ministerstva vnitra vypadala pouze jako běžná součást obecného trendu.



Vlastní kult osobnosti si vytvářeli i „malí Stalinové. Na tomto plátně diskutuje M. Rákosi s maďarskými vojáky v sovětském zajetí za 2. světové války

Po volbách se v tomto kontextu začala odehrávat další fáze politického boje, v níž se MKP pokoušela rozbít malorolnickou stranu. Právě nástup Tildyho do funkce prezidenta k tomu dal příležitost. Na dobu od 1. do 4. února 1946 převzal jeho premiérské kompetence M. Rákosi, který tak zamezil příchodu vůdce pravicového křídla Dezső Sulyoka po Tildym nejprve do křesla premiéra a poté i do čela FKGP. Po této akci se 4. února vedení vlády ujal vůči komunistům ústupnější Ferenc Nagy, kterého ve funkci předsedy parlamentu nahradil jeho stranický kolega Béla Varga. Po této rošádě MKP zaútočila na Sulyoka přímo. Vedení FKGP a samotný Sulyok nejprve nátlak odmítli, na což komunisté odpověděli spojením institucionálního postupu s masovými akcemi, a poté 28. února 1946 i rezolucí proti působení reakce v FKGP. Na jejím základě se vytvořilo nové politické seskupení, které se definitivně zformovalo 6. března 1946 pod názvem Levý blok a zahrnovalo MKP, SDP, NPP a Ústřední odborovou radu (*Szakszervezetek Orzságos Tanácsa* – SZOT). Pod nátlakem Levého bloku, který vyvedl do budapešťských ulic kolem 300 000 dělníků, vedení FGKP na obranu Sulyoka rezignovalo. Ten spolu s dalšími 21 poslanci FKGP opustil její parlamentní klub a založil vlastní Maďarskou stranu svobody (*Magyar Szabadságpárt* – MSP), která k sobě začala přitahovat antikomunisty z FKGP. Tuto secesi je možné považovat za počátek rozbíjení FKGP prostřednictvím postupu, který Rákosi později výstižně pojmenoval „salámovou taktikou".

Ještě ve vlně těchto změn prosadil Levý blok 12. března 1946 v parlamentu přijetí *Zákona na ochranu republiky a veřejného pořádku*, jenž obsahoval „gumové paragrafy", umožňující svévolné používání policejního aparátu proti nepohodlným oponentům. Tímto aktem si komunisté vytvořili monopol na definování demokratického státního zřízení a prostředků na jeho ochranu. Od května 1945 se nová legislativa využívala k omezování veřejného a spolkového života a také proti církvím. Malorolníci se ve stejné době pokusili tlaku MKP čelit nejprve politickou protiofenzivou. Znovu vystoupili s požadavkem reorganizace policie a urychleného vypsání celostátních komunálních voleb. Komunisté tento postup interpretovali jako další důkaz působení reakce v FKGP a požadovali pokračování čistek, což F. Nagy sice odmítl, ale v sázce se ocitlo jeho křeslo premiéra. Do hry opět vstoupili sovětský velvyslanec Puškin a zástupce velitele Spojenecké kontrolní komise generál Sviridov, kteří donutili Nagye akceptovat čistky se zdůvodněním, že reakce spojená s FKGP je zodpovědná za útoky na sovětské vojáky, ke kterým mělo dojít v průběhu července 1946. Šlo o aféru v Gyöngyösi (severovýchodně od Budapešti v pohoří Mátra), kde sovětští vojáci znásilnili ženu a její syn několik z nich zastřelil, a záhadnou vraždu sovětského vojáka v Budapešti, již komunisty ovládané ministerstvo vnitra připsalo mládežnické katolické organizaci. Generál Sviridov hodnotil tyto činy jako důkaz aktivizace fašismu a požadoval rozpuštění „fašistických a reakčních

organizací". Premiér přes protesty ve vlastní straně tomuto požadavku vyhověl a z nařízení ministra vnitra, kterým se v březnu 1946 stal László Rajk, bylo během několika dní zrušeno kolem 1 500 spolků a organizací nejrůznějšího druhu (2.–20. 7. 1946). Nagy se rozhodl nedráždit Moskvu před blížící se mírovou konferencí (otázka reparací). Jak se později ukázalo, vycházel navíc premiér z mylné představy, že po uzavření mírové smlouvy opustí sovětská armáda Maďarsko a komunisté bez svého patrona ztratí dosavadní vliv.

V září 1946 proběhl sjezd MKP, který pro vnitropolitickou oblast vytýčil jako prioritu likvidaci malorolnické strany, čistky ve státní správě a zahájení intenzivní rekonstrukce hospodářského systému, oblasti dosud ležící stranou politických témat i proto, že osud ekonomiky zatím stále spoluurčovala Moskva, která do podepsání mírové smlouvy měla větší zájem na reparační kořisti než na budování nového ekonomického systému (teprve 1. srpna 1946 byla provedena měnová reforma, zavádějící forint jako státní měnu). Přes přijetí prvních zákonů o znárodnění na přelomu let 1945 a 1946 byla pozice soukromé ekonomiky stále velmi silná. Sociální demokracie v této době požadovala vypsání nových voleb se zdůvodněním, že poslední výsledky již dávno neplatí, jelikož malorolníci ztrácejí svou sílu. FKGP se pokusila nátlaku ze všech stran čelit jednak masovými akcemi svých stoupenců (tzv. Rolnický den v září 1946), popřípadě snahou přetáhnout na svoji stranu část členstva SDP a NPP, hlavně však s rostoucí netrpělivostí očekávala podpis mírové smlouvy jako počátku vnitropolitického obratu.

Ten se však nedostavil a naopak ještě před podpisem smlouvy se situace obrátila výrazně v neprospěch FKGP. V prosinci 1946 ministerstvo vnitra ve spolupráci s vojenskou kontrarozvědkou, kterou vedl člen MKP György Pálffy-Oesterreicher, „odhalilo" protistátní spiknutí a po oznámení celé záležitosti 5. ledna 1947 zahájilo rozsáhlé zatýkání na základě obvinění z příslušnosti k tajné organizaci Maďarské společenství (*Magyar Közösség*). Její údajní členové se po brutálně vedených výsleších „přiznali" a další stopy měly směřovat k FKGP, na níž se proto obrátila pozornost policie. Akce byla namířena proti energickému tajemníkovi FKGP Bélu Kovácsovi jako představiteli spiklenců ve straně. Opakoval se postup známý z aféry s D. Sulyokem. Když vedení FKGP a také imunitní výbor parlamentu odmítly Kovácse vydat vnitru a dokonce požadovaly vyšetřování celé aféry parlamentní komisí, zasáhly sovětské vojenské orgány, které 25. února 1947 Kovácse zatkly za údajnou diverzní činnost, ohrožující sovětské zájmy v Rakousku. Aféra měla značný mezinárodní ohlas, mj. ostře zareagovaly USA, podle jejichž prohlášení ze 6. března 1947 šlo o plánovanou provokaci s cílem vyvolat politickou kampaň proti FKGP, ale to nic na situaci nezměnilo (Kovács byl v Sovětském svazu odsouzen na 20 let a do Maďarska se vrátil až v roce 1956).

Rakouský aspekt v Kovácsově aféře souvisel s pařížskou mírovou konferencí, na které byla 10. února 1947 podepsána mírová smlouva s Maďarskem. Podle ní se sice měla sovětská vojska do devíti měsíců stáhnout ze země, ale smlouva současně předpokládala zachování určitého kontingentu na ochranu komunikací, spojujících území Sovětského svazu s jeho okupační zónou v Rakousku. Naděje vedení FKGP na zásadní změnu v její prospěch se tak hned v několika směrech rozpadly. Maďarsko se navíc mírovou smlouvou vrátilo k trianonským hranicím, a tím i předválečným národnostním poměrům – stalo se zemí s většinovou maďarskou populací, která nadále měla za hranicemi své početné menšiny.

Tab. 26 – **Národnostní vývoj Maďarska v letech 1900–1949**

národnost	1900* počet	%	1930 počet	%	1949 počet	%
Maďaři	5541,0	80,0	7565,7	87,0	8942,1	97,1
Němci	544,7	7,9	467,2	5,5	22,5	0,2
Židé	410,0	6,0	444,6	5,1	133,9	1,5
Slováci	92,2	2,8	104,8	1,2	26,0	0,3
Chorvati	68,2	1,0	47,3	0,5	20,4	0,2
Rumuni	27,0	0,4	16,2	0,2	14,7	0,2
Srbové	24,3	0,4	7,0	0,1	5,2	0,1
Slovinci	5,5	0,1	4,5	0,1		
ostatní	47,0	0,7	26,8	0,3	35,5	0,3
celkem	6 854,4	100,0	8685,1	100,0	9204,8	100,0

* přepočet pro současné maďarské území

Zdroj: Eberhardt P., Między Rosją a Niemcami. Przemiany narodowościowe w Europie Środkowo-Wschodniej w XXw. Warszawa 1996, s. 214, 227, 243

Spikleneckou aféru lze považovat za počátek konce malorolnické strany. Zásah proti Kovácsovi proběhl v době, kdy se konal sjezd sociální demokracie, která tak dostala varování před dalšími kontakty svého pravého křídla s malorolníky, v důsledku čehož Levý blok mohl v březnu 1947 přenést „zodpovědnost" za vzniklou situaci na izolovanou FKGP. Za vydatné podpory MKP se tak v malorolnické straně rozběhl proces rozpadu, kterého však nebyly ušetřeny ani ostatní strany. Z odštěpků FGKP vznikly nové strany: Demokratická lidová strana (*Demokrata Néppárt* – DNP), Maďarská strana nezávislosti (*Magyar Függetlenségi Párt* – MFP), Maďarská demokratická strana nezávislosti (*Független Magyar Demokrata Párt* – FMDP) a Ženská křesťanská liga (*Keresztény Női Tábor* – KNT). Uvnitř SDP proběhl konflikt mezi levicí, soustředěnou kolem Szakasitse, a pravým středem, vedeným K. Peyerem, který skončil jeho porážkou; Peyer se svými stoupenci vstoupil do radikální strany (MRP). Podobně i v NPP bylo její radikální křídlo (Imre

Kovács) označeno za reakční pravici a odešlo ze strany, v červenci pak ukončila svou krátkodobou činnost Sulyokova Maďarská strana svobody a Sulyok sám emigroval.

V květnu 1947 ministerstvo vnitra oznámilo, že od Kovácse vedou stopy spiknutí až k samotnému premiéru Nagyovi. který v tu dobu pobýval na dovolené ve Švýcarska. Nagy byl vyzván k návratu, aby obvinění čelil, avšak současně byl „diskrétně" uvědoměn, že okamžitě po přejezdu hranic bude zatčen. Komunisté z ministerstva vnitra Nagye v této době vydírali skrze jeho čtyřletého syna, který zůstal doma. Aféra nakonec skončila Nagyovou rezignací na funkci premiéra výměnou za syna, osobní majetek a setrvání ve Švýcarsku. Ve funkci premiéra a předsedy FKGP byl Nagy nahrazen členy levého křídla strany Lájosem Dinnyésem a Istvánem Dobim. Postupující rozklad FKGP, na jehož pozadí byl 18. června 1947 zahájen proces s „členy" Maďarského společenství, urychlilo přijetí nového volebního zákona (25. 6. 1947), který zabraňoval bývalým členům fašistických organizací a německé menšině hlasovat ve volbách, vyhlášených na srpen. Následně vláda odmítla 10. července 1947 maďarskou účast na Marshallově plánu a přijetím tříletého plánu 1. srpna 1947 posunula ekonomický vývoj země ještě blíže k dirigismu a etatismu. Aféru se spiknutím využili komunisté i k rozsáhlým čistkám ve státní správě a upevňování pozic MKP a jejích spojenců z levých křídel ostatních stran na centrální úrovni.

Parlamentní volby proběhly 31. srpna 1947 a kvůli represím proti malorolníkům a rozsáhlým manipulacím je rozhodně nelze srovnat s volbami předchozími. Komunistům však přesto přesvědčivé vítězství nepřinesly, jelikož získali necelou čtvrtinu hlasů. Tři čtvrtiny voličů hlasovaly tak proti

Tab. 27 – **Výsledky maďarských parlamentních voleb z 31. 8. 1947**

strana	odevzdané hlasy	%	mandáty	%
MKP (komunistická strana)	1 113 050	22,27	100	24,1
DNP (demokratická lidová strana)	820 454	16,41	60	14,6
FKGP (malorolnická strana)	769 763	15,40	68	16,5
SDP (sociální demokracie)	744 641	14,90	67	16,3
MFP (strana nezávislosti)	650 547	13,42	49	12,0
NPP (národní selská strana)	415 465	8,31	36	8,8
FMDP (demokratická strana nezávislosti)	260 420	5,20	18	4,4
MRP (radikální strana)	84 169	1,68	6	1,5
KNT (ženská křesťanská liga)	69 536	1,39	4	1,0
PDP (občanská demokratická strana)	50 294	1,00	3	0,7
celkem	4 998 338	100,00	411	100,0

Zdroj: Ungarn, Hrsg. K. D. Grothusen, Südosteuropa-Handbuch, Band V, Göttingen 1987, s. 678

nim. Oprávněných voličů bylo 5 031 025, což představovalo 55,59 % z celkové populace 9 048 893, k volbám šly 4 998 338 lidí, tj. 99,35 %, počet neplatných hlasů není znám.

Třetí místo malorolníků fatálně ovlivnil trvající proces rozpadu, v jehož průběhu se etablovaly malé strany, které jim ubíraly hlasy. Autentický volební výsledek protikomunistických sil lze znázornit jako součet hlasů FKGP a těchto malých stran minus falšování a teror. I za těchto podmínek činily hlasy odevzdané malorolníkům a stranám z nich vzešlých stále více jak 50 %.

Vládu sestavil vůči MKP loajální Dinnyés, který pokračoval jako náhrada F. Nagye. Do čela nového parlamentu, který se sešel 16. září 1947, se dostal komunista I. Nagy. S jeho pomocí se parlament v listopadu 1947 dočasně na dobu jednoho roku vzdal některých svých pravomocí ve prospěch vlády, která toho využila k prosazení zákonů o znárodnění bank (29. 11. 1947) a podniků s více jak sto zaměstnanci (25. 3. 1948).

Jestliže před volbami komunisté podpořili malé strany proto, že s jejich přispěním mohli rozmělnit sílu FKGP, jakmile volby proběhly, snažili se tyto strany zase omezovat. Menší strany MKP „očistila" od pravice a centristů a jejich levicová jádra bez výhrad následovala komunisty. Jinou alternativou byl zánik těchto stran, což ukázal případ Peyerovy MRP, jejíž poslanci byli zbaveni imunity a někteří zatčeni. Šlo o jasné varování pro ostatní malé strany, že existují jen kvůli komunistům a jako nástroj dalšího rozbíjení FKGP. Současně to ovšem byla i výstraha sociálním demokratům, vůči nimž komunisté začali prosazovat podobnou politiku jako předtím vůči malorolníkům.

SDP zareagovala na výsledek voleb poněkud nečekaně tím, že její pravice prohlásila levé křídlo zodpovědným za malé procento hlasů a Szakasits byl donucen k rezignaci. Levici SDP to nicméně nezbavilo jejího postavení: bez ní by komunisté nebyli ochotni sociální demokraty tolerovat, neboť ji považovali za garanci paktu o jednotě z roku 1944. Právě proto vzali Szakasitsovu rezignaci jako výzvu k „prohloubení" paktu a začali SDP tlačit ke sjednocení. Ve spolupráci s levicovou frakcí dosáhli nejprve 18. února 1948 vyloučení centristů z vedení strany, poté se 5.–7. 3. 1948 odehrál stranický sjezd, který sjednocení schválil, a SDP vystoupila ze Socialistické internacionály. Slučovací sjezd se sešel 12. června 1948 a již jeho průběh, kdy byli vyloučeni nejen centristé, ale i tři představitelé levicové skupiny kvůli svému „židovsko-buržoaznímu" původu, předznamenal další rozsáhlé čistky. Z nich vzešla nová Maďarská dělnická strana (MDS; *Magyar Dolgozók Párt* – MDP) vedená M. Rákosim jako nové mocenské centrum, zvětšené o nedávno přičleněné sociální demokraty a bývalé řadové členy Šípových křížů.

Po dalším nátlaku odstoupil 30. červen 1948 Z. Tildy a v úřadu prezidenta jej nahradil A. Szakasits. MDS se stala výlučným vlastníkem politické moci

a jako jediná společenská síla, schopná zastupovat zájmy lidí nesouhlasících s režimem, zůstaly křesťanské církve. Maďarsko v této době bylo zemí náboženské plurality, kde se asi dvě třetiny obyvatelstva hlásily k římskokatolické církvi, asi jedna čtvrtina ke kalvinismu a ostatek k luteránským vyznáním nebo judaismu. Zatímco protestantské církve neměly k novým poměrům v jejich předkomunistické fázi výhrady (republika a agrární reforma), římskokatolická církev změny odmítala (zvláště agrární reforma poškodila její hospodářskou situaci), což se projevilo již v průběhu prvních voleb. Jak upadal vliv malorolníků, přebírala církev postupně roli protikomunistické opozice. Spor s vládou tu nejprve a hlavně probíhal ve školství, neboť asi 2/3 základních škol provozovaly církve. V roce 1947 zakázal kardinál Mindszenty na rozdíl od představitelů kalvínské obce používání nových, státem schválených učebnic na církevních školách. Další konflikt se odehrál v létě 1948, kdy stát převzal dvě církevní školy i s jejich personálem. Kardinál exkomunikoval katolické vládní úředníky, kteří byli za tuto akci zodpovědní a personálu škol doporučil jejich vyklizení. V roce 1948 se kardinál ocitl v postavení jakéhosi posledního bojovníka proti komunismu. MKP zorganizovala diskreditační kampaň, na jejímž vrcholu byl Mindszenty o Vánocích 1948 zatčen. Podle některých pamětníků na 26. prosinci, tedy vánočním svátku, jako dni zatčení, trval sám Rákosi, aby kardinál vzal na vědomí, kdo je tu „pánem". Mindszenty byl v únoru 1949 odsouzen k doživotnímu vězení jednak za tehdy již obligátní velezradu a špionáž pro imperialisty (kontakty s maďarskými emigranty, kontakty s Habsburky, snaha o svržení vlády s cílem ustavit katolické Federativní evropské království), jednak za údajné valutové spekulace.

Likvidace posledního centra odporu byla načasována tak, aby proběhla před chystanými parlamentními volbami, které se konaly 15. května 1949, přičemž voliči již dostali k posouzení pouze jednotnou kandidátku – všechny strany kandidovaly v rámci MFNN s předem určenou monopolní pozicí komunistů. Oprávněných voličů bylo 6 053 972, což představovalo 65,71 % z celkové populace 9 289 479, k volbám šlo 5 730 519 lidí, tj. 94,66 %, počet neplatných hlasů činil 86 721, tj. 1,51 %.

Jednotná kandidátka MFNN svým „volebním" vítězstvím zahájila půlsto-

Tab. 28 – **Výsledky maďarských parlamentních voleb z 15. 5. 1949**

kandidátka	hlasy	%	mandáty
MFNN	5 478 515	97,07	402 (pro MDP 285)
proti MFNN	165 289	2,93	0

Zdroj: Ungarn, Hrsg. K. D. Grothusen, Südosteuropa-Handbuch, Band V, Göttingen 1987, s. 678

letí takřka stoprocentních výsledků pro vládnoucí stranu, která svou cestu k absolutní moci dovršila 20. srpna 1949 přijetím nové ústavy formulované podle sovětské předlohy z roku 1936 (od roku 1867 první maďarské psané ústavy). Na den Svatého Štěpána, patrona Uher, Maďarsko vstoupilo do éry stalinismu.

Rumunsko: komunismus v monarchii

Poté, co byl 23. srpna 1944 svržen proněmecký diktátor maršál Ion Antonescu, pověřil král Michal sestavením nové vlády generála Constantina Sănăteska. Vláda, kterou tvořili především generálové a čtyři ministři, reprezentující Národně demokratický blok, vyhlásila válku Německu a dala sovětskému velení k dispozici stále početnou rumunskou armádu. Rumunsko postupně obsadili sovětští vojáci a celé jeho území bylo podřízené neomezené kontrole Spojenecké kontrolní komise, zřízené na základě dohody o příměří z 12. září 1944. Komisi ovládali generálové Rudé armády (v jejím čele stál generál Vinogradov), kteří pochopitelně ve všem podporovali místní komunisty.

Rumunská komunistická strana měla na konci války jen několik set členů. Její možnosti v nadcházejícím boji o moc však násobilo hned několik skutečností. Byla to přítomnost okupační sovětské armády, která v Sedmihradsku a Moldavsku přímo napomáhala vytvářet státní aparát ovládaný jen komunisty. Komunističtí agitátoři mohli také využívat toho, že předválečné Rumunsko patřilo k nejubožejším zemím Evropy a že režim v něm panující byl skutečně zavrženíhodný. Od tohoto faktu se odvíjela i skutečnost, že se komunistům podařilo v průběhu doslova několika měsíců vybudovat masovou stranu. Počátkem března 1945 měla již 75 000 členů. Pochopitelně, že ne všichni, kteří do ní vstoupili, tak učinili z ideových důvodů a Rumunská komunistická strana (*Partidul Comunist Român* – PCR) se stala i útočištěm fašistů a kariéristů. Vstoupili do ní například někteří generálové a vysocí důstojníci armády a policie, kteří dříve působili v Besarábii, na rumunskou armádou okupovaném sovětském území mezi Dněstrem a Dněprem (tzv. Transnistrie) a na Ukrajině. Pro komunistickou stranu se však podařilo získat i řadu významných intelektuálů, spisovatelů, žurnalistů a univerzitních profesorů, dosud mnohdy spolupracujících s německým vyslanectvím, ale i několik podnikatelů, bankéřů a průmyslníků, kteří doufali, že nadcházející komunistická diktatura jim umožní krást stejně jako režimy předchozí. Komunisté se mohli opírat i o další levicové organizace, jejichž představitelé překypovali ochotou k spolupráci. Tyto malé organizace měly především potíže s tím, že prakticky postrádaly členskou základnu. Například Zemědělská fronta (*Frontul Plugarilor*) sedmihradského milionáře dr. Petru Grozy